

Ziqmund Freyd

TOTEM VƏ TABU

İbtidai dövrlərin mədəniyyət və dinlərinin psixologiyası

Tərcümə
Araz Gündüz

Sigmund Freud

Totem und Tabu

Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker

İlk dəfə 1913-cü ildə işıq üzü görmüş “Totem və tabu” kitabı dünya şöhrəti qazanmış görkəmli avstriyalı psixoloq və psixiatr, psixozanaliz təliminin əsasını qoymuş Ziqmund Freydin ən mühüm əsərlərindən biri sayılır. Yazıldığı tarixdən yüz ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, “Totem və tabu” əsəri bu gün də psixozanalizin klassik kitablarından sayılmaqdadır. Freyd bu əsərində özünün psixozanalitik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, insan cəmiyyətinin, mədəniyyət və sivilizasiyanın mənşəyini araşdırmağa çalışmış, habelə əxlaqi, dini və hüquqi normaların yaranması ilə bağlı özünün yeni nəzəriyyəsini yaratmışdır. “Totem və tabu” əsərinin oxucuların böyük marağına səbəb olacağına və onların fundamental insani dəyərlərlə bağlı baxışlarına yeniliklər gətirəcəyinə inanırıq.

Sigmund Freud Totem und Tabu

Ziqmund Freyd TOTEM VƏ TABU

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2016,
Çapa imzalanmışdır: 01.08.2016

Tərcümə: Araz Gündüz
Redaktor və korrektor: Flora Əliyeva
Qanun Nəşriyyatı
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az
www.fb.com/Qanunpublishing
www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-36-246-6

© Qanun Nəşriyyatı, 2016
© Sigmund Freud, 1913

Bu kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə və yayım
hüquqları Qanun Nəşriyyatına məxsusdur.

Kitabın təkrar və hissə-hissə nəşri “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar
haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa ziddir.

GİRİŞ

Bu kitabda verilən dörd məqalə çap etdirdiyim “İmago” (“Образ”) jurnalının birinci və ikinci illərdəki nəşrlərində, elə bu kitabda verilən başlıqlarda daşıdıqları ad altında da işıq üzü görmüşdür; mən bu yazılarımda ilk dəfə psixanalitika nəzəriyyəsini və onun gəldiyi nəticələri xalqların psixologiyası ilə bağlı aydınlaşdırıla bilməyən problemlərin öyrənilməsinə tətbiq eləməyə cəhd göstərmişəm. Araşdırma metoduna görə bu məqalələr bir tərəfdən eyni metodlarla eyni bir məqsədə çatmaq istəyən, ancaq öz araşdırmalarında psixanalitikaya əsaslanmayan V.Vundtun çox böyük həcmli araşdırmalarına qarşıdır, digər bir tərəfdən isə psixanalitikanın Sürix məktəbinə mənsub olan araşdırıcıların əks-istiqlamətdəki çalışmaları, xalqların psixologiyası ilə bağlı oblastdan aldıkları məlumatlarla fərdi psixologiyanın problemlərini həll etmək üçün apardıqları araşdırmaların əksinədir. Səmimi olaraq etiraf etmək istəyirəm ki, mənim bu işə başlamayımın əsas səbəbi dediyim bu iki qaynaq olmuşdur.

Mən burada gördüyüm işin hansı çatışmazlıqlarının olduğunu da yaxşı anlayıram. Başladığım işin bu oblastda ilk araşdırmam olması ilə bağlı yaranan boşluqlardan söz

açmaq istəmirəm. Ancaq elə məqamlar da var ki, onları izah etmək tələb olunur. Mən burada savadlı insanların geniş çevrəsi üçün nəzərdə tutulmuş dörd məqaləni birləşdirmişəm, ancaq, düzünə qalsa, bu yazıları onların çox azının, yalnız psixoxanalitika ilə maraqlanan qisminin anlaya və dəyərləndirə biləcəyini düşünürəm. Bu məqalələrin yazılmasında məqsəd etnoloqlar, linqvistlər, folklorçular və habelə bu kimi sahələr üzrə çalışan araşdırıcılarla psixoxanalitiklər arasında vasitəçilik etməkdir; hər halda, onlar bu günümüzdə öz çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün bir-birilərinə qarşılıqlı yardımlar göstərməyi bacarmırlar: birincilərdə – yeni psixoloji texnikalarla tanışlıq yetərincə deyil, ikincilər – araşdırılması tələb olunan materiallarla bağlı məlumatlara yetərincə yiyələnə bilməmişlər. Ona görə də bu müxtəlif sahələr üzrə çalışan araşdırıcılar yalnız bununla kifayətlənməli olurlar ki, seyrək hallarda və adda-budda sahələrdə bir-birilərinin diqqətini önəmli məqamlara cəlb etməyə çalışsınlar və birgə işləyə bilməklə elmi araşdırmalarda daha yararlı nəticələrə gəlməyin mümkünlüyünü xatırlatmağı məqsəduyğun sayırlar.

Bu kitabın başlığına çıxarılmış totem və tabu anlayışları buradakı araşdırmalarda eyni dərəcədə izah oluna bilməmişdir. Tabunun araşdırılması, şübhəsiz, daha mötəbər görünür və onunla bağlı problemin həllinə daha çox aydınlıq gətirildiyini demək mümkündür. Ancaq totemizmlə bağlı araşdırmalarda daha çox mülahizələrlə kifayətlənməli oluruq: yəni burada psixoxanalitik araşdırmaların totemlə bağlı problemə indilikdə qismən necə izah verə bildiyi gözə çarpdırılır. Bu fərqi səbəbi, belə demək mümkünsə, tabunun yaşadığımız toplumlarda hələ indiyədək də öz varlığını qoruyub saxlaya bilməsidir; düzdür, bu, indi çox vaxt mənfi anlamda və bir çox başqa anlamlarda da işlənir, ancaq, bütün bunlara baxmayaraq, tabu elə Kantın dediyi həmin o bütün şüurlu motivləri inkar edən və bezdirici bir şəkildə özünü insanların mənəviyyatına sıırmağa çalışan “kateqorik imperativ”dən başqa bir şey deyil. Totemizm isə, əksinə – artıq bizim bugünkü duyğularımıza yad olan dini-sosial qurum kimi çoxdan arxada qalmış və yeni formalarla əvəz olunmuşdur, onun çox cüzi izləri çağdaş xalqların dinlərində, mənəviyyatında və adətlərində qalmışdır və hətta bu gün onu qoruyub saxlayan primitiv xalqların bağlı olduğu totemizmin özü də çox böyük ehtimalla güclü dəyişikliyə uğrayaraq bu günümüzdə çatmışdır. Bununla da insanlıq tarixinin sosial və texniki sahələrdə qazandığı uğurlar tabuya totemlə müqayisədə çox az ziyan vura bilmişdir. Bu kitabda totemizmin infantillikdə üzə çıxan izlərinə, körpələrimizin inkişafının gedişində özünü göstərən əlamətlərinə əsaslanaraq, onun ilkin anlamını aydınlaşdırmaq üçün cəsarətli sayıla biləcək bir cəhd göstərilmişdir. Totemlə tabunun bir-biri ilə olan çox sıx əlaqəsi burada ortaya qoyub doğrultmağa çalışdığımız hipotezin qurulmasına gətirib çıxarır və bu hipotez sonradan yetərincə ağlabatan görünməsə də, onun bu xüsusiyyəti belə bir hipotezin bizi gerçəkliyin bərpasına kifayət qədər yaxınlaşdırmaq imkanını danmaq üçün əsas vermir.

Roma, sentyabr 1913-cü il

Psixoxanalitik araşdırmalar özünün ilk mərhələsindən başlayaraq ayrı-ayrı fərdlərin psixologiyası ilə bağlı apardığı araşdırmalardan gəlidiyi nəticələr ilə xalqların psixologiyası üzrə araşdırmalardan alınan nəticələr arasında uyğunluq və bənzərliyin olduğunu göstərmişdir. Tamamilə aydındır ki, öncə bu işlər çox böyük çəkingənlik və inamsızlıqla, habelə dar bir çərçivədə, yəni nağıllar və miflərlə bağlı oblastda

görülmüşdür. Psixoanalizin istifadə etdiyi metodları bu oblastda da yoxlamasında məqsəd psixoanalitik araşdırmalarda əldə olunan, öz-özlüyündə çox qeyri-adi görünən nəticələrin başqa bir oblastdakı hadisələrlə gözlənilməz uyğunluğuna əsaslanaraq, gördüyü işə inamla yanaşa bilmək, başqa sözlə desək, bu işi davam eləmək üçün ilhamlanmaq olmuşdur.

Ancaq meydana çıxmasından keçən 15 ildən çox bir müddətdə artıq psixoanaliz öz gördüyü işə inamla yanaşmaq xüsusiyyəti qazana bilmişdir; çoxlu sayda araşdırıcı qrup ayrı-ayrılıqda işləsə də, eyni bir yolu tutub getməklə öz araşdırmalarında yetərinə oxşar nəticələrə gəlib çatmışdır və indi artıq görünür ki, fərdi psixologiya üzrə aparılan araşdırmaların həddini aşmaqla qarşıya daha yeni məqsədlər qoyaraq işləmək üçün çox əlverişli sayıla biləcək bir vəziyyət yaranmışdır. İndi gərək xalqların psixoloji həyatında da psixoanalizin fərdlərin psixologiyasını araşdırarkən aşkara çıxardığı proseslərə və əlaqələrə uyğun gələn nəticələr tapılıb üzə çıxarılsın, ancaq bununla yanaşı olaraq, həm də xalqların psixoloji həyatında indiyədək qaranlıq və şübhəli qalan bir çox problemlərin də psixoanalizdə qərarlaşmış nöqtəyi-nəzərlər baxımından aydınlaşdırılmasına cəhd göstərməlidir. Gənc psixoanalitika elmi özünün inkişafının ilk çağlarında başqa bilik sahələrindən götürdüyü borcları qaytarmaq arzusundadır və bu işin gedişində vaxtilə onlardan götürdüyündən daha çox qaytara biləcəyinə ümid edir.

Ancaq görülməli olan bu işin bir çətinliyi də belə bir yeni məsələni həll etməyi öz üzərinə götürən şəxslərin hansı keyfiyyətlərinə görə seçilməsindən çox asılıdır. Miflərin və dini psixologiya araşdırıcılarının, etnoloqların və lingvistlərin, həmçinin bu qəbildən olan alimlərin psixoanalitik düşüncə metodunu öz işlərinə tətbiq edəcəyini gözləmək yersiz olardı. Şübhəsiz, bu istiqamətdəki ilk addımları gərək psixoanalitikanın texniki metodları və nəticələri ilə silahlanmış psixiatrlar və yuxugörmə üzrə araşdırıcılar atsınlar. Ancaq onlar hələlik başqa elm sahələri üzrə mütəxəssis deyillər və bu elm sahələri üzrə hansısa biliklər qazana bilsələr də, yenə də bu sahələr üzrə diletant və ya öz gücünə qismən yarımçıq biliklər qazanmış adamlar sayıla bilərlər. Onlar bu istiqamətdə gördükləri işlərdə yanlışlardan və çatışmazlıqlardan qaça bilmirlər, bütün bunlar çox asanlıqla üzə çıxır və ola bilsin, belə hallar bu sahə üzrə geniş bilik qazanmış və əllərində olan məlumatlarla yetərinə işləməyi bacaran mütəxəssislər arasında gülüş doğurur. Ancaq bu mütəxəssislər gərək bir şeyi də nəzərə alsınlar, bizim görmək istədiyimiz bu işin yalnız bir məqsədi var: qoy onlar verdiyimiz bu yeni alətlə özlərinə çox yaxşı tanış olan materiallar üzərində daha səmərəli bir şəkildə işləyə bilsinlər.

Təqdim etdiyim bu çox da böyük olmayan işlə bağlı üzr diləməli olduğum daha bir məqamı diqqətinizə çatdırmağı özümə borc bilirəm: burada mən tanımadığım bir torpaqda ilk addımlarımı atmağa çalışmışam. Buraya onu da artırmaq lazımdır ki, müxtəlif xarici motivlərə görə bu iş vaxtından qabaq işıq üzü görməli olmuşdur və müəllif bundan qabaq mövzu üzrə çox zəngin qaynaqlar əsasında gördüyü başqa işlərlə müqayisədə bu sonuncu işi çox qısa bir müddətdə yerinə yetirməli olmuşdur. Əgər mən bu əsəri çap eləməyi təxirə salmıramsa, bunun səbəbi belə bir düşüncəyə əsaslanmağımla bağlıdır: hansısa sahə üzrə görülən birinci işdə həmişə belə bir çatışmazlıq olur ki, onunla çox geniş bir dairəni əhatə etməyə və problemi bütünlüklə həll etməyə çalışırlar, ancaq sonrakı araşdırmalar belə bir işi ilk cəhddə görməyin heç vaxt mümkün olmadığını göstərir. Ona görə də belə hallarda şüurlu və məqsədyönlü

olaraq çox da böyük olmayan bir təcrübə ilə kifayətlənməkdə pis sayıla biləcək heç nə yoxdur. Burada müəllifin düşdüyü vəziyyəti meşədə çoxlu göbələk və gözəl meyvələrin olduğu yeri tapan uşağın durumuna bənzətmək olar və bu uşaq öz yoldaşlarını haraylayıb tapdığı həmin yerə çağırır, çünki onsuz da belə bol göbələk və meyvələrin hamısını toplamağa gücünün çatmayacağını çox yaxşı anlayır.

Elə bilirəm xüsusi statuslu bir elmi qurultayda iştirak edənlərin hamısının yaddaşında qalan bir məqamı da burada xatırlatmağa dəyərdi, bu qurultaya qatılmayan K.Q.Yunq öz tələbələrindən birinin vasitəsilə qurultay iştirakçılarna belə bir məlumatı çatdırmışdı ki, bir sıra ruhi xəstələrin (*Dementia praecox*. Dəliliyin ilk mərhələsi) fantaziyaları təəccüblü dərəcədə qədim xalqların kosmosla bağlı mifik dünyagörüşləri ilə üst-üstə düşür və ən qəribəsi budur ki, dəliliyin ilk mərhələsində olan bu adamların hamısı savadsız olduğundan həmin mövzu ilə bağlı elmi məlumatlar öyrənə bilməzdi. Bu məlumat psixi xəstəliklərin törətdiyi fəsadların yeni qaynaqlarını göstərməklə qalmır, həm də insan psixikasının ontogenoloji və filogenoloji inkişafı arasında mühüm bir paralelizmin olduğunu bütün kəskinliyi ilə gözə çarpdırır. Beləliklə də, ruhi xəstə və nevroitik indiki insanlardan əlçatmaz uzaqlıqda olmuş keçmiş insanlara psixi cəhətdən çox yaxınlaşır və əgər psixoanalizin bununla bağlı mühakimələri doğrudursa, onda bu iki halı müqayisə etməklə onların infantil psixi tipə aid olunan başqa ümumi cəhətlərini də tapmaq olar.

I

İNSEST QORXUSU

Çox uzaq keçmişlərdə yaşamış qədim insanın hansı inkişaf yolunu keçməsiylə bağlı məlumatları biz onun bu günə gəlib çıxan predmetlərindən və avadanlıqlarından, yaratdığı incəsənət örnəklərindən, dinlərindən və bu günümüzdə birbaşa və ya dolayısı ilə çatmış dünyagörüşündən, yəni müxtəlif əfsanələr, miflər və nağıllardan, həmçinin adət və məənəviyyatımızda hələ də izlərini saxlayan düşüncə tərzinin qalıqlarından öyrənirik. Bundan başqa, bəlli anlamda o həm də bizim çağdaşımız sayıla bilər. Hələ də yer üzündə elə adamlar yaşayırlar ki, onların bizdən daha çox ibtidai insanlara yaxın olduqlarını düşünürük və buna görə də onları ibtidai insanların birbaşa törəmələri və nümayəndələri hesab edirik. Bu günümüzdə yaşayan vəhşi və yarımvəhşi xalqlarla bağlı rəyimiz belədir və əgər bu xalqların psixikasında vaxtilə özümüzün də yaşadığımız psixi həyatın yaxşı qorunub saxlanmış nümunələrini tapa bilsək, bu bizim üçün xüsusilə maraqlı olacaqdır. Əgər bu mühakiməmiz doğrudursa, onda belə bir tutuşdurma gərək etnoqrafların bizə tanıtdığı ibtidai insanların psixologiyasıyla psixoanalizin köməyi ilə öyrəndiyimiz nevroitiklərin psixoloji durumları arasında çoxlu oxşarlığın tapılmasına gətirib çıxarsın və bütün bu nəticələr də bizə artıq hər iki oblastdan tanış olan biliklərimizə yeni bir baxış bucağından baxmaq imkanı yaratsın.

Xarici və daxili faktorlara əsaslanaraq mən burada aparmaq istədiyim tutuşdurmalar üçün etnoqrafların ən vəhşi, geridəqalmış və acınacaqlı saydıqları qəbilələrin üzərində dayanmaq istəyirəm, daha dəqiq desəm, bu iş üçün özünün faunasında Yer kürəsinin başqa yerlərində yox olmuş bir çox arxaik nümunələri saxlamış, ən gənc materik olan Avstraliyanın yerli adamlarını seçirəm.

Avstraliyanın yerli adamlarına istər fiziki, istərsə də dil baxımından yaxın qonşuları olan melaneziyalı, polineziyalı və malaylı xalqlarla heç bir qohumluğu olmayan ayrıca bir irq kimi baxırlar. Onlar özləri üçün ev və ya koma tikmir, torpağı əkib-becərmir, itdən başqa heç bir ev heyvanı bəsləmir, hətta dulusçuluğun nə olduğunu belə bilmirlər. Onlar yalnız öldürdükləri heyvanların əti, bir də yerdən qazıb çıxardıqları bitki kökləri ilə qidalanırlar. Onların arasında nə krallar, nə də başçılar vardır. Onların hansısa yüksək bir varlığa sitayiş etməsiylə bağlı heç bir məlumat əldə olunmamışdır. Materikin içərilərində yaşayan qəbilələr burada özünü göstərən su qıtlığından yaranmış ən amansız bir həyat şəraitində yaşamağa sürüklənmişdir və görünür, dəniz sahilinə yaxın yaşayan qəbilələrlə müqayisədə onlar daha da primitiv bir səviyyədədirlər.

Təbii ki, bu miskin adamyeyənlərin cinsi əlaqələr baxımından başa düşdüyümüz anlamda əxlaqlı olacaqlarını və özlərini cinsi ehtiraslardan çəkəndirməkdə güclü məhdudiyyətlər qoyacaqlarını onlardan gözləmirik. Ancaq bunun tam əksinə olaraq, öyrənirik ki, onlar özlərini incest yönü seksual əlaqələrdən çəkəndirməkdə çox diqqətliyərlər və bununla bağlı olduqca güclü qanunlar qoyub, onlara bütün ciddiliyi ilə əməl edirlər. Bundan başqa, onların bütün ictimai qurumları da bu məqsədə yönəlmişdir və ya buna əsaslanan dəyərlərlə çox sıx əlaqəlidir.

Avstraliyalıların arasında olmayan bütün dini və ictimai qurumların yerini totemizm tutur. Avstraliya qəbilələri kiçik ailələrə və tayfalara bölünür, habelə onlardan hər biri öz totemlərinin adını daşıyır. Bəs totemin özü nə deməkdir? Bu bütün ailə ilə müəyyən münasibətdə olan, əti yeyilən qorxusuz və zişansız adi bir heyvan və ya qorxu yaradan heyvan da ola bilər, yaxud az hallarda bitki və ya təbiət gücləri də (yağış, su kimi) totem kimi tanına bilər. Totem, birincisi, bütün ailənin ulu babası sayılır, ikincisi, o, mənsub olduğu ailə üçün qoruyucu mələk funksiyasını yerinə yetirir, ailənin bütün işlərinin düz gətirməsinə kömək eləyir, onu uğursuzluqlardan qoruyur, ailənin gələcəyi üçün çalışır və hətta o, başqa insanlar üçün qorxulu olsa belə, bu ailənin adamlarına qarşı yaxşı münasibətdə olur. Totemin yaratdığı ilk yasaqlardan biri onu öldürməməklə bağlıdır, totemi öldürüb ətinə yemək və ya onun gətirə biləcəyi hansısa həzdən yararlanmaq ağır cəza qorxusu altında yasaqlanır. Totemi yalnız bir heyvanın və ya varlığın ayrıca bir nümunəsi üzrə seçmirlər, onunla bağlı olan qanun bu növdən olan bütün heyvan və varlıqlara aid olunur. Vaxtaşırı keçirilən bayramlarda totemin maskalarını geyinmiş adamlar onu təntənəli surətdə təsvir edirlər və bu, çox vaxt totemin hərəkətlərini yamsılamaqla baş verir.

Adamların totemə bağlılığı ya ata, ya da ana xətti ilə irsən verilir; çox güman ki, bu irsilik öncə ana xətti ilə olmuş, daha sonralar patriarxal sistemin yaranması ilə bağlı olaraq ata xətti ilə verilmişdir. Totemə bağlılıq avstraliyalıların bütün ictimai bərc və öhdəliklər sisteminin əsasını təşkil edir; bir tərəfdən bu sistem bir qəbilənin hədudları xaricinə də çıxı bilər, digər tərəfdən bir totemə bağlılıq insanların qan qohumluğunu arxa plana keçirib, onları totemin yaratdığı doğmalıq telləri ilə bir-birinə bağlamış olur.

Totem insan fəaliyyətinin hansısa oblastı və ya onun icmadakı mövqeyi ilə əlaqəli olmur. Bir totemə bağlı olanlar başqa totemi seçən adamlarla qonşuluqda və dinc yanaşı yaşayırlar.

İndi isə biz gərək totemizm sisteminin psixoanalitikanı maraqlandıran xüsusiyyətlərini gözdən keçirək. Demək olar, totemizmin olduğu bütün yerlərdə belə bir qanun var ki, eyni totemlə bağlı olan adamlar bir-biriləriylə cinsi əlaqədə ola bilməzlər, deməli, öz aralarında ailə də qura bilməzlər. Bu xüsusiyyət totemi ekzoqamiya ilə bağlayır.

Çox ciddi şəkildə əməl olunan bu yasaq olduqca diqqətəlayiqdir. Bu yasaq totemlə bağlı indiyədək öyrəndiyimiz heç bir anlayış və xüsusiyyətlə doğruldula bilmir. Elə buna görə də belə bir yasağın totemizmlə bağlı sistemə necə daxil olduğunu heç cür anlamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də bir sıra araşdırıcıların – çox uzaq keçmişlərdə və bizim başa düşdüyümüz anlamda – ekzoqamiyanın totemizmlə heç bir əlaqəsi olmadığını, bu əlaqənin sonradan, nikahla bağlı məhdudiyyətlər yaranan çağlarda, əsaslandırılmamış şəkildə totemizmə artırıldığı demələri də bizi təəccübləndirmir. Necə baş verməsindən asılı olmayaraq, totemizmlə ekzoqamiyanın vəhdəti var və o çox möhkəmdir.

Aşağıdakı qeydlərimiz bu yasağın necə böyük əhəmiyyət daşıdığını aydınlaşdırır.

a) Adətən, totemlə bağlı başqa yasaqlar pozulanda qəbilə üzvləri günahkarı totemin özünün cəzalandıracağını gözləyirlər, ancaq inestlə bağlı yasağı pozan adamı bütün qəbilə üzvləri ən qəti şəkildə və gecikmədən özləri cəzalandırırlar, sanki onlar bütün icmanı təhlükə qarşısında qoyan hansısa fəlakəti aradan qaldırmağa tələsirlər və özlərini hamılıqla gözləyən bələdən qorumağa çalışırlar. Frezerin kitabından diqqətinizə çatdıracağım bu nüsxələr də bizim başqa nöqtəyi-nəzərdən yetərincə əxlaqsız saydığımız vəhşi adamların belə cinayətlərə necə ciddi yanaşdıqlarını göstərir.

Avstraliyada qadağan olunmuş ailədən qadınla cinsi əlaqəyə girmək, adətən, ölümə cəzalandırılır. Burada qadının qəbilənin içərisindən olan biri, yaxud əsir götürülmüş olması heç bir rol oynamır, düşmən ailədən olan kişi əsir qadınla onu özünə arvad eləmək üçün cinsi əlaqəyə girsə belə, ölümə cəzalandırılır, yasanı pozan belə adamı öz ailəsindən olan yoldaşları tutur və zina elədiyi qadınla birlikdə öldürürlər. Ancaq bir sıra hallarda, əgər bu iki nəfəri tuta bilməsələr və onlar qaçıb gizlənə bilsələr, bir müddət sonra onların günahı bağışlanır. Avstraliyanın Yeni Cənubi Uels bölgəsində yaşayan Ta-ta-ti qəbiləsində başqa qəbilələrdən fərqli olaraq yalnız kişini öldürür, qadını isə ya döyməklə, ya da oxa tutaraq yarımcan hala salmaqla kifayətlənirlər. Onların qadını nə üçün öldürmədiklərinin səbəbi isə, ola bilsin, zorlanmaya məruz qaldığını güman etmələridir. Totemə mənsub olan ailənin daxilində baş verən yasaqlanmış cinsi əlaqələrin təsadüfi pozulmalarına da çox ciddi yanaşılır, belə günahlar çox ağır sayılır və ölümə cəzalandırılır.

b) Göründüyü kimi, belə amansız cəzalar uşaq doğulmasına gətirib çıxarmayan təsadüfi cinsi əlaqələrə görə də verilir, ona görə də bu yasağın qoyulmasında hansısa praktik motivin olduğunu düşünmək inandırıcı deyil.

c) Totem irsi olaraq verildiyi və evlənmə nəticəsində dəyişilmədiyi üçün bu yasağın icmanın daxilində hansı vəziyyət yaratdığını asanlıqla dəyərləndirmək olar, misal üçün, irsiləyin ana xətti ilə verildiyi hala baxmaq olar. Əgər hər kənsürünü totem sayan ailədən, qadın isə emunu totem sayan ailədəndirsə, onda doğulan oğlan və qızlar da emu totemindən sayılacaqlar. Bununla da belə evlənmədən doğulan oğlan uşaqları anaları və bacıları ilə eyni bir totemdən olduqlarına görə onlarla cinsi yaxınlıq edə bilməzlər.¹

d) Ancaq buradakı yasaqla bağlı təlimatdan aydın görünür ki, totemlə bağlı olan ekzoqamiya ana və bacılarla ola biləcək incestin qarşısını almaqdan daha artıq nəticələrə gətirib çıxarır. Bu təlimat kişilərə daxil olduğu totemlə bağlı olan ailədəki bütün qadınlarla cinsi əlaqədə olmağı yasaqlayır və o totemə görə ona qohum sayılan, əslində, isə qan qohumluğu olmayan qadınlarla da cinsi əlaqədə ola bilmir. İlk baxışdan belə bir geniş əhatəli yasağın qoyulmasının psixoloji baxımdan doğruldukları anlaşılmaz görünür və belə bir əxlaqi qadağa sivil xalqların arasında olan münasibətlərlə müqayisədə daha üstün sayıla bilər. Aydın görünən budur ki, əcdad kimi qəbul olunan totemin (heyvanın) rolu çox böyükdür və onunla münasibətə çox ciddi yanaşılır. Deməli, bu totemlə bağlı olan bütün adamlar qan qohumu sayılır, bir ailə hesab olunur və bu ailənin daxilində seksual əlaqələr hətta ən uzaq sayılanlarla belə yolverilməz olur.

Bu vəhşilər bununla da incestə və ya onunla bağlı duyğulara qeyri-adi dərəcədə yüksək qorxu ilə yanaşırlar və onların real qan qohumluğunu totemlə bağlandıqları qan qohumluğu ilə əvəz etməsi kimi bir xüsusiyyət bizim üçün sonadək aydınlaşa bilmir. Biz gərək bu ziddiyyəti həddən artıq şişirtməyə də uymayaq və burada yalnız bunu yadımızda saxlamağa dəyər ki, totemlə bağlı yasaq öz daxilində həm də incesti xüsusi bir hal olaraq qadağan edir.

Lakin real ailənin totemlə bağlı olan ailə ilə əvəz olunması yenə də cavabını tapa bilmədiyimiz bir tapmaca olaraq qalır və ola bilsin, bu sirrin cavabı totemin özünün dərinəndən araşdırılmasından sonra məlum olacaqdır. Bu primitiv adamların arasında evlilikdən qırağa çıxan bəlli cinsi münasibətlərin olduğunu biləndən sonra, sözsüz, totemlə bağlı olan ailələrin daxilindəki cinsi yaxınlıqların belə ciddi yasaqlanması çox müəmmalı görünür və bu yasağın hansısa başqa bir zərurətlə bağlı olaraq qoyulduğu üzərində düşünməli olursan. Bununla yanaşı, belə bir cəhəti də qeyd etməyə dəyər ki, avstraliyalıların əxlaqi qaydalarında ictimai şəraitə uyğun bir sıra məqamlarda və bəlli təntənələrdə kişilərin qadınlardan üstün hüquq daşması halı qəbul olunmur.

Üzərində müşahidə apardığımız avstraliyalı qəbilələrin dilləri də bizi maraqlandıran problemlə bağlı olan özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bu dillərdə qohumluq bildirmək üçün işlənən sözlər iki fərd arasındakı münasibətləri deyil, fərd ilə icmadakı insan qrupları arasında olan qohumluğu müəyyən edir. L.H.Morqanın təbircə desək, onlar təsnifatlaşdırılmış sistemin üzvləri olurlar. Bu o deməkdir ki, buradakı hansısa fərd yalnız öz atasını deyil, həm də vaxtilə yasaqları pozmadan onun anası ilə evlənə və öz atası ola biləcək bütün kişiləri ata deyə çağırır. Eləcə də o, yasaqları pozmadan vaxtilə atasına ərə gedə biləcək və öz anası ola biləcək bütün qadınları da ana deyə çağırır. Eynilə o yalnız doğma ata-anasından olan bacı və qardaşlarını deyil, habelə valideynlərinin daxil olduğu totemlə bağlı olan bütün adamların uşaqlarını da özünə qardaş və bacı sayır. Avstraliyalıların bir-birilərinə verdikləri qohumluqla bağlı adlar heç də bizim dilimizdə olduğu kimi onların birbaşa qan qohumluğunu göstərmir. Bu sözlər cismani qohumluqdan çox sosial birliyi bildirmək üçündür. Belə bir təsnifləşdirilmiş sistemə uyğun dil bizdə körpələrin danışığında özünü göstərir, valideynləri uşağa öz tanışlarını dayı, əmi, xala və bibi kimi tanıdanda onların danışığı da belə bir xüsusiyyət daşıyır, yaxud bizim dini sektalar üzrə “Apollon qardaşları”, “İsa Məsihin adı ilə bacılaşanlar” dediyimiz birliklərdə də buna oxşarlıq vardır.

Onların dilindəki bizim üçün anlaşılmaz qalan bu məqamı aydınlaşdırmaq üçün, məncə, Rev. L.Fisonun “qrup halında nikah” adlandırdığı evlilik formasını xatırlamağa dəyər, görünür, burada, qohumluq bildirən adların qruplararası münasibətləri bildirməsi həmin evlilik formasının qalığı sayılmalıdır, məlum olduğu kimi, belə evlilik formasında müəyyən sayda kişilərin hamısının müəyyən sayda qadınların əri olmaq hüququ tanınırdı. Belə qruplaşmadan doğulan uşaqlar isə hamısı bir anadan doğulmasalar da, bir-birilərini qardaş-bacı, analarının əri olan kişilərin də hamısını özlərinə ata sayırdılar.

Bir sıra müəlliflər məsələnin belə həllinə etiraz eləyirlər, məsələn, E.Vestermark özünün “İnsan evliliyinin tarixi” kitabında qrup halında olan evlilikdən yaranma sözləri qəbul edən araşdırıcıların fikirləri ilə razılaşmır, ancaq avstraliyalı vəhşi adamları daha yaxşı tanıyan araşdırmaçılar onların arasındakı təsnifatçılığa uyğun olan qohumluq adlarının qrup halında evlilik çağlarının qalıqları olduğunu doğru sayırlar. Spenser və Jillen kimi müəlliflər Urabunna və Dieri qəbilələri arasında qrup halında evlənmələrin olduğunu sübut etmiş və bu hadisə ortadan qalxandan sonra da adıçəkilən qəbilələrin dilində qrup halında evlənmə ilə bağlı qohumluq münasibətlərindəki adların bütün aydınlığı ilə qorunub saxlandığını göstərmişlər.

Əgər biz fərdi nikahları qrup halında olan nikahla əvəz eləsək, onda bu xalqların arasında inestlə bağlı hədsiz ciddi yasaqların səbəbi də bəlli olacaqdır. Totemin yaratdığı ekzoqamiya ilə eyni bir qəbilə üzvlərinin öz aralarında cinsi münasibətə girməsinin yasaqlanması, görünür, qrup halında baş verə biləcək inestin qarşısını ala bilmək üçün məqsədəuyğun vasitə olaraq düşünülmüşdür; nəticədə bu vasitə icmanın həyatında oturuşaraq onu doğuran motivlər aradan çıxandan sonra da yaşamaqda davam etmişdir.

Əgər biz indi avstraliyalı vəhşilərin evlənmə məhdudiyyətlərinin motivlərini anladığımızı düşünürüksə, onda qarşımızda mövcud vəziyyətdə daha hansı çaşdırıcı mürəkkəbliklərin olduğunu öyrənmək vəzifəsi dayanır. Avstraliyada çox az qəbilə var ki, onlarda totemin yaratdığı məhdudiyyətdən başqa heç bir məhdudiyyət yoxdur. Qəbilələrin çoxu elə təşkil olunmuşdur ki, onlar öncə nikah sinifləri adlanan iki bölməyə ayrılır (ingiliscə: phrathries). Bu siniflərdən hər biri yalnız ekzoqamik nikahla evlənə bilər və onların arasında çoxlu sayda müxtəlif totemlərə məxsus ailələr vardır. Adətən, hər bir nikah sinfi özü də iki altsinfə bölünür (subfratriya), bu qayda ilə bütün qəbilə dörd belə altsinfə bölünmüş olur; bu altsiniflər fratriya² ilə totemist ailələr arasında yerləşir.

Beləliklə də, Avstraliya qəbilələri üçün tipik olan və çox rast gəlinən sxem, adətən, belə olur:

Burada on iki totemlə bağlı ailə iki sinfə və dörd altsinfə bölünmüşdür. Bütün bölmələr ekzoqamiya üzrə evlənir.³ c altsinfi ce, d altsinfi – cf ekzoqamik birliklərini yaradır. Bu quruluşun totemin yasaqlarına uyğun gələn gözlənilən nəticələr verdiyi heç bir şübhə doğurmur; belə bir yolla nikah seçiminin və seksual azadlığın daha sonrakı məhdudlaşdırılması baş verir. Əgər burada 12 totemist ailə varsa, hər ailədəki adamların sayının eyni olduğunu qəbul eləsək, onda hər bir ailə üzvlərinin qəbilədəki qadınların 12-dən 11-ni (11/12) evlənmək üçün seçmək imkanı olardı. Burada iki fratriyanın mövcud olması bu ədədi 12-dən 6-ya (6/12), yəni tən yarıya endirərdi; bu halda totemlə bağlı kişilər yalnız 1-dən 6-dək olan ailələrdəki qadınlarla evlənə bilərlər. Daha sonra iki altsinfi birləşdirəndə isə kişilərin seçim imkanları 12-dən 3-ə

kimi (1/4) azalmış olur. Bu halda a totemi ilə bağlı kişiler yalnız 4, 5, 6 sayılı totemlərlə bağlı olan qadınlarla evlənmək imkanı qazanırlar.

Bir sıra qəbilələrdə sayı 8-ə kimi çatan nikah sinifləri ilə totemist ailələrin arasındakı tarixi münasibətlər indiyədək də aydınlaşdırılmamış qalmaqdadır. Burada aydın olan yalnız odur ki, bu qurumlar bəlli ekzoqamiyaya çatmağa və hətta onu ötməyə can atır, ancaq bu vaxt totem-ekzoqamiya vəhdəti necə yaranması naməlum qalan müqəddəs qanun səviyyəsinə qalxır, daha doğrusu, bütün bu adətlər, nikah sinifləri arasındakı mürəkkəb quruluşlu münasibətlər, onların altsinifləri və onlarla bağlı şərtlər, görünür, yaranmış vəziyyəti nizamlamağa çalışan qanunvericiliyin bəlli məqsədlərindən qaynaqlanır, bu məqsədin yaranmasının səbəbi isə baş verən proseslərin gedişində zəifləməyə başlamış totemin təsirini bərpa etmək və bununla da incestə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək istəyi olur. Bəlli olduğu kimi, bütün bu hadisələrin gedişində totemistik sistem qəbilənin bütün sosial öhdəliklərinin və əxlaqi məhdudlaşdırmalarının, o cümlədən fratriyanın yaranmasının əsasında dayanır, bütün bu dəyərləri nikah seçiminin tənzimlənməsi üçün səfərbər edir.

Nikah siniflərinin bundan sonrakı inkişafında təbii və qrup halında ortaya çıxan biləcək incest hallarının qarşısını almaq üçün tədbirlər müəyyən olunur və incestin daha uzaq qohumlar arasında baş verməsinin də qarşısını almaq üçün məhdudiyyətlər qoyulur, sonralar katolik kilsəsində də buna oxşar yasaqlar qoyulmuşdu, belə ki, katolik kilsəsi özünədək olan incest yasaqlarını qardaş və bacı arasında olmaqdan bir az da uzağa aparıb əmi-dayı, xala-bibi uşaqları və ruhani yaxınlıq dərəcələrinin səviyyəsinə görə də tətbiq etməyə başlamışdı.

Əgər biz indi burada nikah siniflərinin mənşəyi və mənası ilə, həmçinin onların totemlə münasibətləri ilə bağlı həddindən artıq dolaşdırılmış vəziyyətin və bununla bağlı yaranmış mübahisələrin dərinliklərinə varmaq istəsək, onda bizi maraqlandıran problemə aydınlıq gətirmək üçün yararlı ola biləcək heç nə qazana bilməyəcəyik. Bizim məqsədimiz üçün avstraliyalıların və başqa vəhşi qəbilələrin incestdən qaçmaqla bağlı yasaqlar yaradıb onlara ciddi əməl etməsi faktının olması yetərli sayıla bilər. Biz bu vəhşilərin incestə qarşı hətta bizdən daha artıq həssas olduqlarını anlamağa borcluyuq. Çox güman ki, onlarda incestə qapılmaya daha çox meyillilik olduğu üçün ona qarşı belə geniş və kəskin yasaqlar qoymalı və onların yerinə yetirilməsinə belə ciddi nəzarət etməli olmuşlar.

Incest qorxusu bu xalqlarda başlıca olaraq qrup halında olan incestin məhdudlaşdırılmasına qarşı yönəlmiş bəlli qurumların yaradılması ilə qurtarmır. Biz gərək buraya “adətlər”in bütöv bir sırasını da əlavə edək və onlar da incestə qarşı yönəlməklə başa düşdüyümüz anlamda yaxın sayılan qohumlar arasındakı münasibət və ünsiyyətə qarşı məhdudiyyətlər qoyur və ən başlıcası, nə məqsədlə qoyulduğu şübhə doğurmayan bu qaydalara dini inanclardakı ehkamlar kimi çox ciddi bir şəkildə əməl olunur. Bu adətləri və ya onların tələb etdiyi yasaqları “qaçınmaq” (avoidances) adlandırmaq mümkündür. Onların yayılma arealı avstraliyalı totemist xalqların yaşadığı hüduzlardan qat-qat genişdir, ancaq mən burada oxucudan bu çox zəngin materialın bəzi fraqmentlərini oxumaqla kifayətlənməyi xahiş edirəm.

Melaneziyada belə məhdudlaşdırıcı qadağalar oğlan uşaqlarının öz anaları və bacıları ilə ünsiyyətinə aiddir. Məsələn, Neohibrid adalar qrupuna daxil olan Lepers İslad adasında oğlan uşağı bəlli yaşa çatandan sonra ana evindən çıxıb gedir və özü kimi oğlan uşaqları üçün ayrılmış “klub evi”ndə yaşayır, daimi olaraq bu evdə

gecələyir və yeməyini də orada yeyir. Ona öz yeməyini götürməkdən ötrü anasının evinə gəlmək üçün icazə verilsə də, bacısının evdə olduğu hallarda o gərək yeməyini götürüb getsin; əgər bacılarından heç biri evdə yoxsa, o, qapının ağzında oturub yemək yeyə bilər. Qardaş ilə bacı təsadüfən açıq bir yerdə qarşılaşırlarsa, onlar gərək bir-birilərindən qaçıb gizlənsinlər. Oğlan uşağı bacısının ayaq izlərini tanıyırsa, onda onun getdiyi yönə getməməlidir və bacısı da onun kimi etməyə borcludur. Bundan başqa, oğlan uşağı anasının və bacılarının adını çəkə bilməz, hətta hansısa sözü deyəndə onların adı bütövlükdə və ya qismən alınırsa, onda belə sözləri də deməkdən çəkinməlidir. Belə bir “qaçınmaq” oğlan uşağının kişilik yaşına çatması mərasimini keçməsindən sonra başlayır və onun bütün ömrü boyu davam eləyir. Ana ilə oğul arasında olan ünsiyyətdəki çəkingənlik ildən-ilə artır və burada başlıca təşəbbüs anaya məxsus olur. Əgər ana oğluna yemək gətirmişsə, bunu onun özünə vermir, yalnız qarşısında yerə qoyub gedir. Ana öz oğlunu mərhəm və oxşayıcı sözlərlə çağırır, bizim anlayışlarımıza uyğunlaşdırsa, oğlu ilə “sən” ilə deyil, “siz” ilə danışır. Belə bir adət Yeni Kaledoniyada da hökm sürür. Qardaş və bacı qarşılaşırlarsa, bacı kolluqda daldalanır, qardaş isə onu görməmək üçün üzünü yana çevirib keçir.

Yeni Britaniyadakı Ceyran yarımadasında yaşayan qəbilədə bacı ərə getdiyi andan başlayaraq gərək qardaşı ilə danışmasın və onun adını çəkməsin, bundan sonra bacı qardaşının adını yalnız dolayı təsvirlərlə anlada bilər.

Yeni Meklenburqda belə məhdudiyyətlər doğma qardaş-bacılardan başqa, əmi-dayı-xala-bibi oğlanları və qızları arasında da var (ancaq bəzən onların bir qisminə aid olunmur); onlar bir-birilərinə yaxınlaşa, əl verə bilməzlər, bir-birilərinə hədiyyə də verməməlidirlər, bir-birilərindən bir neçə addım aralıda dayanıb danışa bilərlər. Burada bacısı ilə incestə görə asılmaqla ölüm cəzası verirlər.

Fici adasında “qaçınmaq” qaydası xüsusilə ciddidir. Burada bu qayda yalnız qan qohumlarına deyil, həm də totem üzrə qohum sayılan qardaş və bacılara da tətbiq olunur. Bütün bunlarla yanaşı olaraq, biz bu vəhşi adamların “müqəddəs orgiya”ya qapıldıqlarını və bu vaxt məhz bu yasaq olunmuş subyektlərlə, yəni yaxın qan qohumları ilə cinsi əlaqədə olduqlarını bildiyimiz halda, bu ziddiyyətdən gündəlik həyatda qoyulan yasaqları izah etmək üçün yararlanmırıq, əksinə, bu yasaqların özünə təəccüblənməkdə davam edirik. (Müqəddəs orgiya bir çox keçmiş xalqlarda və indiki vəhşi qəbilələr arasında bəlli bayramlarda keçirilən mərasimdir, bu vaxt icma üzvləri uyuşdurucuların təsiriylə çılgınlaşır və kütləvi halda cinsi əlaqəyə girirlər).

Sumatrada yaşayan battaklar arasında bu “qaçınmaq” qadağası bütün qohumluq əlaqəsi olan adamlar üçün məcburidir. Battak qəbiləsindən olan gəncin öz bacısını gənclərin gecə toplantılarına ötürməsi eyib sayılır. Battak doğma bacılarının yanında, hətta burada başqa adamlar olduqda belə özünü çox namünasib bir vəziyyətdə hiss edir. Qardaş evdə təklikdə olanda bacılarından hansı birisə evə daxil olarsa, o həmin andaca evdən bayıra çıxır. Eləcə də ata öz qızı, ana öz oğlu ilə evdə təklikdə qalır. Bütün bunları yazıya alan holland missioner təəssüflə əlavə edir ki, onların bu hərəkətlərini əsaslandırılmış saymaq olar. Bu xalqın adət etdiyi düşüncəyə görə, kişi ilə qadın təklikdə qalanda onların arasında xoşagəlməz intim əlaqələr yarana bilər və qan qohumları ilə baş verə biləcək cinsi əlaqələrə görə verilən mümkün cəzalardan qaçmaq üçün onlarla təklikdə qalmaqdan çəkinirlər və elə onların birlikdə olmasını yasaqlayan qaydalar da bu halı aradan qaldırmaq üçün qoyulmuşdur.

Afrikada, Mozambik sahillərinə yaxın olan Delaqa körfəzində yaşayan baronqaların arasında qardaş arvadına qarşı çox qərribə və ciddi şəkildə gözlənilən bir münasibət vardır. Əgər hansısa kişi onun üçün çox qorxulu sayılan bu qadınla qarşılaşırsa, bacardığıca ondan uzaq qaçmağa çalışır. O bu qadınla eyni boşqabda yemək yeməyə risk eləmir, onunla çəkingənliklə danışır, o, daxmada tək olanda oraya girmir və onunla həmişə titrək bir səsle salamlaşır.

Şərqi Afrikada yaşayan akamba (və ya vakamba) adlanan xalqın içində başqa xalqların arasında daha tez-tez qarşılaşdığımız bir “qaçmaq” qanunu var. Burada qızlar cinsi yetkinlik yaşı ilə ərə getdikləri zaman müddətində öz atalarından qaçıb gizlənməyə borcludurlar. Qız onunla küçədə qarşılaşanda gizlənir, heç vaxt onun yaxınlığında oturmağa risk eləmir və adaxlanana kimi özünü belə aparır. Ərə gedəndən sonra onun atası ilə ünsiyyətində olan bütün məhdudiyyətlər aradan qalxır.

Sivil xalqlar üçün ən maraqlı “qaçmaq” qanunu vəhşi qəbilələr arasında çox geniş yayılmış kişinin öz qayınanasından qaçıb gizlənməsi sayıla bilər. Bu qanun Avstraliyanın hər yerində var, eyni zamanda melaneziyalı, polineziyalı və zəncilərin arasında mövcuddur; bu qanunda totemizmin və qrup qohumluğunun izləri olduğundan onun daha geniş arealda yayıldığını da güman etmək olar. Bu xalqların bir çoxunda gəlinin öz qayınatası ilə istənilən zişansız ünsiyyəti də yasaqlanır, ancaq bu, çox vaxt daimilik olmur və buna çox da ciddi yanaşmırlar. Bir sıra hallarda isə kişilər üçün qayınana ilə yanaşı, qayınatadan da gizlənmək məcburiyyəti olur.

Bizi qayınanadan qaçmaq adətinin etnoqrafik baxımdan necə yayılması deyil, bu adətin məzmunu və məqsədi maraqlandırdığından burada azsaylı örnəklər göstərməklə kifayətlənməyi doğru sayıram.

Banqa adalarında bu qadağa olduqca ciddidir və onun yerinə yetirilməsi çox əzablı bir prosesdir. Kişi öz qayınanasından qaçdığı kimi, qayınana da ondan qaçmalıdır. Əgər onlar hansısa bir dar cığırda qarşılaşmışlarsa, onda qayınana bacardığıca qırağa çəkilir, üzünü yana çevirib dayanır və kürəkənin keçib getməsinə gözləyir, ya da, əksinə, kürəkən ona arxa çevirib yol verir.

Vanua Levidə (Fici) qayınana dəniz sahili ilə keçmişsə, dənizin qabarması onun ayaq izlərini yuyub aparmayınca kürəkən oradan keçməməlidir. Ancaq onlar bəlli bir uzaqlıqda dayanıb danışa bilərlər. Qayınana və kürəkən heç vaxt bir-birilərinin adını dillərinə gətirə bilməzlər, bu, qəti qadağandır.

Solomon adalarında kürəkən toydan sonra gərək qayınanasına sarı baxmasın və onunla danışmasın. Kürəkən gözlənilmədən qayınana ilə qarşılaşıbsa, özünü elə göstərir ki, sanki onu görmür, başqa hallarda isə onu görən kimi var gücü ilə qaçıb gizlənir.

Zulusların əxlaqına görə, kürəkən öz qayınanasından utanmalı və onun olduğu yerlərdən qaçıb uzaqlaşmalıdır. Kürəkən qayınananın olduğu daxmaya girmir, əgər onlar qarşılaşıbsalar, o da, qayınana da qırağa çəkilirlər, qayınana kolluqda gizlənir, kürəkən isə qalxan ilə üzünü örtüb keçir. Əgər onlar qarşı-qarşıya gəlməkdən qaça bilmirlərsə və qadının üzünü örtmək üçün heç nəyi yoxsa, onda qayınana yaxınlıqdakı bitkidən bir parça qoparıb başının ətrafına dolamaqla bir ayın yerinə yetirir və bununla da kürəkənindən “gizlənir”. Onların ünsiyyəti çox vaxt üçüncü bir adamın vasitəsilə olur, əgər birdən onlar danışsalar da, hansısa maneənin arxasında daldalanıb qışqıraraq bir-biriləriylə danışirlar. Onların bir-birinin adını çəkməsi yasaqdır.

Uqandada, Nilin mənbəyinə yaxın bölgədə yaşayan Basoq qəbiləsinin adamları arasında kürəkən qayınana ilə o yalnız evin başqa otağında olanda və ya daldalanıb görünməyəndə danışa bilər. Bu xalqın nümayəndələri yaxın qohumlar arasındakı qan qarışdırmaqdan çox bərk qorxurlar və hətta ev heyvanları arasında baş verən belə halları da cəzasız qoymurlar.

Yaxın qohumlar arasında “qaçınmaq” yasağının incest hallarının qarşısını almaq məqsədilə qoyulduğu şübhə doğurmur və bütün araşdırıcılar bunu qəbul edirlər, ancaq qayınana ilə bağlı qadağanı bir sıra araşdırıcılar başqa cür dəyərləndirirlər. Çox təbii olaraq bütün bu xalqlarda kürəkənin nə üçün artıq gənc olmayan qadına cinsi əlaqə baxımından tamah sala biləcəyinin düşünülməsi anlaşılmaz görünür, doğrudan da, totemə görə qayınana kürəkənlə bir ailədən deyil və totemistik sistemə görə də onun anası sayılır.

Araşdırıcılardan Fizo bir sıra nikah qruplarında nəzəri baxımdan kürəkənin öz qayınanası ilə evlənməsinə imkan verən boşluqların olduğunu göstərsə də, onun bu baxışı praktikada öz təsdiqini tapmır; ancaq yaranan anlaşılmazlığa görə belə bir imkanın olmasını göstərmək zərurəti də yaranmışdı.

Cənab Con Labbok özünün “Sivilizasiyanın mənşəyi” əsərində qayınananın kürəkənlə bağlı bu münasibətinin haçansa daha keçmişlərdəki bir adətlə, qızqaçırma yolu ilə evlənməklə (marriage by capture) əlaqədar olduğunu göstərir: “Qızqaçırma yolu ilə evlənmənin mövcud olduğu çağlarda bu hadisə valideynlərin narazılığına səbəb olmaya bilməzdi. Ancaq bu adət aradan qalxandan sonra onun yaratdığı situasiya simvol kimi qalmaqda davam etmiş və razılaşma əsasında evlənmələrdə sonradan bu adətin mənşəyi unudulsa da, valideynlərin simvolik narazılığı qalmaqda davam etmişdir”. Ancaq araşdırıcılardan V.Kravley çox asanlıqla bu izahın faktiki müşahidələrlə alınmış nəticələrlə uyğunsuzluğunu göstərə bilmişdir.

E.B.Teylor düşünür ki, qayınananın kürəkənə bu münasibəti ərə gedən qadının ailəsi tərəfindən kürəkəni özlərinə doğma saymamağı gözə çarpdırmağın bir formasıdır. Belə ki, birinci uşaq doğulana kimi kürəkən onun arvadının valideynləri üçün özgə sayılır. Ancaq uşaq doğulandan sonra da bu adətin qalması həmin izaha qarşı haqlı etiraz yaradır və qayınana ilə kürəkən arasındakı bu münasibətin sonradan da davam etməsinə aydınlıq gətirə bilmir, yəni burada cinsi münasibətlə bağlı faktora diqqət yetirilmir və bu halda özünü göstərən “qaçınma” qanunundakı müqəddəslik səviyyəsinə qaldırılmış nifrətmə məqamı gözdən qaçırılır.

Bu qadağanın nə üçün qoyulduğunu bir zulus qadından soruşanda o çox böyük həssaslıqla belə bir cavab vermişdi ki, kürəkənin öz arvadını əmizdirmiş qadının çılpaq döşlərini görməsi yaxşı iş deyil.

Məlum olduğu kimi, kürəkənlə qayınananın münasibətləri yüksək sivilizasiyalı toplumlarda da ailənin quruluşundakı zəif halqanı təşkil edir. Ağdərili insanların yaşadığı Avropada və bir sıra Amerika ölkələrində artıq qaçınma qanunu olmasa da, bu qanunun əxlaqi prinsip kimi indiyədək qorunub saxlandığı halda, yəqin ki, bir çox ailədaxili mübahisələrdən və xoşagəlməz hadisələrdən qaçmaq mümkün olardı. Avropalıların bir çoxu bu yaxın qohumlar arasında sonradan baş verə biləcək münaqişələrin qarşısını öncədən almağa yarayan belə bir qanunun olmasını vəhşi adamların böyük bir müdrikliyi kimi dəyərləndirə bilər. Heç bir şübhə yoxdur ki, kürəkənlə qayınana arasında nəsə bir anlaşılmaz düşmənçilik yaranır və bu da onların birgə yaşayışını olduqca ağırlaşdırır. Sivilizasiyalı xalqların arasında da qayınana

mövzusunun tənqid və gülüş hədəfinə çevrilməsi, mənəcə, kürəkənlə qayınana arasında ziddiyyət yaradan hansısa duyğuların olmasından soraq verməkdədir. Mənim düşüncəmə görə, onlar arasındakı münasibətdə bir ambivalentlik (ikilik, əkslik) var və bu da bir-birinə bəslənən doğmalığ və düşmənçilik duyğularının birgəliyindən yaranır.

Bu duyğunun üzdə olan hissəsi bütünlüklə aydındır: qayınana tərəfdən bu öz qızı üzərində olan hüquqlardan əl çəkmək istəməməkdə, öz qızının taleyinin tapşırıldığı yad adama etibar etməməkdə, öz evində yaranmış amiranəliyin pozulması və onun qorunub saxlanılmasına cəhd etməkdə özünü göstərir. Kürəkən tərəfdən bu duyğular özünün daha heç kimin iradəsinə tabe olmamaq qətiyyətiindən, indi ona doğma olan arvadının keçmişdə və indi də qismən başqasına çox doğma olmasından yaranan qısqanclıqdan və onun qurduğu seksual illüziyaların pozulmasının arzuolunmaz olmasından (last not least⁴) qaynaqlanır. Bu seksual illüziyaların pozulması çox vaxt qayınananın xarici görünüşündən qaynaqlanır, belə ki, onun üzünün bir çox cizgiləri kürəkən üçün çox dəyərli olan qızını xatırlatsa da, bütün bunlar artıq öz gəncliyini, gözəlliyini və psixi tərəvətini itirmiş vəziyyətdə olur.

Psixanalitikanın ayrı-ayrı insanların üzərində apardığı araşdırmaların nəticəsində öyrəndiyimiz, insanların şüurunda gizli psixi fəaliyyətlərin olması ilə bağlı biliklər burada üzə çıxan motivlərə başqa, daha yeni motivləri əlavə etmək imkanı yaradır. Evli qadının ailə həyatında həmişə psixoseksual tələbatların ödənilməsi ilə bağlı bir qorxu hissi olur və bu qorxunun yaranması psixi həyatın monotonluğu, habelə əri ilə olan cinsi münasibətlərin vaxtından qabaq tükənə biləcəyi ilə bağlıdır. Qocalmağa başlayan ana bu qorxudan qurtarmaq üçün öz uşaqlarının duyğuları ilə yaşamağa çalışır, özünü onlarla eyniləşdirməyə çalışmaqla övladlarının emosional hallarını öz üzərində sınaqdan keçirməyə can atır. Deyirlər ki, valideynlər öz uşaqları ilə gəncəşirlər; bu, doğrudan da, valideynlərin öz övladlarından ala bildikləri ən dəyərli psixi stimullardan biridir. Ailədə soysuzluq olanda (uşaq doğulması mümkün olmayanda) öz evliliyində qarşılaşdığı zəruri cismani geriləmələri əvəz etmək üçün ən yaxşı imkanlardan biri əldən çıxmış olur. Öz qızının duyğularını yaşamaq bəzən qadınlarda o qədər uzağa gedib çıxır ki, analar öz qızlarının ərlərinə ürəkdən vurulurlar, bu hadisənin çox böyük qızgınlıqla baş verdiyi durumlarda ananın öz daxilində yaranan belə duyğulara qarşı göstərdiyi psixi müqavimət elə bir şiddətli hala gəlib çıxır ki, bunun nəticəsində ağır formalı nevrotik xəstəliklər yaranır. Qayınanaların öz kürəkənlərinə belə vurulması meyilləri bir çox hallarda baş verir və onda bu vurğunluq duyğusu ilə ona qarşı müqavimət göstərən daxili psixi fəaliyyət bir-biriylə qarşılaşan tufana çevrilib vuruşmağa başlayır. Çox zaman bu duyğuların qarşılaşmasından kürəkənə qarşı bəslənən sevgi ilə bağlı olan sadizm duyğuları törənib üzə çıxır ki, bununla da ona qarşı yaranan və qadağan olunmuş səviyyəyə yüksəlmək istəyən mərhəmətlik duyğuları sıxışdırılıb ortadan çıxarılır.

Kişilərdə də qayınanaları ilə münasibətlərini mürəkkəbləşdirən buna oxşar duyğular yaranır, ancaq onların mənbəyi başqa olur. Kişilərin özlərinə sevgi obyektləri seçmək yolu analarının obrazı ilə bağlı olur, ola bilsin, burada bacının obrazı da müəyyən rol oynayır; incest qadağasının göstərdiyi təsir nəticəsində onun sevgisi uşaqlıqda özü üçün çox doğma olan insanlardan uzaqlaşır və sonradan bu duyğular ona yad olan, ancaq uşaqlığının sevimli insanlarına obrazca və görünüşcə bənzəyən özgə bir obyektin üzərində dayanır. Bu vaxt onun anasının və doğma bacısının yerini qayınanası tutur. Daxilində sıxılmış formada qalmış psixi duyğular

fəaliyyətə başlamaq istəyir, onu uşaqlıq çağının duyğularına qaytarmağa yönəlir; ancaq o özü var gücü ilə buna qarşı müqavimət göstərməyə çalışır. Ona aşılarmış incest qorxusu kişiye öz sevgisinin ilkin obyektlərini xatırlamağı qadağan edir; yaranmış bu durumda qayınananın göz önündə olması, kürəkənin onu uzun illər tanımaması ilə bağlı olaraq – özünün şüuraltısında dəyişməz qalan anası və ya bacısının obrazından fərqli olaraq – qayınanasının obrazını özünün alt şüurunda dəyişilməz olaraq qoruyub saxlaya bilməməsi kürəkənin burada çıxış yolu olaraq öz qayınanasına qarşı mənfi münasibət bəsləməsi imkanını asanlaşdırır. Belə bir inikasdən yaranan qıcıqlandırıcı və kinli duyğuların ortaya çıxması bizi belə düşünməyə vadar edir ki, qayınana, doğrudan da, kürəkəndə incest duyğular oyadır, digər tərəfdən də çox vaxt kişilər özlərinin gələcək qayınanalarına vurulurlar, sonradan bu vurğunluq onların qızlarının üzərinə köçür.

Mən vəhşi adamlar arasında yayılmış kürəkən və qayınananın bir-birindən “qaçınması” qaydasının yaranmasında məhz bu qeyd etdiyimiz incestlə bağlı faktorun bir motiv kimi götürülməsinə mane olan heç bir səbəb görmürəm. Ona görə də bu qədər ciddiyyətlə əməl olunan “qaçınma” qanununun primitiv xalqların arasında belə geniş yayılmasının şərhini ilə bağlı Fizonun irəli sürdüyü və bu qaydanın incestin qarşısının alınması üçün qoyulduğunu deməsi, məncə, ağlabatan sayılmalıdır. Eləcə də bütün başqa qan qohumlarından və nikahla bağlı qohumlardan qaçınılması da, görünür, bununla bağlıdır. Fərq burasındadır ki, qan qohumları ilə bağlı olan incest halının baş verə bilməsinin qarşısı şüurlu şəkildə atılan addımlarla alınır; ancaq qayınana ilə bağlı olan halda incest altşüurda qalan keçmişin qalıqlarından doğduğu üçün burada birbaşa şüurlu psixi fəaliyyəti görmək mümkün deyil.

Buna qədərki danışıqlarımızda xalqların psixologiyası ilə bağlı faktları psixoanalitikanın köməyi ilə işıqlandırmaq və buradakı anlayışlarımıza yenilik gətirmək imkanı yaranmamışdı, çünki vəhşi xalqların arasında incest qorxusunun olması faktı çoxdan bəllidir və onun yenidən izah olunmasına gərək duyulmur. Onu dəyərləndirməkdə bizim əlavə edə biləcəyimiz yalnız o ola bilər ki, bu hadisədə tipik infantillik xüsusiyyətləri çox güclüdür və onun nevrotiklərin psixoloji həyatı ilə çox təəccüblü sayıla biləcək bir bənzərliyi var. Psixoanalizin öyrətdiyinə görə, oğlan uşağının öz körpəlik çağında ilk seksual seçimi qadağan olunmuş obyektlərə doğru yönəlir – ana və bacıya – və yaşa dolduqca bu uşağın incestin təhrikindən necə azad olması yolunu da psixoanalitika bizim üçün aydınlaşdırır. Nevrotikin psixikasında həmişə hansısa bir psixi infantilizm payı olur, o ya uşaqlıq çağının psixoseksuallığından ayrılı bilməmişdir, ya da ona qayıtmışdır (bu, inkişafdan qalma, yaxud da inkişaf pilləsindən aşağıya enmə nəticəsində ola bilər). Ona görə də incestlə bağlı istəklər onun şüuraltısında qalmaqda davam edir və burada həlledici rol oynamağa qədər gəlib çıxı bilər. Biz çox vaxt öz araşdırmalarımızda nevrozun yaranmasında başlıca rol oynayan kompleksin incest istəkləri bəslənən valideynlərlə bağlı duyğulardan qaynaqlandığını müəyyən edirik. Düzdür, incestin nevrozlarda belə bir rol oynadığının açıb göstərilməsi yaşlı və normal psixologiyalı insanlar tərəfindən inamsızlıq və etirazla qarşılanır. Özünün sonuncu araşdırmalarında incest mövzusunun bədii yaradıcılıqda mərkəzdə dayanan motivə çevrilməsini və onun sonsuz saylı çeşidlərinin və təhriflərinin poeziyaya material verdiyini sübuta yetirmək istəyən Otto Rankın gördüyü işlərin də elə bu sayaq etiraz və etinasızlıqla qarşılanacağını öncədən demək olar. Belə düşünmək olar ki, bu cür etinasızlıq və

etirafdan qaçmaq, hər şeydən əvvəl, insanların vaxtilə yaşadıkları, ancaq sonradan şüurlarından sıxışdırıb çıxara bildikləri inestlə bağlı istəklərinə indi ikrahla yanaşmasından qaynaqlanır. Ona görə də burada bizim üçün görüləsi vacib işlərdən biri də vəhşi insanların inestə yönəlik duyğularından yaranan qorxularının təsiri altına düşdüklerini aydınlaşdırmaq və bu duyğular sonradan şüuraltına keçsə də, primitiv adamların onlara qarşı qoyulan yasaqlara bütün ciddiliyi ilə əməl etdiyini göstərməkdir.

1 Bu yasaq uşaqların totemi ana xətti ilə irsən aldıkları halda, kenquru totemli atanın emu totemli qızı ilə inestinə yol verir (bu baş verməsə də, nəzəri baxımdan mümkündür). Totemə mənsubluq ata xətti ilə verildə isə atanın öz qızı ilə inestinə yol verilmədiyi, oğulun isə anası ilə inestinə yol açıldığı görünür. Totemlərlə bağlı bu yasaqlar totemə mənsubluğun ana xətti ilə verilməsinin ata xətti ilə verilməsindən çox-çox qabaqlar mövcud olduğunu göstərir və buradakı yasağın ən çox oğulların ana və bacıları ilə inestinə qarşı düşünüldüyünü göstərir.

2 Fratriya – qəbilənin içində öz aralarında qan qohumluğu olan bir neçə tayfanın birliyinə deyilirdi. Fratriya daxilində evlənmək yasaq idi və yalnız müxtəlif fratriyalardan olan adamlar bir-biriləriylə evlənə bilərdilər.

3 Burada totemlərin sayı ixtiyari olaraq götürülmüşdür.

4 Sonuncu, ancaq az olmayan (ingiliscə)

II

TABU VƏ DUYĞULARIN AMBİVALENTLİYİ (QARŞILIQLI ƏKSLİYİ)

1

Tabu – Polineziya sözüdür, bu sözü tərcümə etmək çox çətindir, çünki bizim danışdığımız dillərdə bu sözü bildirən dəqiq bir anlayış yoxdur. Bu söz hələ qədim romalıları bəlli idi; onların sacer sözü polineziyalıların tabu sözü ilə eyni mənanı daşıyırdı; qədim yunanların *άγος* (ağır günah, qarğışa gələn anlamlarındadır) sözü də tabu sözünün mənasına çox yaxındır. Qədim yəhudilərdəki *kodausch* sözü də, çox güman, polineziyalıların işlətdiyi tabu sözünə uyğundur, eləcə də Amerikanın, Afrikanın (Madaqaskar), Quzey və Orta Asiyanın bir çox xalqları da bu sözü bildirən anlayışları öz danışılarında işlətməkdədir.

Bizim üçün tabu sözünün anlamı iki əks məna bildirən yönə ayrılır. Bir tərəfdən bu söz müqəddəs, ilahiləşmiş, başqa bir tərəfdən isə xoşagəlməz, qorxunc, yasaq, murdar anlamlarını verir. Tabunun əksi olan söz polineziyalıların dilində *noa* – adi, hamının əli çatan (*ictimai*) kimi səslənir. Beləliklə də, tabu hər nə isə, adamların ehtiyatlanmalı olduğu bir anlayışdır və öz mahiyyətində yasaq və məhdudlaşdırıcılıq anlamlarını daşıyır. Bizim danışığımızda işlətdiyimiz “müqəddəs həyəcan” söz birləşməsi çox vaxt tabu sözü ilə eyni anlama gəlib çıxır.

Tabunun yaratdığı məhdudiyyətlərin dini və ya əxlaqi yasaqlara bənzərliyi yoxdur. Onlar bu yasaqları Tanrı buyruğu ilə deyil, öz-özünə qoyurlar. Onları əxlaq yasaqlarından fərqləndirən isə tabunun hansısa cəkindirici tələblər qoyan vahid bir sistemin tərkib hissəsi olmaması və hansısa əsaslandırılmış tələblərdən yaranmamasıdır. Tabunun qoyduğu yasaqlar heç nə ilə əsaslandırılmır. Onlar məlum olmayan qaynaqdan doğmuşdur. Bizim üçün anlaşılmaz olan bu tabular onların

hakimiyyəti altında olan adamların öz-özlüyündə yerinə yetirdiyi hökmlər kimi görünür.

Vundt tabuları insanlığın ən qədim və yazılmamış qanunvericilik kodeksi adlandırır. Ümumi qəbul olunmuş prinsipə görə, tabu tanrılardan daha öncə mövcud olmuşdur və hansısa dinin mövcudluğundan asılı olmayaraq yaranır.

Biz tabu anlayışını psixanalitik üsulla araşdırmağı hissə qapılmadan aparmaq istədiyimizdən mən “Encyclopedia Britannica”nın (“Britaniya Ensiklopediyası”) müəllifi V.Tomas Nortkotun “Taboo” (“Tabu”) məqaləsindən bir sıra sitatlar gətirmək istəyirəm.

“Ciddi şəkildə yanaşsaq, tabunun aşağıdakı əhatə dairəsinin olduğu görünür: a) şəxslərin və ya nəsnələrin müqəddəs (və ya murdar) əlamətlərlə tanınması; b) bu əlamətlərdən çıxan məhdudiyyət növləri; c) bu yasağa əməl edib və ya onu pozmaqla bağlı möminlik, yaxud kafirlik keyfiyyətləri qazanmaq. Tabunun əksi olan anlayış Polineziyada “noa” adlanır, bu da “adi” və ya “ümumi” anlamındadır”...

“Başqa sözlə desək, tabunun belə növlərini ayırd etmək olar: 1. Gizli güclərin (Mana) yaratdığı, hansısa şəxslə və ya nəsnə ilə bağlı olan təbii və ya birbaşa tabu; 2. Ötürülən və ya birbaşa olmayan tabu, bu da həmin güclərdən yaranır, ancaq a) sonradan qazanılır və ya b) kahin və ya icma başçısı tərəfindən başqasına ötürülür; sonuncu isə, 3. Birinci iki növlü tabunun arasında yerləşən tabu, yəni bu tabunun yaranmasında bundan qabaq dediyimiz faktorların hər ikisi iştirak edir, bu tabunun yaranmasına nümunə olaraq kişinin özünə hansısa qadını alması hadisəsini göstərmək olar. Başqa məhdudlaşdırıcı ayinləri də tabu adlandırırlar, ancaq dini qadağalar adlana biləcək bütün nəsnələri tabu adlandırmaq da olmaz”.

“Tabunun daşdığı məqsədlər müxtəlifdir: birbaşa tabunun məqsədi bunlardır: a) vacib şəxslərin və nəsnələrin qorunması: buraya icma başçıları, kahinlər, korlana bilən əhəmiyyətli predmetlər daxildir; b) zəif və gücsüz adamların müdafiəsi: buraya qadınlar, uşaqlar, o cümlədən kahinlərdə və icma başçıları arasında olan Manadan (sehrli gücdən) qorunması gərəkən bütün adi adamlar daxildir; c) meyitə toxunmaqla və ya hansısa yeməyi yeməklə, habelə bu kimi hadisələrlə bağlı vəziyyətlərdən qoruma; d) çox vacib həyatı fəaliyyətləri, məsələn: nəsilləri, kişilərin yetkinlik həddinə çatmasını, evliliyi, cinsi əlaqə üçün güclü olmağı qorumaq; e) insanların varlığını tanrıların və iblislərin gücündən və kinindən qorumaq⁵; f) doğulmamış və ya kiçik yaşlı körpələrin müxtəlif təhlükələrdən qorunması: tutalım, onların həyatı üçün valideynlərinin hansısa fəaliyyətinin qorxu törətməsinin qarşısını almaq, misal üçün, onların körpənin hansısa xüsusiyyətlər qazana bilməsinə səbəb ola biləcək işi görməsinin, yeməyi yeməsinin yasaqlanması. Habelə tabunun kiminsə mülkiyyətini, silahını və ya əmək alətini, onun tarlasını oğrulardan qorumaq kimi funksiyaları da vardır”.

“Tabunu pozmağa görə verilən cəza ilk olaraq onun yaratdığı sistemin öz öhdəsinə buraxılır. Yəni tabu özü onu pozanların cəzasını verir. Əgər tanrılar və ibislər də tabu sisteminə qoşulmuşlarsa, onda tabunu pozmuş adamları bu ilahi güclərin birbaşa özlərinin cəzalandıracağını gözləyirlər. Başqa hallarda – görünür, bu, tabu anlayışının sonrakı inkişafında meydana çıxmışdır – icmanın adamları tabunu pozmaqla hamıya qarşı təhlükə yaratmış yoldaşlarını özləri cəzalandırırlar. Beləliklə də, insanların yaratdığı ilk cəza sistemi tabu ilə bağlı olmuşdur”.

“Kim tabunu pozmaqla onun qoyduğu məhdudiyyəti adlayırsa, özü də tabuya çevrilir. Tabunu pozmaqla yaranmış bəlli təhlükələri tövbə eləməklə və ya bəlli dini ayini yerinə yetirməklə aradan qaldırmaq olar”.

“Tabunun qaynağının ayrı-ayrı adamlarda və ruhlarda olan magiya qüvvəsi olduğunu hesab edirlər, bu magiya cansız nəsnələrin köməyi ilə başqalarına təsir edə bilər. Tabusu olan şəxsi və ya nəsnəni elektrik yüklü predmetə oxşatmaq olar, onlar qorxunc qüvvələrin daşıyıcıları olurlar və onlara toxunanda bu təhlükəni ötürürlər, habelə belə bir təhlükə ilə yoluxmuş orqanizm onun qarşısında duruş gətirmək üçün çox zəif hesab olunur. Ona görə də tabunun pozulması nəticəsində yaranan vəziyyət təkcə tabunun daşıyıcısı olan obyektəki magiyanın intensivliyindən asılı deyil, həm də onu pozan adamın daxilində olan və ona müqavimət gücü verən Mananın gücündən də asılıdır. Örnək üçün, belə hesab olunur ki, icma başçıları və kahinlər tabunun onlara verdiyi çox böyük bir güc yiyəsidirlər və adi adamlar onlara toxunarlarsa, bu onlar üçün öldürücü olacaq, ancaq icmada tutduqları vəzifələrə görə onlara yaxın olan adamlar adi adamlara nisbətən Mananın verdiyi gücə daha çox yiyələnə bildiklərindən onlarla qorxmadan ünsiyyət yarada bilərlər və bu vasitəçilər də öz növbələrində özlərindən aşağı pillədə dayanan adamlarla ünsiyyətdə ola bilərlər və bu adamlar belə ünsiyyətdən təhlükədə olmazlar. Ötürülən tabunun dəyəri onu daşıyan adamın hansı ölçüdə Mana gücünün olması ilə bağlıdır; əgər tabunu icma başçısı və ya kahin müəyyən edirsə, bu tabu aşağı rəngli adamın qoyduğu tabuya nisbətən daha gerçək hesab olunur”.

Görünür, tabunun verilməsində onun tövbə ayini ilə aradan qaldırılma bilməsi xüsusiyyətinin olduğu da hesab olunmuşdur. Dediymiz məqalədən daha bir sitata baxaq.

“Tabular daimi və müvəqqəti ola bilər. Kahinlər və icma başçıları birinci qismə aid hesab olunurlar, habelə ölümlər və onlara mənsub olan nə varsa, bunların da hamısı bu qəbildən sayılır. Müvəqqəti tabu bəlli vəziyyətlərə görə qoyulur, məsələn, qadının aybaşı olduğu və ya doğuşdan sonrakı vəziyyəti ilə, döyüşçünün savaşa getməzdən qabaq və sonrakı vəziyyəti ilə, balıqçının və ovçunun fəaliyyətinin mərhələləri ilə bağlı müvəqqəti tabular olur. Bu qəbildən olan ümumi tabular da qoyula bilər və onlar da kilsə qadağaları kimi hansısa oblastda illərlə təsir göstərə bilər”.

Əgər mən indi oxucularımın aldığı təəssüratı doğru dəyərləndirməyi bacarıramsa, onda deyə bilərəm ki, onlar burada tabu ilə bağlı verilən sitatları oxuyandan sonra bu söz altında nəyi başa düşməli olduqlarını anlaya bilmədilər və bu anlayışı düşüncələrinin harasında yerləşdirməyi kəsdirməkdə çətinliyə düşdülər. Yəqin ki, bunun baş vermə səbəbi bir yandan mənim onlara verdiyim yarımçıq bilgilədirsə, o biri yandan da tabu anlayışı ilə bağlı mühakimələrdə onların xurafat, inanc, ruhun köçməsi və dinlə bağlı heç nə tapa bilməmələridir. Ancaq digər tərəfdən də mən qorxuram ki, tabu haqqında daha geniş bilgi verməklə oxucularda daha böyük çəşqinlik yarada bilərəm və ürək eləyib demək istəyirəm ki, burada vəziyyət, doğrudan da, çox dolaşıqdır. Beləliklə də, burada ibtidai insanların üzərinə çoxsaylı, bütöv bir sıra məhdudiyyətlər qoyulur; onlara bir çox şeylər qadağan olunur, ancaq bu ibtidai insanlar qadağaların nə üçün qoyulduğu ilə bağlı düşünmək belə istəmirlər; onlar bu yasaqlara təbii olaraq əməl olunmalı qaydalar kimi yanaşırlar və tabunun pozulmasının onun verəcəyi çox ağır cəza ilə nəticələncəyinə inanırlar. Onların əlində bu yasaqları pozanların avtomatik olaraq ağır cəzalandırıldıkları ilə bağlı

mötəbər bilgilər də vardır. Bilməzlikdən tabunu pozan günahkar yasaq qoyulmuş heyvanın ətinə yemiş, bunu biləndən sonra çox dərin sarsıntıya qapılmış, oturub nə vaxt öləcəyini gözləmiş və doğrudan da, çox keçmədən ölmüşdür. Bu yasaqlar ən çox həzz almağa, fəaliyyət və ünsiyyət azadlığına qarşı yönəlmişdir; bir sıra hallarda bu yasaqların bəlli anlamları olduğu görünür və onların adamların müəyyən nəsnələrdən çəkinməsi və onlara toxunmaması üçün qoyulduğu aydın görünür, ancaq başqa hallarda onların məzmunu aydın deyil, onların qoyduğu yasaqlar heç bir əhəmiyyəti olmayan kiçik şeylərə aid olur və belə görünür ki, onlar nə isə xüsusi növlü bir ayın olaraq yerinə yetirilir. Sanki bütün bu yasaqların əsasında hansısa nəzəriyyə dayanır, elə bil bir sıra adamlarda və nəsnələrdə qorxulu bir gücün olması və onlardakı bu gücün başqalarına toxunanda bir infeksiya kimi keçə bilməsi bu güc üçün belə bir yasaqların qoyulması zərurətini yaratmışdır. Burada həm də bu təhlükənin miqyasca böyüklüyünə xüsusi diqqət yetirilir. Onlardan birində belə xüsusiyyətlər başqalarına nisbətən daha böyük olur və onun başqaları üçün yaratdığı təhlükə də daha artıq hesab olunur. Ancaq burada ən qəribəsi budur ki, bu yasağı pozanların özü də tabuya çevrilir, sanki tabunun daşdığı xüsusiyyətə yoluxub, özü də bu təhlükəni yayan obyektə çevrilir. Belə bir güc hansısa müstəsna adamlara xasdır, yəni bu, krallarda, ruhanilərdə, yeni doğulmuş körpələrdə və başqa bu kimi müstəsna fiziki keyfiyyətlərin daşıyıcılarında olur, o cümlədən aybaşı, cinsi yetkinlik yaşına çatma, doğuş kimi hallara aid olunur; habelə bütün xəstəliklər və ölümlər, onlarla bağlı olan hadisələr də tabunun təsir dairəsinə düşür və onlar da tabunun xüsusiyyətlərinin yoluxdurucuları sayılır.

“Tabu” – belə bir gizli gücün daşıyıcısı və yayıcısı olan adamlar, ərəzilər, predmetlər, müvəqqəti vəziyyətlər hesab olunur. Həm də bu xüsusiyyətlərdən yaranan yasaqlar da tabu hesab olunur – bu sözün hərfi mənasında işlədilir – demək, tabu eyni zamanda həm müqəddəs və qeyri-adilik, həm də təhlükəli, mürdər və ürpərdici anlamlarını daşıyır.

Bu sözdə və onun anlatdığı sistemdə psixi həyatın hansısa bir hissəsi var və sanki bu elə bir anlaşılmaz hissədir ki, onu anlamağımız mümkünsüzdür. Ancaq burada hər şeydən öncə onu da nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir aşağı mədəniyyət səviyyəsində yaşayan adamlar üçün xarakterik olan, ruhlara və ibislərə inanmaqla bağlı inanc sisteminə dərinlən bələd olmadan tabunun nə demək olduğunu anlamağa yaxınlaşmaq da mümkün deyil. Soruşula bilər: axı bu tabu ilə bağlı tapmaca bizi nə üçün maraqlandırır? Mənim düşüncəmə görə, bu bizi təkcə elə bütün psixoloji problemlərə maraq göstərdiyimiz üçün deyil, həm də başqa səbəblərə görə də maraqlandırır. Bizə elə gəlir ki, Polineziyanın vəhşi adamlarının arasında yaşayan tabu heç də ilk baxışdan göründüyü kimi bizə yad olan bir xüsusiyyət deyil, habelə əxlaq və adətlərin təbə olduğumuz yasaqları da mahiyyətcə bu primitiv tabularla qohum ola bilər və tabunun bizim üçün qaranlıq qalan mahiyyətinin aydınlaşdırılması aramızdakı anlaşılmaz görünən bir sıra “kateqorik imperativ”lərin də anlaşılmasına yardımçı ola bilər.

Biz indi bu sahədə ən sayılıb-seçilən araşdırıcılardan birinin, V.Vundtun dediklərini xüsusi bir gərginlik və maraqla dinləməyə çalışacağıq, Vundtun dediyinə görə, o öz araşdırmalarında “tabu anlayışının ən dərin qatlarına qədər getməyə çalışmışdır”.

Vundt tabu haqqında deyir: “Tabu kultla və onunla əlaqəli olan bütün obyektlərlə bağlı yaranan qorxuların aid olduğu adətlərin hamısını öz daxilində saxlayır”.

Vundt başqa bir yerdə deyir: “Əgər tabu sözünü onun daşdığı ümumi anlamda başa düşsək, bu, istənilən adət, əxlaqi dəyər və ya dəqiq ifadə olunmuş bir qanundur ki, hansısa predmetə şəxsi istifadə məqsədi ilə toxunmağı və ya hansısa bəlli sözü dilə gətirməyi yasaqlayır”... Ancaq əgər burada vəziyyət onun dediyi kimi olarsa, onda öz mədəniyyətinin hansı səviyyədə olmasından asılı olmayaraq, heç bir xalq tabunun təsirindən qurtula bilməzdi.

Bundan sonra Vundt tabu anlayışının xüsusiyyətlərini daha yüksək sivilizasiya pilləsində olan polineziyalıların deyil, primitiv avstraliyalı vəhşilərin təmsalında öyrənməyi nə üçün məqsədəuyğun saydığını açıqlayır. Avstraliyalıların arasında yayılmış tabunu o, adamlara, heyvanlara və başqa predmetlərə aid olmasına görə üç sinfə ayırır. Heyvanlarla bağlı, onları öldürməyi və ətini yeməyi yasaqlayan tabu totemizmin nüvəsini təşkil edir. İnsanla bağlı tabu mahiyyətə başqa xarakter daşıyır. Bu tabuda onun tətbiq olunduğu adamlar lap başlanğıcdan həyatda qeyri-adi bir vəziyyətə salınırlar. Məsələn, gənclər yaşlı kişi sayılmağa başlayan andan, qadınlar aybaşı olandan və ya doğuşdan sonra belə tabuların təsirinə düşürlər; yeni doğulan körpələr, xəstələr və ən başlıcası ölümlər də tabu hesab olunur. İnsanların daimi istifadəsində olan şəxsi predmetlərə, misal üçün: onun paltarına, silahına, əmək alətinə tabu qoyulur. Yeniyetmələr kişilik titulu qazananda onlara verilən bütün şəxsi mülkiyyət yeni adla çağırılır və onlar tabu sayılmaqla bu adlar başqalarından gizli saxlanmalıdır. Üçüncü sinifdən olan tabuya ağaclar, bitkilər, evlər və hansısa ərazilər aid olur və onlara qoyulan tabu çox vaxt daimi olur, habelə onların başlıca xüsusiyyəti qorxu və çəkingənlik doğurmaqla bağlıdır.

Malay arxipelaqidəki polineziyalıların daha zəngin mədəniyyətində, Vundtun göstərdiyinə görə, tabu ictimai münasibətlərin dərinliklərinə yetərincə nüfuz eləmir. Burada tabunun yayılması başçıların, kralların və ruhanilərin qoyduğu xüsusi qadağalarla bağlı olur və tabu qoyanların özlərinin də bu tabunun güclü təsiri altında olduğu hesab edilir.

Ancaq tabunun gerçək qaynaqları səlahiyyətli siniflərin maraqlarından daha dərinə olur: “Onlar öz başlanğıclarını insanların ən primitiv və ən uzunömürlü ehtiraslarının yarandığı mənbələrdən götürür və onların yaranma səbəbi iblisənə qüvvələr qarşısında duyduqları qorxu olur”. “Başlanğıcda bir sıra qorxu doğuran obyektlərdə özünü göstərən “iblisənə qüvvələr”dən qorxmaqla yaranan tabu belə gücləri qıcıqlandırmağı və özündən çıxarmağı yasaqlayır və bu yasağı bilərəkdən və ya bilməyərəkdən pozanlar üçün iblisdən müəyyən cəzalar verməsi tələb olunur”.

Bu qayda ilə tabu tədricən iblisənəlikdən xilas olur və öz-özündən asılı olan bir gücə çevrilir. O, əxlaqa, adətlərə və ən sonunda qanunlara da öz möhrünü vurur. “Ancaq hələ sözə çevrilməmiş və məkanla zamandan asılı olaraq dəyişən belə müxtəlifliklərin içərisində daldalanmış hökmlərdən ibarət olan tabuların ilkin qadağaları yalnız iblislərin kinindən qorunmaq üçün yaranır”.

Vundt bizi öyrədir ki, tabu primitiv xalqların iblisənə qüvvələrə olan inamına əsaslanır. Sonradan tabu bu əsasdan ayrılsa da, ancaq yenə də güc olaraq tanınmaqda davam etmişdir, bunun səbəbi isə psixi fəaliyyətdə özünü göstərən ətalət olmuşdur; demək, o özü müstəqillik qazanaraq gücə çevrilir, bizim əxlaq və qanunlarımızın əsaslandığı başlıca tələbləri yaradır. İlk eşidilməsindən bu deyilən sözlər heç bir etiraz doğurmasa da, mənə görə, Vundtun bu sözlərinin, əslində, tabu ilə bağlı heç nəyə aydınlıq gətirə bilmədiyini desəm, oxucuların əksəriyyətinin fikrini ifadə eləmiş

olaram. Axı onun bu dediklərində heç də iddia olunduğu kimi tabunun yarandığı qaynaqlara gedib çıxmaq və onun ən dərin qatlarına enmək yoxdur. Qorxu duyğusu və iblislə bağlı düşüncələr psixologiyada hansısa nəticəyə gətirən sonuncu səbəb ola bilməz, çünki onların özünü araşdırmaq mümkün deyil; əgər bu ibislər, doğrudan da, mövcud olsaydılar, onda bunu başa düşmək olardı, ancaq biz hamımız çox yaxşı bilirik ki, onlar da tanrılar kimi insan psixologiyasının təsiriylə yaranmışlar; yəni onların özləri də insan tərəfindən nədənsə və niyəsə yaradılmışlar.

Tabunun ikili mənə daşması ilə bağlı Vundt əhəmiyyətli, ancaq sonadək aydın olmayan baxışlarını da açıqlayır. Onun düşüncəsinə görə, hələ ilk yarandığı çağlarda tabunun müqəddəslik və murdarlıq kimi ikiliyə ayrılması olmamışdır. Ona görə də tabunun yarandığı ilk çağlarda yaranan ziddiyyətlərin adlandırılması üçün sonradan ortaya çıxan belə anlayışların özü də olmamışdır. Tabu sayılan heyvan, insan, məkan iblisənə güc mənbəyi sayılmış və onlar bu dövrdə hələ müqəddəslik qazanmamış və buna görə də bu mərhələdə hələ sonradan yaranmış murdarlıq anlayışı da daşımamışdır. Elə buna görə də ibislə bağlı güclərlə əlaqədar olduğu üçün toxunulması yasaq olan tabu iblisənə qüvvələrə bəslədiyi inamı itirməməklə yanaşı, sonradan yaranıb ortaya çıxan müqəddəslik keyfiyyətini də qəbul edərək onların hər ikisi üçün ümumi bir əlamətə çevrilir, habelə onların ikisinin də toxunulmazlığını təmin etməyə başlayır. Müqəddəsliyin və iblisənəliyin bir anlayış daxilində ümumiləşməsi onların ilk çağlarda eyni bir oblastda olduqlarını, ancaq sonradan yaranan yeni situasiyaya görə qarşılıqlı ziddiyyət yaradaraq ayrıldıqlarını göstərməkdədir.

Tabunun ilkin formasına xas olan, onda iblisənə gücün olması ilə bağlı yaranan inam və bu gücün hansısa predmetdə daldalanaraq qisas almaq qabiliyyətində olmasına bəslənən etiqad bu predmetdən yararlanmağı yasaqlayır, bu yasağı pozanı predmetin daşdığı magiyanın təsirinə salır və bütün bunlar tabuya qarşı olan bütöv və müstəsna qorxu duyğusunu qoruyub saxlayır. Bu qorxu ilk mərhələdə bütöv haldadır və sonrakı inkişafda ayrılacağı səcdə və nifrət kimi iki ziddiyyətli forma arasında paylanmamışdır.

Belə bir ayrılma hansı şəkildə baş verir? Vundt görə, tabunun yasaqlarının ibislərin təsir oblastından tanrıların təsir oblastına köçürülməsi bu ayrılmanı doğurmuşdur. Müqəddəslik və murdarlıq kimi əksliklər bu halda iki ardıcıl mifik pilləyə uyğun gəlir və onlardan ikincisi yaranıb daha yüksək pillədə yer tutanda hələ birinci tamam yox olmamışdır və ikinci pilləyə qalxan mənə ilə birlikdə özünün ondan aşağı sayılan dəyərini saxlamaqda davam edir və sonradan tədricən bütünlüklə gözdən düşərək nifrət obyektinə çevrilir. Doğrudan da, mifologiyada belə bir ümumi qanun var ki, əvvəlki pillə sonrakı daha yüksək pillə tərəfindən sıxışdırıldığı və aradan qaldırıldığı üçün özündən yüksəkdə dayanan pillə ilə müqayisədə daha aşağı və alçaldılmış bir formada saxlanılır, onun sayğı bəslənən obyektləri tədricən nifrət mənbəyinə çevrilir. Vundtun bundan sonrakı mühakimələri isə tabunun təmizlənmə və qurbanvermə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

2

Tabu probleminə psixoloji baxımından yanaşan istənilən adam, daha doğrusu, fərdi psixologiyanın şüuraltı hissəsini araşdıran kimsə çox da düşünmədən bu fenomenin ona yad olmadığını deyəcəkdir. Belə bir adama – vəhşi adamların bütöv qəbilə ilə və ya qəbilə daxilindəki qruplarla hansısa yasaqlara ciddi əməl etdiyi kimi –

bu günümüzdə və bizim aramızda yaşayan elə insanlar məlumdur ki, onlar da özləri üçün belə fərdi tabular müəyyən edir və onlara elə həmin vəhşi adamlar sayacağı bütün ciddiliyi ilə əməl edirlər. Psixozanalizlə tanış olan adam belə fərdləri “sarmaşma halları (obsessio)” nevrozu ilə xəstələnmiş adamlar adlandırmağa alışmasaydı, onda hökmən belələrinə “tabu xəstəsi” deyəcəkdi. Ancaq bu adam psixozanalitik müalicənin istifadə elədiyi metodların köməyi ilə sarmaşma halları nevrozunun səbəbini və psixoloji mexanizmini öyrəndiyi üçün artıq bildiyi bu məlumatlardan xalqların psixologiyasında özünü göstərən oxşar hadisələri aydınlaşdırmaq üçün istifadə etməyə bilməz.

Öncədən onu da unutmayaq ki, belə bir analogiya zamanı, ola bilsin, tabu ilə sarmaşma hallarının yalnız xarici formaları (simptomları) bənzər olsun, ancaq onların mahiyyəti üçün bu uyğunluq özünü doğrultmasın. Təbiət mahiyyətə müxtəlif olan çoxlu bioloji hadisə üçün eyni bir formanı seçməyi sevir, buna örnək olaraq mərcanların da bitkilər kimi şaxələnməsini və ya bəlli kristalların eyni tipli daxili quruluşunu, yaxud fərqli kimyəvi çöküntülərin çətin ayırd edilən bənzərliyini göstərmək olar. Bu cür xarici bənzərliklərə uyub belə hadisələrin daxili mahiyyətlərinin də bənzərliyi ilə bağlı qərar vermək tələskənlik hesab olunmalıdır. Biz belə bir halın ola biləcəyini unutmasaq da, əlimizə düşən fürsətdən yararlanıb bu bənzərliklərin daxili mahiyyətə də nüfuz edə biləcəyini yoxlamaqdan qalmayacağıq.

Nevrotiklərdə qarşılaşdığımız sarmaşma halları ilə tabunun ilk baxışda gözə çarpan bənzərliyi bu xəstəliklər zamanı yaranan qadağaların motivinin aydın olmaması və onların səbəbinin qaranlıq qalmasıdır. Onlar necəse yaranmışdır və mənşəyi məlum olmayan hansısa qorxu ucbatından onlara dəqiqliklə əməl olunur. Xarici aləmdən gələ biləcək cəzaları xatırlamaq burada artıqdır, çünki bu zaman həlledici rol daxili inamla (vicdanla) bağlıdır və bu inama görə, yasaq olduğu düşünülməyən hadisəyə qol qoymaq qarşısızalmaz böyük bir fəlakətlə nəticələnir. Sarmaşma halları nevrozundan əziyyət çəkənləri danışdıranda onların deyəcəyi ən anlaşılan söz bundan ibarətdir ki, onlar özləri üçün müəyyən etdikləri yasaqları pozsalar, onda ən yaxın saydıqları adamların başına böyük bir fəlakət gələ bilər. Bu fəlakətin nədən ibarət olacağını bilmirlər və dilə gətirdikləri bu əhəmiyyətsiz etiraflar da çox vaxt günaha batdıqlarını düşündüyü və ya ondan qorunmağa çalışdıqları vaxt dediyi sözlərdən ibarət olur, biz bu məsələni araşdırmağa bir az sonra bir də qayıdacağıq.

Bu nevrozun yaratdığı başlıca və mühüm qadağa tabuda olduğu kimi nəyəsə toxunmaqla bağlıdır, elə buradan da toxunmaq qorxusu (delire de toucher) adı yaranmışdır. Buradakı qadağa yalnız bədəni ilə birbaşa toxunmağa aid olmaqla qalmır, bu toxunmaq sözünün bütün dolayı anlamlarına da aid olunur. Düşüncələri qadağan olunmuş obyektə yönəldən şeylər xəyali toxunmalar yaradır və xəstələr bunları da cismani toxunmalar kimi özləri üçün yasaqlanmış sayırlar. Tabu anlayışının da belə bir genişlənməsi mövcuddur.

Bu xəstələrin özləri üçün müəyyən etdikləri yasaqların bir çoxunun məqsədi öz-özlüyündə aydındır, başqaları isə, əksinə, olduqca anlaşılmaz, gülünc və mənasız görünür. Belə yasaqları biz “seremonial” (mərasim, ayin) adlandırırıq və yasaqların belə fərqlənməsinin tabu ilə bağlı özünü göstərdiyi də bəllidir.

Sarmaşma halları ilə bağlı qadağalar çox tez yayılmağa başlayır, onlar çox müxtəlif üsullarla bir obyektə o birisinə keçir və keçdikləri bütün yeni obyektləri

də, mənim bir xəstəmin uğurlu ifadəsincə desək, “dözülməz” edir. Belə bir “dözülməzlik” nəhayətdə bütün dünyanı öz daxilinə almış olur. Sarmaşma halları nevrozundan əziyyət çəkən adamlar özlərini elə aparırlar ki, sanki onların “dözülməz” saydıqları adamlar və nəsnələr hansısa bir təhlükənin daşıyıcılarıdır və onlar bu təhlükəni təmasda olduqları obyektlərə ötürürlər. Biz totemin yaratdığı yasaqlardan danışmağa başlayanda da belə bir yoluxduruculuqdan söz açmışdıq. Onu da öyrənmişdik ki, kimsə tabuya toxunmaqla bu yasağı pozursa, onun özü də tabuya çevrilir, tabunun yasaqları ona da aid olur və başqaları ona toxunmaqdan qaçınırlar.

Burada yasağın yayılması ilə bağlı iki önek göstərmək istəyirəm. Onlardan biri maorilərin həyatındandır, o biri isə sarmaşma hallarından əziyyət çəkən bir qadının üzərində apardığım müşahidədir.

“Maorilərin başçısı odu alısdırmaq üçün onu öz nəfəsi ilə üfürür, çünki başçının müqəddəs nəfəsi onun müqəddəs gücünü oda, od bu gücü üzərindəki bardağa, bardaq içində bişən yeməyə, yemək isə onu yeyən adama ötürərdi və ona görə də bu odun üzərindəki bardaqda bişmiş yeməyi yeyən adam ölərdi”. (Frezer).

Üzərində müşahidə apardığım xəstə tələb edir ki, ərinin bu yaxınlarda aldığı ev avadanlıqlarından birini aparıb evdən uzağa tullasınlar: çünki bu predmet onun yaşadığı evi “dözülməz” eləyir, belə ki, bu qadın həmin predmetin Maral küçəsindəki dükandan alındığını eşitmişdir. Onun yaxın rəfiqəsi bu yaxınlarda başqa şəhərə ərə getmiş və bu qadının bildiyi qızlıq familiyasını dəyişib indi “Maral” familiyası daşıyır. Bu rəfiqəsi indi onun üçün “dözülməzdir” – tabudur və burada, Vyanada onun familiyasını xatırladan küçədən alınan predmet də rəfiqəsi kimi tabuya çevrilmişdir, xəstə qadın indi öz rəfiqəsi ilə heç bir təmasda olmaq istəmədiyi kimi, bu predmetlə də təmasda olmaq istəmir.

Sarmaşma hallarının doğurduğu qadağalar tabunun yaratdığı yasaqlara oxşar olaraq insan həyatında çox ciddi imtinalar və məhdudiyyətlər yaradır. Ancaq sarmaşma halları ilə bağlı olan bir sıra ideyalar bunlara yoluxan adamlar tərəfindən dəf oluna bilir, bu dəfətmələrin özü də sarmaşma halları xarakteri daşıyır və bunlar bir növ tövbə, günahını bağışlatma, qorunma və təmizlənmə (paklanma) fəaliyyəti ilə bağlı olur. Belə fəaliyyətlərdən ən geniş yayılanı su ilə yuyunmaqdır. Tabularla da bağlı belə hallar var və tabunun qoyduğu yasaqların bir hissəsi dəyişilə bilər və ya onları pozmağa görə yaranan günahı təmizləmək üçün “seremonial (mərasim)” mövcuddur və burada da ən çox su ilə yuyunmağa üstünlük verirlər.

Gəlin tabunun yaratdığı adətlərlə sarmaşma halları nevrozunun yaratdığı simptomların ən çox uyğun gəldiyi məqamlara baxaq: 1) motivi olmayan qadağalar; 2) qadağaların daxili məcburiyyət yolu ilə təsdiqi; 3) qadağaların qadağan olunmuş obyektədən başlayaraq genişlənməsi və yoluxucu olması; 4) qadağalardan qurtarmaq istəyən adamlar seremonial (mərasim) yerinə yetirməli olurlar və bunu eləyəndə qadağalardan çıxan hökmlərin təsiri altında olurlar.

Sarmaşma halları nevrozunun klinik tarixi və psixi mexanizmi bizə psixoanalizin yardımı ilə məlum olmuşdur. Təmasdan qorxmaqla bağlı halın xəstəlik tarixçəsi bunu göstərir: ən başlanğıcda, erkən uşaqlıq çağında belə bir toxunmadan çox yüksək həzz duyulması olur, bu toxunma tez-tez, heç bir anlam daşımayan məqamlarda baş verir. Sonradan kənardan məhz bu toxunmanı yasaqlayan hökm qoyulur. Bu yasaq böyük bir daxili gücə arxalandığı üçün mənimsənilir və bu daxili güc toxunmaya yönələn meyildən güclü olur. Ancaq uşağın psixi sisteminin primitivliyi ucbatından yasaq

onun toxunma ilə bağlı ehtirasını məhv edə bilmir. Yasağın nəticəsi bundan ibarət olur ki, meyillilik – toxunmaqdan alınan həzz – sıxışdırılmağa uğrayır və şüuraltına keçir. Beləliklə də, yasaq da, meyillilik də qalmaqda davam edir; meyillilik ona görə qalır ki, o məhv edilməyib, yalnız sıxışdırılıb, yasaq ona görə qalır ki, onun aradan qalxması ilə meyillilik şüura qayıda və özünü gerçəkləşdirə bilər. Bununla da burada yarımçıq bir proses baş vermiş, psixi sabitlik yaranmış və yasaq ilə meyillilik arasında daima davam edən qarşıdurmadan bütün başqa nəticələr yaranmışdır.

Burada formalaşan psixoloji kompleksin başlıca xarakteri ondan ibarətdir ki, fərdin obyektə münasibətində, daha doğrusu, bəlli fəaliyyətə münasibətində ambivalentlik (iki qarşılıqlı əkslik) vardır. O bu fəaliyyəti daima təkrar etmək istəyir, bu toxunma aktı ona yüksək həzz verir, ancaq bunu etməyə ürək eləmir, bundan qorxur. Bu iki qarşılıqlı əks olan meyilləri birbaşa yolla barışdırmaq mümkün deyil, çünki onlar – burada deyə biləcəyimiz yalnız bu ola bilər – psixi həyatda elə lokallaşır ki, bir-biri ilə birbaşa toqquşmaları mümkün olmasın. Burada qadağa bütün aydınlığı ilə dərk olunur, toxunmadan alın biləcək həzz sıxışdırılıb şüuraltına köçürüldüyündən xəstə onun haqqında heç nə bilmir. Belə bir qarşılıqlı əks olan ikilik olmadan bu psixoloji məqamın mövcudluğu da uzun müddət davam edə və xəstəliyə gətirib çıxara bilməzdi.

Bu hadisənin klinik tarixinə baxanda biz burada erkən uşaqlıq çağında qoyulan qadağanın həlledici rol oynadığını bildirmişdik; prosesin sonrakı formalaşmasında bu rol uşaqlıq çağlarında bəlli qadağanın yönəldiyi hadisəni şüurdan sıxışdırıb çıxarmaq funksiyasını yerinə yetirir. Burada özünü göstərən sıxışdırma mexanizmi hadisəni şüuraltına köçürməklə onu yaddaşdan silir, buna görə də qadağa şüurda qalsa da, onun motivi naməlum olaraq qalmağa başlayır və deməli, bu qadağanı aradan qaldırmaq üçün göstərilən bütün intellektual çalışmalar uğursuzluqla bitir, çünki bu zaman onların yönəlməli olduqları nöqtəni tapmaq mümkün olmur. Burada qadağa öz gücünü sarmaşan xarakterli olmasından alır, məhz onun öz əksi olan və şüuraltında gizli qalan həzzə, daxili zərurətə olan münasibəti, yəni onun şüura gəlməsinin qarşısının alınması qadağanın gücünü artırır. Qadağanın imkanları genişlənməyə və inkişaf etməyə başlayır, burada şüuraltındakı həzzin yönəli biləcəyi başqa obyektlər də bu qadağanın təsir dairəsinə salınır və bu prosesin gedişini asanlaşdıran da məhz şüuraltındakı həzzin özünü bürüzə verməsi olur. Həzzi yaradan meyil düşdüyü izolyasiyadan qurtulmaq üçün arasıkəsilmədən bir obyektə o birisinə yönəlməyə çalışır və qadağan olunmuş obyektlərin və fəaliyyətin yerinə onların əvəzedicilərini tapmağa can atır. Buna görə qadağa da öz vəziyyətini dəyişməyə başlayır və həzlərin yönəlməkdə olduğu yeni obyektləri psixoloji fəaliyyət üçün yasaqlayır. Sıxışdırılmış istəyin hər bir qurtulmaq cəhdinə qadağa daha ciddi yasaqla cavab verir. Bu iki qarşılıqlı əks olan güclərin savaşının uzanması çıxış yolunun tapılmasına tələbat yaradır, bu da özünü psixikaya hakim kəsilmiş gərginliyin azaldılmasında göstərir və buna sarmaşma halları ilə bağlı fəaliyyətin motivi kimi baxmaq mümkündür. Nevrozda psixikaya hakim kəsilən gərginliyin azaldılması kompromis fəaliyyət deməkdir, bu bir yandan qadağaya qarşı çıxmaq istəyinin tövbəsi, günahını etiraf etməsidirsə, başqa tərəfdən yasağı pozmamaya görə həzlərə – qadağan olunmuş obyektlərin yerinə onların əvəzedicilərinin qoyulması ilə verilən bir mükafatdır. Nevrotik xəstəliyin tabe olduğu qanun tələb edir ki, sarmaşma hallarının doğurduğu

bu fəaliyyət qadağan olunmuş meyillərlə daha çox barışığa girsın və vəziyyəti bacardıqca ilkin qadağanın olduğu məqama yaxınlaşdırsın.

Gəlin indi tabunun öz təbiətinə görə sanki sarmaşma halları nevrozuna tutulmuş fərdin qapıldığı qadağayla eyni olduğunu hesab etməyə çalışaq. Bu iş başlayanda bizə öncədən bəllidir ki, tabunun müşahidə elədiyimiz bir çox yasaqları ilkin hadisələrdən doğan ikinci hadisə kimi üzə çıxır, onların yaranması tabunun başlıca yasaq qoyduğu hadisənin yerdəyişməsi və təhrifindən doğmuşdur və biz burada tabunun ən ilkin və ən mühüm qadağalarını aydınlaşdırmaqla bilsək, bu bizim görmək istədiyimiz işin ən dəyərli cəhəti olacaqdır. Həmçinin bu da aydındır ki, vəhşi insan ilə nevrozlu insan arasında çox böyük fərq var və bu fərqi görə onların yaşadığı psixoloji durumları bütünlüklə eyniləşdirmək və birinin o birisinin surəti olduğunu düşünmək olmaz.

Hər şeydən öncə, biz demək istəyirdik ki, vəhşi adamlardan onların əməl elədiyi yasaqların motivini və tabunun həqiqi mənşəyini soruşmağımızın heç bir anlamı yoxdur. Bizim düşüncəmizə görə, bu motivlər onların altşüurunda yerləşdiyinə görə bu vəhşi adamlar bununla bağlı heç nə deyə bilməzlər. Ancaq biz tabunun yaranma tarixini sarmaşma halları ilə bağlı yaranmış qadağaların köməyi ilə belə bir şəkildə bərpa eləyirik. Tabu olduqca qədim çağlarda kənardan primitiv adamların keçmiş nəsilləri üzərinə qoyulmuş bir yasaqdır, yəni keçmiş nəsillərin sonrakı nəsillərə zorla sınıdığı bir yasaqdır. Bu yasaqlar adamların çox meyilləndiyi fəaliyyət növləri üçün qoyulmuşdur. Onlar, ola bilsin, yalnız ənənələrin nəticəsində, valideynlərin və ictimai nüfuzun hesabına qorunaraq nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür, ancaq bu qorunub saxlanılmanın gələcək nəsillərin psixikasında irsən alınmış psixoloji miras kimi davam etdiyini də hesab etmək mümkündür. Burada belə bir sualın yaranması da təbii görünür: bu vəziyyətdə anadangəlmə doğulan ideyalar kimi bir halın burada rolu olmuşdurmu və məhz onlar tərbiyə ilə əlaqədar olaraq öz-özlüyündə tabunun oturmaşına gətirib çıxarmışdır? Ancaq tabunun hələ də mövcud olması faktından belə bir nəticə çıxır ki, tabuya əməl edən xalqların psixologiyasında onun yasaq qoyduğu ilkin həzlərə meyillilik hələ də qalmaqdadır. Onların psixikasında tabunun yasağı qarşı ambivalent istiqamət var; onlar şüuraltılarında gizlənən istəklərinə görə daha çox bu tabunu pozmaq istəyirdilər, ancaq eyni zamanda bunu etməkdən qorxurlar; onlar məhz bunu etmək istədikləri üçün tabudan qorxurlar və bu qorxu onların almaq istədikləri həzdən daha güclüdür. Deməli, tabunun yasağı altında olan xalqın hər bir fərdinin yasaq olunmuş istəyi nevrozlarda olduğu kimi şüuraltında yerləşir.

Tabunun ən qədim və ən vacib iki qadağası totemizmin hər iki əsas qanununu təşkil edir: totem sayılan heyvanı öldürmə və eyni totemə mənsub olan əks cinslə cinsi münasibətdən çəkin.

Çox güman ki, bu meyillərin ikisi də insanın ən qədim və ən cəlbədicə ehtiraslarından olmuşdur. Ancaq biz indiki düşüncəmizlə bunu anlamaq bilmərik və nə vaxtadək bizə totemist sistemin mənası və mənşəyi bəlli deyilsə, öz mühakimələrimizin doğruluğunu bu nümunələr əsasında araşdırmaq və yoxlamaq da mümkün deyil. Ancaq ayrıca götürülmüş bir adamın psixologiyasının psixanalitik üsulla araşdırılması kimə bəllidirsə, bu iki tabunun mətni və onların öz bildikləri ilə üst-üstə düşməsi ona psixanalitikadan nevrozun nüvəsində infantil istəklərin dayandığını bilməsini xatırladacaqdır.

Tabunun daha çox qarşılaşdığımız müxtəlifliklərini sinifləşdirməklə bağlı bundan öncəki cəhdlərimiz burada belə bir ümumiliyə gəlib çıxır: tabunun əsasında şüuraltında yerləşən çox güclü təsiri olan meyillərin qadağası dayanır.

Mənasını anlamasaq da, bunu bilirik ki, tabunu pozan istənilən adamın özü də tabuya çevrilir. Görəsən, bu faktı başqa faktlarla necə əlaqələndirmək olar, yəni tabunun yalnız onu pozanlarla deyil, həm də tabu elan olunmuş xüsusi səlahiyyət yiyələri və heç kimə mənsub olmayan nəsnələr ilə də əlaqədar olduğunu necə göstərmək olar? Belə müxtəlif hallarda dəyişməz olaraq qalan təhlükəli xüsusiyyət nə ola bilər? Əlbəttə, bu yalnız bir xüsusiyyət ola bilərdi: insanın daxilində ikili əks duyğular yaradan və onu yasağı pozmağa yönəltmək bacarığı.

Tabunu pozan adam ona görə özü də tabuya çevrilir ki, o, başqalarını da özündən nümunə götürüb tabunu pozmağa yönəldə bilən təhlükəli bir xüsusiyyət qazanmışdır. O, başqalarında həsəd duyğusu oyadır: nə üçün o, tabunu poza bilər, ancaq bir başqası yox? Tabunu pozan adam, doğrudan da, bir yoluxuculuq mənbəyidir, axı istənilən nümunə onu yamsılamaq istəyi doğurur; elə buna görə də tabunun hökmü ilə bu adamın özündən də qaçmaq tələbi qoyulur.

Ancaq bir halda insana tabunu pozmaq və özünün də müvəqqəti, yaxud da daimi tabuya çevrilməsi lazım olmur, əgər o artıq başqalarında yasaq olunmuş duyğular oyadan və ambivalent konfliktlər doğuran bir mövqe tutmuşsa, buna görə də duymayacaqdır. İnsan həyatında olan başlıca müstəsna hallar belə bir mövqe yaradır və bununla da təhlükəli bir güc mənbəyinə çevrilir. Krallar və icma başçıları özlərinin üstünlükləri ilə başqalarında həsəd duyğusu yaradırlar. Ola bilsin, çoxları onun kimi kral olmaq istəyərdilər. Ölü, yeni doğulmuş körpə, qadınlar xəstəlik keçirən dövrlərində düşükləri köməkətsiz vəziyyətləri ilə görənlərdə onlara acımaq və onları müdafiə etmək duyğuları yaradırlar; cinsi baxımdan yetişmiş fərd özünün bu cəhətindən həzz almaq istəyir. Ona görə də bütün bu şəxslər və onların bu vəziyyətləri tabuya çevrilir, çünki onların yaratdığı cazibəyə uymaq qorxulu sayılır.

Biz indi yuxarıda baxdığımız “Mana” adlı gücün müxtəlif adamlarda olan miqdarının nə üçün bir-birini qarşılıqlı olaraq azaltdığını və yox elədiyini də anlamaq bilərik. Kralın tabusu onun təbəələri üçün olduqca güclüdür. Ancaq onun naziri kralla təbəələri arasında vasitəçilik edə bilər. Bunu “tabu dili”ndən normal psixoloji dilə çevirsək, belə deyilə bilər: krala həsəd aparan və onun tabusuna yiyələnməkdən yarana biləcək tabudan, yəni ona toxunmaqdan qorxan təbəə kralın naziri ilə ünsiyyətdən çəkinməyəcək, çünki o bu nazirin tutduğu mövqeyin özü üçün əlçatan olduğunu bildiyindən ona həsəd aparmır. Nazir isə ona verilən səlahiyyətlərlə özünü ovudub krala qarşı olan həsədini öldürə bilər. Beləliklə də, ictimai mövqeyinə görə daha kiçik pillədə dayanan adamların daşdığı magiya qüvvəsi daha yüksək pillədə dayanan magiya qüvvəsinə görə daha az qorxulu sayılır.

O da aydındır ki, bəlli tabuları pozmaq hansı təhlükələr yarada bilər və elə buna görə də icmanın bütün üzvləri bu hadisədən gələ biləcək fəlakətin qarşısını almaq üçün toplaşib bu tabunu pozan adamı cəzalandırır və ya onu tövbə eləməyə məcbur edirlər. Əgər burada şüurlu istəkləri şüuraltında olan istəklərlə əvəz eləsək, onda, doğrudan da, belə bir təhlükənin mövcud olduğunu görmək çətin deyil. Onunçün də bu cür bir nümunənin ayrı-ayrılıqda mövcud olması onu yamsılamaq təhlükəsi yaradır və bu da icmanın dağılmasına gətirib çıxara bilər. Əgər başqaları tabunu pozan adamı

bu cinayətinə görə birlikdə cəzalandırmaları, onda gərək özləri də şüuraltındakı istəklərinə sərbəstlik versinlər.

Tabunun qoyduğu toxunmaqla bağlı yasaqla sarmaşma halları adlanan nevroz xəstəliyindəki özünü göstərən toxunmaq ilə əlaqədar yaranan qorxunun eyni təbiətli olmasında təəccüblü heç nə yoxdur, burada yalnız bir fərq var ki, tabudakı yasağın gizli qalan mənasının nevrozdakı kimi xüsusi bir məzmunu yoxdur. Toxunulan nəsnə istər insan, istərsə də predmet olsun, bu toxunma aktı psixoloji baxımdan ona yiyələnməyə can atmaq anlamındadır. Tabuya xas olan yoluxdurucu gücü biz onun günaha batırmaq və yamsılamağa təhrik etməsiylə bağlı olduğu ilə izah etmişdik. Ancaq tabunun hansısa cansız predmetlərə keçməsi və bu predmetlərin özünün də tabunu yoluxdurması dediklərimizlə uyğun gəlir.

Tabunun ötürülə bilməsi xüsusiyyəti nevrozlarda şüuraltı istəklərin assosiativ yolla yeni obyektlərə yayılmasının isbat olunmuş xüsusiyyətini əks etdirir. Bununla da bizim diqqətimiz qorxulu magiya qüvvələrinin qaynağı olan “Mana”nın iki real qabiliyyətinin üzərində toplanır, bunlar insana onun qadağan olunmuş istəklərini xatırlatmaq qabiliyyəti və sanki daha yüksək bir qabiliyyətlə insanı bu istəklərinə uyğun yasaqları pozmağa şirnikləndirməkdir. Əgər biz buradakı primitiv psixoloji həyatda yasaq olunmuş fəaliyyətin xatırlanmasının şüuraltında yerləşən bu istəyin təhrikiylə yarandığını qəbul eləsək, onda bu iki qabiliyyət birləşib birlikdə fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu halda xatırlatma ilə şirnikləşdirmə üst-üstə düşür. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, əgər tabunu pozan adamın göstərdiyi nümunə başqasını da belə bir əmələ şirnikləşdirsə, onda tabunun yasağından çıxmaq yoluxucu xəstəlik kimi yayılmağa başlayır və burada tabunun insandan insana və predmetdən predmetə keçməsi daha da genişlənir. Əgər tabunun pozulması tövbə, yaxud öz xeyrindən və ya azadlığının bir qismindən keçməklə aradan qaldırıla bilirsə, onda bununla isbat olunur ki, tabunun qoyulmasında məqsəd imtina olunması çox lazımlı olan nədənsə çəkəndirmək üçündür. Burada bir şeydən imtina eləməmək başqa bir oblasda ayrı bir nədənsə imtina olunmaqla əvəz olunur. Bununla bağlı mərasimlərə gəlincə, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, tabunun pozulmasına görə olan tövbə günahların hansısa ayınlə yuyulub-təmizlənməsindən daha əvvələ aiddir.

Gəlin tabunu sarmaşma halları nevrozuna bənzətməklə bağlı aldığımız nəticələri ümumiləşdirək: tabu çox qədim bir yasaq olub kənardan (hansısa nüfuz sahibi tərəfindən) qoyulmuşdur və adamların çox güclü ehtiraslarının qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Onu pozmaqla bağlı olan güclü istək şüuraltında daldalanmışdır. Tabuya əməl edən adamlar tabunun yasağının yönəldiyi obyektdə qarşı ambivalent münasibət bəsləyirlər. Tabunun adına yazılan magiya qüvvəsinin şirnikləndirmək qabiliyyəti var; bu magiya qüvvəsi yoluxucu xəstəliyə bənzəyir, çünki onun göstərdiyi nümunələr təhrikedicidir və onun bu təsiri şüuraltında olan ehtirasın başqa obyektlərə yönəlməsinə gətirib çıxara bilər. Tabunun pozulmasına görə yerinə yetirilən tövbədə nələrdənsə imtina olunması tələbinin mövcudluğu isbat edir ki, tabuya əməl olunmasının əsasında imtina dayanır.

Yaxşı olardı ki, indi tabu ilə sarmaşma halları nevrozunu tutuşdurmaqla əlaqədar qarşılaşdığımız bənzərliyin tabunu anlamağımızda hansı dəyərinin ola biləcəyini öyrənək. Bu bənzərlik o halda dəyərli ola bilər ki, ona əsaslanmaqla tabu haqqında

anlayışımız artsın, başqa sözlə, biz ondan yararlanmaqla tabunu öncə olduğundan daha yaxşı anlayırıqsa, elə bu da onun dəyəri sayılmalıdır. Demək olar ki, artıq bundan öncəki başlıqda bu bənzətmənin işimizə yaradığını isbat etmişik; ancaq biz gərək tabu ilə bağlı adət və yasaqları incəliklərinə qədər araşdırmağa davam etməklə aldığımız bu nəticənin tətbiqini daha da genişləndirməyə çalışaq.

Ancaq burada, qarşımızda açılan başqa bir yol da vardır. Biz nevrozdan tabunun üzərinə köçürdüyümüz bir sıra mühakimələrimizi və ya belə bir müqayisə aparanda gəldiyimiz nəticələri tabu fenomeninin özünü birbaşa araşdırmaqla da isbat etməyə çalışa bilərik. Bizim üçün zəruri olan burada nəyi axtardığımızı müəyyən eləməkdir. Tabunun çox-çox qədim zamanlarda yaranması və onun insanların üzərinə kənardan (hansısa nüfuz yiyəsi tərəfindən) qoyulan yasaqlardan qaynaqlandığını isbat etməyin mümkün olmadığı aydındır. Ona görə də bizə məlum olan sarmaşan hallar adlı nevroza əsaslanaraq tabunun yarandığı psixoloji şəraiti müəyyən etməyə çalışaq. Nevrozda biz bu psixoloji məqamları hansı şəkildə öyrənə bilərik? Simptomların, xüsusilə sarmaşma hallarının analitik araşdırılmasının köməyi ilə biz bu məqamları aşkara çıxardığımız inikaslara (şüuraltıda olan və üzə çıxmağa çalışan istəklərin yasaq olunan obyektlərin əvəzədicilərinə meyillənməklə özünü büruzə verməsi nəzərdə tutulur) və sarmaşma hallarının yaratdığı yasaqlara görə müəyyən edə bilərik. Biz onlarda özünü göstərən əlamətlərə əsaslanaraq bu hadisələrin mənşəyinin ambivalent psixi hərəkətlər və ya meyillər olduğunu aydınlaşdırdıq və bəlli oldu ki, onlar eyni zamanda həm bir istəyə, həm də onun əksi olan istəyə uyğun olur və ya iki qarşılıqlı əks olan meyillərdən birinə daha çox uyğun gəlməklə gözə çarpır. Əgər biz tabuya aid olunan qarşılıqlı əks olan meyillərin ambivalentliyini isbat edə bilsək və ya onların arasında sarmaşan hallara oxşar olaraq eyni zamanda hər iki meyli ifadə edən bir hal tapa bilsək, onda tabu ilə sarmaşan hallar nevrozunun psixoloji uyğunluğuna da heç bir şübhə yeri qalmayacaqdır.

Tabunun hər iki əsas yasağı, bir az öncə də xatırladığımız kimi, totemizmlə əlaqədar olmasına görə bizim araşdırmalarımız üçün əlçatmaz olaraq qalır; tabunun yerdə qalan hissəsi, yəni onun ikinci mənbədən qaynaqlanan törəməsi isə bizim məqsədlərimiz üçün istifadə edilməyə yaramır. Axı tabu xalqların ümumi qanunvericilik formasına çevrilsə də, bu törəmə hal tabunun özüylə müqayisədə daha gənc sayıla biləcək ictimai meyillərə xidmət edir, buna nümunə olaraq başçıların və kahinlərin öz əmlaklarını və başqaları üzərindəki üstünlüklərini qorumaq üçün qoyduqları tabuları göstərmək olar. Hər halda, burada bizim araşdırmalarımıza xidmət edə biləcək çoxsaylı mövzular var; mən burada tabuların arasından araşdırmaq üçün aşağıdakı hallara uyğun olanları seçməyə üstünlük verirəm: a) düşmənlə bağlı; b) başçılarla bağlı; c) ölülərlə bağlı tabular və bu araşdırmamda mən İ.G.Frezerin bu mövzularla bağlı olan çox dəyərli əsərləri toplusundan, ən çox da onun böyük həcmli “Qızıl budaq” əsərindəki materiallardan yararlandığımı da diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

a) düşmənlə bağlı tabu

Əgər biz vəhşi xalqların öz düşmənlərinə qarşı çox amansız və qaniçən olduqlarını düşünməyə meylli olsaq da, bununla yanaşı, onların da insanı öldürəndən sonra tabu adətlərinə uyğun olaraq bəlli mərasimlər keçirdiyini öyrənəndə bu istər-istəməz bizim marağımıza səbəb olur. Bu mərasimləri asanlıqla dörd qrupa bölmək olar; onların tələbinə görə, insan öldürən kəs, birincisi, öldürülənlə barışıq yaratmalı,

ikincisi, kədərli olmalı, üçüncüsü, tövbə yolu ilə özünü adam öldürməklə bağlı günahdan təmizləməli, dördüncüsü isə, bəlli bir ayını yerinə yetirməlidir. Belə tabu adətlərinin bu xalqlar üçün ümumi olduğu, yaxud yalnız xüsusi hallarda yerinə yetirildiyini qətiyyətlə demək mümkün deyil, bunun səbəbi bizim əlimizdə indilikdə yetərinə məlumatların olmamasıdır, ancaq digər tərəfdən bunun elə bir əhəmiyyəti də yoxdur, bizim üçün vacib olan bu faktın öz-özlüyündə olmasıdır. Hər halda, belə bir fakt qeydə alınmışsa, onda burada hansısa təsadüfi qəribəliklərdən deyil, geniş yayılmış bir adətdən söz getdiyi də aydındır.

Öldürülən adamla barışmaq adəti Timor adalarında belə keçirilir: məğlub edilmiş düşmənlərin kəsilmiş başları ilə evə qayıdan hərbi bölüyün gəlişi bu baxımdan çox maraqlıdır, hərbi bölüyün başçısı burada özünün çox qüssəli görkəmi ilə gözə çarpır. Qaliblər təntənə ilə qəbilənin içinə gələndə öldürülmüş düşmənlərin ruhunu ovundurmaq üçün qurbanvermə mərasimi keçirilir; əks halda, qaliblərin bədbəxtliklə üzləşə biləcəyindən qorxurlar. Sonra rəqs eləməyə başlayır, bu vaxt öldürülmüş düşmənlərə ağ deyir və onlardan bağışlanmaq diləyirlər: “Sənin kəsilmiş başının burada əlimizdə olmasından incimə; əgər birdən bəxtimiz gətirməsəydi, indi bizim başlarımız sizin kəndin çəpərlərindən asılacaqdı. Biz səni ovundurmaq üçün qurban kəsirik; indi sənin ruhun məmnun olub bizdən əl çəkə bilər. Sən axı nə üçün bizim düşmənimiz oldun? Biz dost olsaq, daha yaxşı olmazdı mı? Onda sənin qanın da tökülməzdi, başın da kəsilməzdi”.

Buna bənzər bir adət Şimal-Şərqi Afrikadakı Çelebes bölgəsində yaşayan Palu qəbiləsində də var; onlar döyüşdə qalib gələndən sonra, doğma kəndə qayıtmazdan öncə məğlub edib öldürdüləri düşmənlərin ruhuna qurbanlar verirlər.

Bir sıra başqa xalqlar özlərinin keçmiş düşmənlərini ölümlərindən sonra öz dostlarına, keşikçilərinə və müdafiəçilərinə çevirmək üçün başqa bir vasitədən yararlanırlar. Bu vasitə ondan ibarətdir ki, onlar düşmənlərinin kəsilmiş başları ilə nəzakətlə rəftar edirlər, məsələn, vəhşi Borneo xalqının arasında bu adət geniş yayılmışdır. Əgər Saravakada yaşayan Dayak xalqından olan döyüşçü hərbi yürüşdən sonra evinə düşmənin kəsilmiş başını gətirmişsə, onu bir ay müddətində evində saxlayır və onunla çox böyük sayğı ilə davranır, öz danışdığı dildə olan bütün incə sözlərlə onu əzizləyir. Yemək yeyəndə xörəyin ən dadlı tikələrini onun ağzına qoyurlar, onu şirniyə və siqara qonaq edirlər. Onu daima özünün keçmiş dostlarına nifrət etmək üçün dilə tutur, öz sevgisini yeni sahibinə bağışlamağı xahiş edir və bu vaxt ona artıq “yaşadığı” evin üzvü olduğunu aşıl原因an sözlər deyirlər. Bizə iyrənc görünən bu münasibətin ölünü ələ salmaq üçün edildiyini düşünmək, əlbəttə, yanlışlıq olardı.

Araşdırıcılar Şimali Amerikanın vəhşi qəbilələri arasında öldürülmüş və skalpı soyulmuş düşmənlər üçün matəm saxlandığını müşahidə etmişlər. Əgər çoxlu qəbiləsindən olan adam öz düşməni öldürmüşsə, o, bir ay matəm saxlayır və bu vaxt kədər içində gəzib- dolanır. Dakota qəbiləsindən olan hindular arasında da belə bir matəm saxlamaq qaydası vardır. Bir yazıçının yazdığına görə, o, osaci qəbiləsindən olan hinduların döyüşdən sonra öz yaxın adamları ilə bərabər düşmənləri üçün də ağladıqlarını və onlar üçün dedikləri ağılarda öz düşmənlərini dost adı ilə çağırıqlarını müşahidə etmişdir.

Düşmənlərin ölüsü ilə davranmaqla bağlı tabunun yaratdığı başqa adətlərə keçməzdən öncə burada öz-özlüyündə yaranan bir inamsızlıqdan danışub onu

aydınlaşdırmağa ehtiyac yaranır. Bu barış ayinlərinin motivi – burada mənimlə yanaşı olaraq, Frezerə də etiraz yaranır – olduqca sadədir və tabu ilə bağlı olduğunu dediyimiz “ambivalentlik” burada gözə çarpmır. Bu xalqların düşmənlərin ölümləri ilə barış adətləri mövhumatçılıqlarına görə öldürülmüş adamların ruhu qarşısında duyduqları qorxu səbəbindən yaranmışdır; belə bir qorxu bizim yaxın keçmişimiz üçün də xarakterikdir və dramaturgiyada ingilis dramaturqu elə bu duyğuların təsiriylə “Maqbet” və “III Riçard” dramalarında ölümlərin qarabasmalarını səhnəyə çıxarmışdır. Adamların uyduğu belə bir mövhumatçılıq öldürülmüş düşmənlərlə barışıq ayinlərinin, habelə bununla bağlı bir az sonra geniş danışacağımız yasa batmaq və tövbə etməklə bağlı mərasimlərin səbəblərinə aydınlıq gətirə bilər. Bu deyilənləri elə burada sadaladığımız dördüncü cəhət, yəni öz qatilini təqib etməsin deyərək öldürülmüş düşmənin ruhunun qovulması ayini də göstərdiyindən artıq başqa yozuma yer qalmır.

Hətta bu vəhşilərin özündən soruşanda da onlar öldürdükləri adamların ruhlarından qorxduqlarını etiraf edir və bununla bağlı yaranmış tabunun məhz bu qorxu ilə bağlı olduğunu deyirlər.

Belə bir izah, doğrudan da, həqiqətə çox oxşayır və əgər o bütün bu hadisələrə aydınlıq gətirə bilmək üçün yetərli olsaydı, onda bizim də buradakı cəhdlərimizi davam eləməyimiz artıq bir iş olardı. Bununla bağlı yaranan sualların müzakirəsini biz başqa vaxta saxlayıb, burada yalnız səsləndirdiyimiz bu mühakimə ilə bağlı yuxarıda göstərdiyimiz tabunu araşdırmaqla kifayətlənəcəyik. Bu ayinlərdən göründüyü kimi, düşməne münasibətdə bəslənən düşmənçilik duyğusundan başqa, burada ayrı məqamlar da var. Biz bunları buradakı tövbələrdən, düşməni öyən mahnılar oxumaqdan və onu öldürdükləri üçün çəkdikləri vicdan ağrısının yaratdığı yas saxlamaqda görürük. Bütün bunlara baxanda bizə elə gəlir ki, bu vəhşi adamların da arasında dini kitablarda yazılan “öldürmə!” buyruğu hökm sürür və sanki onlar ilahi bir gücün təsiriylə kimisə öldürməyin cəzasız qalmayacağını anlayırlar.

Bu tabunun başqa tipli adətlərinin üzərinə qayıdaq. Düşməne qalib gəlib onları öldürmüş döyüşçülərin yasa batması bu adətlərdə özünü daha sıx göstərir və buna çox ciddi yanaşırlar. Timor adalarında (yuxarıda qeyd etdiyimiz adətlərin içində) hərbi yürüşün başçısı birbaşa öz evinə qayıda bilməz. Onun üçün ayrıca bir koma tikilir və o bu komada iki ay ərzində müxtəlif təmizlənmə ayinlərindən keçməli olur. Bu iki ay ərzində o öz arvadını görə bilməz, öz əliylə yemək yeməməlidir, gərək yeməyi onun ağzına başqa birisi versin. Dayakların bir sıra qəbilələrində hərbi yürüşdən qələbə ilə qayıtmış döyüşçülər bir neçə gün ayrıca yaşamağa məcbur olurlar, onlar bu müddətdə müəyyən yeməkləri yeyə bilməzlər; onlara dəmirə və arvadlarına toxunmaq qadağan olunur. Yeni Qvineya yaxınlığındakı Logea qəbiləsində savaş zamanı düşməni öldürən və ya onun öldürülməsində iştirak edən döyüşçülər bir neçə həftə öz evlərində gizlənib adam arasına çıxmırlar. Onlar öz arvadları və dostları ilə ünsiyyətdən qaçırırlar, əlləriylə yeməyə toxunmurlar, onlar üçün xüsusi qablarda hazırlanmış bitkilərdən yeməkləri yeyirlər. Onlara ət yeməyi verilməməsinin səbəbini yerli adamlar belə izah edirlər: onlar bu vaxt öldürdükləri düşmənlərinin qanının iyini duya bilirlər; belə olarsa, onlar xəstələnə və ölə bilirlər. Yeni Qvineyada yaşayan Toaripi və ya Motumotu qəbiləsində kimisə öldürmüş kişi bir müddət öz arvadına yaxınlaşa və yeməyə əlləriylə toxuna bilməz. Ona öz evindən olmayan adamlar xüsusi yeməklər yedirirlər. Bu qadağa yeni Ay doğanadək davam eləyir.

Yeni Qvineyanın alman müstəmləkəsi olan Monnumbo bölgəsində savaşa öz düşməni öldürən istənilən döyüşçü “murdar” sayılır və bu dildə işlənən həmin “murdar” sözü qadınların aybaşı olanda və ya doğuşdan sonrakı vəziyyətində onlara deyilən eyni sözlə ifadə olunur. O çox uzun müddət ərzində düşmənləri öldürməkdə birgə savaşıdığı döyüşçülərin ayrıca yaşadığı düşərgədə qalır və bu zaman kənd adamları onun başına toplaşır bu döyüşçünün qələbəsinə mahnı oxumaq və rəqs eləməklə bayram edirlər. O isə heç kimə, o sıradan arvadına və uşaqlarına da toxuna bilməz; buradakı inanca görə, o kiməsə toxunsa, bu adamın bədəni başdan-ayağa yara tökəcəkdir. Sonradan o, yuyunma və bir sıra başqa ayinlərin köməyi ilə təmizlənib öz evinə qayıdır.

Şimali Amerikadakı Natçez qəbiləsindən olan, ilk dəfə düşmən skalpını soyan gənc döyüşçülər altı ay ərzində müəyyən məhrumiyyətlərə dözməli olurlar. Onlar bu müddətdə öz arvadları ilə yata və ət yeyə bilməzlər, onlara yemək olaraq yalnız balıq və qarğıdalı kökəsi verilir. Şostav qəbiləsindən olan döyüşçü düşməni öldürüb skalpını soymuşsa, onda o, bir ay yas saxlamalıdır və bu müddətdə saçını daraya bilməz. Əgər birdən başı qaşınarsa, o, əliylə başını qaşıya bilməz, bunu yalnız kiçik ağac qırığı ilə edə bilər.

Əgər Pima qəbiləsindən olan hindu apaça qəbiləsindən olan hindunu öldürmüşsə, onda çox ağır tövbə mərasimi keçirməlidir. O, 16 günlük pəhriz saxlayır və bu müddətdə ətə və duza toxuna bilməz, yanan ocağa baxmamalıdır və heç kimlə danışmamalıdır. Bu müddətdə o, meşədə yaşayır və qəbilədən ayrılmış bir qarının onun üçün gətirdiyi dadsız yeməklərlə dolanır. Bu günlərdə çox tez-tez çayda çimir və yasa batdığını göstərmək üçün daima başına palçıq yaxır. 17-ci gün qəbilə adamlarının iştirakı ilə bu döyüşçünün və onun silahının təmizlənməsi mərasimi keçirilir. Pima qəbiləsindən olan hinduların adam öldürməyə qarşı qoyulan tabuya öz düşmənlərinə nisbətən belə ciddi yanaşması və bu münasibətlə pəhriz saxlayıb uzun çəkən mərasim keçirmələri, bir sözlə, onların öz düşmənlərinə görə daha əxlaqlı və xeyirxah olmaları bu qəbilənin adamlarının döyüş qabiliyyətini xeyli zəiflədirdi. Onların qeyri-adi dərəcədə igid olmasına baxmayaraq, bu xüsusiyyətlərinə görə amerikanlar apaçalara qarşı savaşa onları yaxşı müttəfiq saymırdılar.

Düşməni öldürəndən sonra keçirilən mərasimlər, tövbə və təmizlənmə ayinlərinin məzmunu nə qədər maraqlı olsa da və onları daha geniş araşdırmağa ehtiyac duyulsa da, mən onları təsvir eləməyi dayandıraram, çünki onların daha artıq təsvir olunması bizim üçün hansısa yeni nöqtəyi-nəzər yarada bilmək gücündə deyil; ancaq bizim çağımızda da peşəkar cəlladların müvəqqəti və ya daimi yalqızlıqda saxlanması ilə buna oxşar psixi hallarla bağlı olduğunu burada xatırlatmağı lazım bilirəm.

Orta əsrlərdə friymanların (peşəkar cəlladların) həyat tərzində vəhşilərin bu tabularını anlamaq üçün yaxşı bir nümunə sayıla bilər.

Öldürülən adamın ruhu ilə barışmaq, bu zaman yasa batmaq, öz hərəkətlərini məhdudlaşdırmaq, tövbə və təmizlənmə ayinləri özlərində iki prinsipi bir-biriylə birləşdirir. Bunlar ölü ilə bağlı tabunu onunla təmasda olanların hamısına köçürmə və ölünün ruhu qarşısında qorxu duyulmasıdır. Bu iki məqamı ayinləri izah etmək üçün necə birləşdirmək olar? Onların ikisinə də eyni dərəcədə qiymət verməyə dəyərmə? Onlardan biri ilkin, o birisi ondan nəticə kimi doğmur ki – bu barədə araşdırıcılar da bir söz demir və bunu aydınlaşdırmaq da asan deyil. Belə bir aydın izahın olmamasına qarşı özümüzün anlaşıqlı sayıla biləcək şərhimizi qoya bilərik, bunun üçün bu

ayinlərdə düşməyə qarşı ambivalent duyğuların bəsləndiyini bilmək onların mahiyyətini anlamaq üçün yetərlidir.

b) başçılarla bağlı tabu

Primitiv xalqların öz başçılarına, krallarına və ruhanilərinə olan münasibətləri iki prinsipə əsaslanır və adama elə gəlir ki, onlar bir-biri ilə ziddiyyət yaratmaqdan daha çox, bir-birini tamamlayır. Bunlar belə səslənir: onlardan qorxmaq və onları qorumaq gərəkdir. Bunların hər ikisi də tabunun müəyyən etdiyi saysız-hesabsız ayinlərlə yerinə yetirilir. Biz artıq bu adamların başçıdan nə üçün çəkinməli olduğunu səbəbini bilirik: çünki onlar sirli magiya qüvvəsinin və qorxulu bir gücün daşıyıcılarıdır, bunlar elektrik cərəyanı kimi toxunma vasitəsilə ötürülə bilər və belə təmasdan qorunmaq üçün gücü olmayan adamları bu hallarda ölüm və məhv olmaq qorxusu gözləyir. Ona görə də bu qorxulu müqəddəsliklərlə bütün birbaşa və ya dolaylı təmaslardan qaçınmaq gərəkdir və bu qaçınmaq mümkün olmadıqda yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq üçün ayinlər müəyyən olunmuşdur.

Şərqi Afrikada yaşayan nubiyalıların fikrincə, onlar ruhani və kral vəzifəsini eyni zamanda yerinə yetirən başçının otağına girsələr, ölə bilərlər, ancaq bundan qaçınmağın yolu da var, onlar kralın otağına girərkən sol çiynilərini açsalar və kral onların çılpaq çiyninə toxunsa, bu halda onları ölüm təhdid etməyəcək. Beləliklə də, bizim qarşımızda çox əhəmiyyətli bir fakt olan kralın toxunuşunun müalicə və qoruyucu funksiyasının olması aydın olur; ancaq burada müalicəvi gücün məqsədyönlü olmasından söz gedir, yəni bu, kralın öz istəyi ilə baş verir, əks halda, ona toxunmaq ölüm gətirir, burada hər şeyi kralın iradəsi həll etmiş olur.

Əgər təmasın müalicəvi əhəmiyyətindən söz düşübsə, onda bizim bunun üçün gərək olan nümunələri vəhşi adamların arasında axtarmağımıza çox da ehtiyac yoxdur. Çox da uzaq olmayan keçmişdə İngiltərə krallarının skrofulez (sıraca, dərinin iltihablı səpgisi) xəstəliyini sağaltmasına eyni təsiri göstərdiyini sanırdılar, elə buna görə də bu xəstəliyə “The Kings Evil” adı vermişdilər. Kraliça Yelizavetanın da özünün bu “üstünlüyü”ndən ardıcıl olaraq yararlandığı bəllidir. Deyilənə görə, guya I Karl birdəfəyə 1633 xəstəni sağalda bilmişdi. Pozğunluğu ilə ad çıxarmış oğlu II Karlın hakimiyyəti dönməndə İngiltərədəki inqilab dalgası söndürüləndən sonra kralın bu xəstəliyi sağaltması daha böyük vəsət almışdı. Deyilənə görə, bu kral öz hakimiyyəti dönməndə skrofulez xəstələrini sağaltmaq üçün 100 000-ə yaxın adama toxunmuşdu. Xəstəlikdən sağalmaq istəyənlərin kralın ətrafında yaratdığı tünlük elə güclü olmuşdu ki, bir dəfə bu xəstəlikdən sağalmaq istəyənlərin 7-8 nəfəri yaranmış basabasda ayaq altında tapdalanaaraq ölmüşdü. Ancaq belə xurafata skeptikcəsinə yanaşan Oran hersoqu Vilhelm Stüartlar sülaləsi hakimiyyətdən qovulandan sonra III Vilhelm adı ilə ingilis kralı olanda belə bir cadugərlikdən imtina etmişdi; onun yalnız bir dəfə bu cür bir xəstəyə toxunub, sonra belə dediyini eşitmişdilər: “Qoy Allah sizə yaxşı sağlamlıq və çoxlu ağıl versin”.

İndi deyəcəyimiz örnək belə təmasın qorxunc təsirinin sübutu kimi dəyərləndirilə bilər, burada bilməyərək krala və ya ona məxsus predmetə toxunanda tabunun cəzavermə mexanizminin fəaliyyəti özünü göstərir. Yeni Zelandiya qəbilələrinin birinin həm ruhani, həm də kral sayılan bir başçısı günorta yeməyinin bir hissəsini unudaraq yol qırağında qoyub getmişdi. Bu vaxt yoldan keçən gənc, sağlam və bərk ac olan bir qul yolun qırağında unudulmuş yeməyi görür və onun üstünə atılaraq yeməyə başlayır. Yeməyi qurtarmağa az qalmış işin nə yerdə olduğunu bilən bir adam

onu görür və qorxu içində onun yediyi yeməyin krala məxsus olduğunu və gəncin böyük günaha batdığını xəbər verir. Qul çox sağlam, güclü və igid bir döyüşçü olsa da, deyiləni eşidən kimi yerə yıxılır, onu dəhşətli titrətmə tutur və ertəsi gün axşam ölür. Maori qəbiləsindən olan qadın hansısa meyvəni yeyir və sonradan bu meyvəni dərdiyi ağacın tabu qoyulmuş ərazidə olduğunu bilir. Qadın fəryad qoparır və meyvə dərdiyi ağaca tabu qoyan başçının təhqir elədiyi ruhunun, yəqin ki, onu tezliklə öldürəcəyini deyib qışqırmağa başlayır. Bu hadisə günortaya yaxın baş vermişdi, ertəsi gün saat on ikidə isə qadın artıq ölmüşdü. Maori qəbiləsi başçısının çaxmaq-qovu birdəfəyə bir neçə adamı məhv eləmişdi. Başçının itirdiyi çaxmaq-qovu tapan bir neçə kişi onunla öz tütün çubuqlarını yandırmışdılar. Sonradan bu çaxmaq-qovun krala məxsus olduğunu biləndə onların hamısı qorxudan ölmüşdü.

Başçılar və ruhanilər kimi təhlükəli sayılan şəxslərin başqa adamlardan təcrid edilməsi, onların ətrafında keçilməz sədd yaradılması, başqa adamların təmasından qıraqla saxlanması təəccüblü deyil. Bizə elə görünə bilər ki, uzaq keçmişlərdə başçıların ətrafında keçilməzlik səddi yaradan bu tabular indiki hakimiyyət başçıları üçün də var və bu onlarla təmasda olmağı istəyənlər üçün yaradılmış protokol qaydaları adlanan “ayinlər”lə tənzim olunur.

Ancaq ola bilər ki, başçılar üçün qoyulan bu tabunun çox hissəsi heç də başçıların onlardan qorunması faktoru ilə bağlı deyil. Bunun əksi olan nöqtəyindən nəzərdən, yəni səlahiyyət sahiblərinin özlərinin başçılarından qorunması tələbatının, onlar üçün qıraqla yarana bilən təhlükələrin bu tabunun yaranmasında başlıca rol oynadığı aydın görünür və bütün bunların saray etiketləri formasına çevrilməsi də elə bu ilkin tabunun qalıqı sayıla bilər.

Kralın mümkün təhlükələrdən qorunması zərurəti onun öz təbəələri üçün çox böyük əhəmiyyət daşıması ilə izah olunur. Belə çıxır ki, onun şəxsiyyəti dünyanın gedişini yönəldir; xalq ona yalnız yağışa və günəş işığına görə deyil, gəmiləri sahilə çatdıran küləklərə, onun təbəələrinin ayağının altından qaçmayan torpağın bərəkliyinə görə də borcludur.

Vəhşilərin bu kralları çox böyük qüdrət sahibləri sayılır, həmçinin onların insanlara verə biləcəyi səadət və xoşbəxtliyin miqyasını yalnız sonradan meydana çıxan tanrıların xüsusiyyətləri ilə tutuşdurmaq olar – bəlli olduğu kimi, sivilizasiyanın sonrakı inkişafında da yaltaq və yarıdan adamlar, saray qulluqçuları yeni dövrün krallarına bu sayaq etiketlər yapışdırmağı çox sevirlər.

Burada belə bir qüdrətli hakimiyyət yiyəsinin onu əhatə edən təhlükələrdən qorunmağa ehtiyacının olması, şübhəsiz, açıq-aydın görünən ziddiyyətli bir hal yaradır; ancaq bu, vəhşi xalqların krallarına münasibətdə özünü göstərən ziddiyyətlərin yalnız biridir. Bu xalqlar öz krallarını daimi nəzarətdə saxlayır ki, o özünün fəvqəladə gücündən düzgün istifadə eləsin; onlar bu kralların həmişə xoşməramlı və vicdanlı hərəkət edəcəklərindən arxayın deyillər. Kral üçün yerinə yetirilən ayinləri müəyyən eləyən tabuda ona etimadsızlıq göstərmək elementləri də vardır. Gəlin burada sözü Frezerə verək: “İnsanlığın vəhşilik çağlarında yaşadığı dövənlərdə krallığın (bu insanlara başçılıq edən adamların qeyri-məhdud hakimiyyəti nəzərdə tutulur) despotizmə əsaslanması və xalqın yalnız öz ağası sayılan başçıya qulluq göstərmək üçün mövcud olması düşüncəsi heç bir halda bizim nəzərdə tutduğumuz anlamdakı monarxiya ilə eyniləşdirilə bilməz. Əksinə, onların başçıları yalnız öz təbəələri üçün yaşayırlar; onun həyatı o vaxta qədər dəyərli sayılır ki, o öz

vəzifəsi ilə bağlı olan işləri layiqincə yerinə yetirə bilsin, təbiət hadisələrinin başvermə yönünü öz xalqının xeyrinə istiqamətləndirə bilsin. Nə vaxt ki o bu vəzifələri yerinə yetirə bilmir və ya bu işi bacarmadığı belli olur, ona qarşı bəslənən qayğı, sədaqət, onun inanc baxımından daşdığı yüksək ruhani titulu öz əhəmiyyətini itirir və ona göstərilən böyük sayğı və təbəçilik nifrətə və qəzəbə çevrilir. Onu böyük biabırçılıqla tutduğu vəzifədən qovurlar və əgər onu öldürmürlərsə, o bunu bəxtinin gətirməsi hesab eləyə bilər. Ola bilər ki, bu gün ona Allah kimi səcdə eləsinlər, sabah isə cani kimi öldürsünlər. Ancaq vəhşi xalqların öz başçılarına göstərdikləri belə dəyişkən münasibəti biz gərək onların özlərinin ziddiyyətli və dəyişkən xarakterli olmalarına yozmayaq. Onların düşüncəsinə görə, əgər kral onlar üçün Allahdırsa, onda o gərək onları yetərincə qoruya da bilsin; əgər o bunu eləmək istəmirsə, onda qoy öz yerini başqasına, xalqın qayğısını çəkmək istəyən adama versin. Ancaq nə qədər ki kral onların ürəyincədir və onun öz gözləntilərini yerinə yetirdiyini hesab edirlər, ona göstərilən qayğı və ehtiramın hədd-hüdudu olmur və onlar kralın özünü də öz şəxsiyyətinə qarşı belə götür-qoylu və ehtiyatla yanaşmağa məcbur eləyirlər. Belə bir kralın həyatı sistemli şəkildə davam edən mərasimlər və ciddi gözlənilən qaydalarla məhdudlaşdırılır, o, demək olar, çoxsaylı dolaşq adət və qadağaların toruna düşmüş vəziyyətdə yaşayır və bütün bunlarda məqsəd heç də onun ləyaqətini gözləmək və dolanışığını yaxşılaşdırmaq deyil; bunlarda məqsəd onu təbiətin harmoniyasını pozan addımlardan çəkəndirməkdir, kralın belə bir addım atması isə, bu vəhşi adamların düşüncəsinə görə, özü ilə bərabər, xalqını və bütün dünyanı da məhv edə bilərdi; bu qaydalar heç də kralın xeyrinə işləmir, onun hər bir hərəkətinə qarışır, azadlığını məhdudlaşdırır, bütün ömrünü belə bir ağır və əzablı yaşayışa məhkum edir.

Müqəddəslik simvolu olan belə bir hökmdarın mərasim tabuları ilə qandallanmasının ən parlaq nümunələrindən biri kimi keçmiş yüzilliklərdəki yapon mikadosunun həyat tərzini göstərmək olar. Yaşı iki yüz ildən artıq olan bir əlyazmadan oxuyuruq: “Mikadonun düşüncəsinə görə, ayağı ilə yerə toxunması onun ləyaqəti və müqəddəsliyinə uyğun deyil; əgər o harasa getmək istəyirsə, gərək kimsə onu çiynlərinə mindirib aparsın. Bundan da artıq əskiklik onun müqəddəs üzünü havada açıq saxlamasıdır və günəş də onun başı üzərində dayanmağa layiq sayılmır. Mikadonun bədən üzvlərinin hər birinə elə bir müqəddəslik yazılır ki, onun başından saçını, üzündən tükünü qırmaq olmaz, dırnaqlarını kəsmək də yolverilməzdir. Ancaq çox kirlənməsin deyə onun bədənini gecələr, o yatandan sonra yuyurlar; eləcə də onun bədənindən kəsilən digər artıq şeyləri də o, yuxuda olanda edirlər və bütün bunları bir oğurluq kimi dəyərləndirirlər və belə bir hərəkətin bunu eləyənlər üçün günah olduğu, ancaq mikadonun ləyaqət və müqəddəsliyinə heç bir xələl gətirmədiyi düşünülür. Daha keçmiş çağlarda mikado hər səhər bir neçə saat ərzində öz tacını başına qoyub taxtda əyləşməli idi, ancaq o gərək bu bir neçə saati heykəl kimi tərpənməz oturaydı, o çağların inancına görə, o bununla bütün dünyanı sülh və sakitlik içində saxlaya bilərdi. Əgər, bədbəxtlikdən, o, baxışlarını döndərsəydi və hansısa müddətdə öz hakimiyyətində olan torpaqların bəlli səmtinə baxsaydı, onda həmin bölgədə müharibə, aclıq, yanğın, taun və ya başqa böyük bir fəlakət başlayacağına və bütün bunların ölkəni bəlaya sürükləyəcəyinə inanırdılar”.

Primitiv xalqların arasında krala tətbiq olunan bir sıra tabular quldurlara qarşı görülən tədbirlərə oxşayır. Qərbi Afrikada yerləşən Qvineya-Bisaunun Kap Padron

bölgəsindəki Şark Poynt ərazisində ruhani-kral meşədə yalnız yaşamalı olur. O, qadınlara toxuna bilməz, öz evindən qırağa çıxmamalıdır, taxtından dura bilməz, yatanda da onun üstündə oturaraq yuxulamalıdır. Onların inancına görə, kral uzansa, külək dayanar, dənizdə üzən yelkənli qayıq və gəmilər də dayanar və dənizçilər sahilə çıxı bilməzdilər. Onun başlıca vəzifəsi tufanın və fırtınanın qarşısını almaq, ümumiyyətlə, atmosferin normal vəziyyətinin qayğısına qalmaqdır. Basianın yazdığına görə, kralın qüdrəti nə qədər çoxdursa, o, tabuları bir o qədər də artıq gözləməlidir. Taxt-tacın vəliəhdi də uşaqlıq çağından başlayaraq tabu ilə məhdudlaşdırılan bir ömür sürməyə başlayır və o böyüdükcə bu tabunun qoyduğu məhdudiyyətlər daha da artır, taxta çıxanda isə qoyulan qaydalar onu, sadəcə, taxt-taca “zəncirləyir”. Yer azlığı və bizim həll eləməli olduğumuz məsələ burada kralların və ruhanilərin vəzifələrinə uyğun tabulardan daha geniş danışmağa imkan vermir. Ancaq bu tabuların başlıca cəhətinin onların hərəkətlərini məhdudlaşdırdığını və pəhrizlə yaşamağa məcbur etdiyini qeyd etməyə dəyər. Bu kimi üstün səlahiyyətlər qazanmış adamlara tabunun müəyyən etdiyi qədim adətlərin necə bir mühafizəkarlıqla təsir elədiyinə əmin olmaq üçün başqa bir sivil xalqın, daha doğrusu, baxdığımız primitiv xalqlara nisbətən daha yüksək mədəniyyət səviyyəsində olan xalqın tabu ilə bağlı qoyduğu qaydalardan iki örnəyə baxmaq olar.

Qədim Romada Flamen Dialis adlanan və tanrı Yupiterin baş kahini sayılan ruhani qeyri-adi dərəcədə çoxlu tabu yasağını gözləməyə borclu idi. O, at üstündə gedə bilməzdi, ümumiyyətlə, atı və silahlı adamları görməməli idi, sınığı olmayan üzük taxa bilməzdi, paltarını geyinəndə lazım olan düyünləri özü vura bilməzdi, buğda ununa və acımuş xəmirə toxuna bilməzdi, keçini, iti, çiy əti, paxlanı və sarmaşığı öz adları ilə çağıra bilməzdi; onun saçını yalnız qul olmayan, azad adam bürünc bıçaqla qırxa bilərdi və onun qırılmış saçları ilə kəsilmiş dırnaqları gərək bir ağacın altında basdırılaydı və bu ağacın adamlara səadət gətirdiyinə inanırdılar; o, ölüyə toxuna bilməzdi, günəşin altında başıaçıq dayana bilməzdi və habelə bu kimi bir çox qadağalara əməl etməyə borclu idi. Onun Fiaminica adlanan arvadı da bütün bu tabu yasaqlarına əməl etməklə yanaşı, həm də xüsusi yasaqlara əməl etməli idi; o heç bir pilləkəndə üç pillədən artıq yuxarı qalxa bilməzdi; bəlli bayram günlərində saçlarını daraya bilməzdi; onun ayaqqabıları üçün istifadə olunan dəri öz əcəliylə ölən heyvandan götürülə bilməzdi, ancaq xüsusi olaraq kəsilmiş və ya qurban verilmiş heyvanın dərisi ola bilərdi; göy gurultusunu eşidəndə onun bədəninin murdarlandığını hesab edirdilər və o təmizlənmək üçün gərək xüsusi qurban verəydi.

İrlandiyanın qədim kralları uzun bir sıra təşkil edən, çoxsaylı, qeyri-adi məhdudiyyətlərə tabe idilər və o çağların inancına görə, ölkənin rifahı bu qaydalara əməl olunmasına bağlı idi və bu qaydaları pozmaq ölkəni fəlakətə sürükləmək demək idi. Bu tabuların bütöv siyahısı 1390 və 1418-ci illərdə yazılmış “Book of rigts” (“Qaydalar kitabı”) adlanan əlyazmada verilmişdir. Burada kral üçün qoyulan yasaqlar ən kiçik detallarına kimi təsvir olunmuşdu, onlar kralın konkret vaxtda və konkret məkanda görməli olduğu müxtəlif işləri ardıcılıqla göstərirdi; burada həftənin hansı günündə kralın müəyyən şəhərə getməməsi, hansı saatda müəyyən çayı keçməməsi, hansı düzənlikdə doqquz gün düşərgə salmaması, habelə bu kimi başqa yasaqlar da yer almışdı.

Xalqa başçılıq edən kral-ruhanilər üçün tabuların qoyduğu məhdudiyyətlərin ağırlığı vəhşi xalqların çoxu üçün böyük tarixi əhəmiyyət daşımışdır və bizim

baxışımıza görə bütün bunların çox maraqlı nəticələri olmuşdur. Doğrudan da, belə bir tabu olmasaydı, onda heç kim müqəddəs-krallıq üstünlüyünü öz üzərinə götürməyi istəməzdi; bu səlahiyyəti kimə vermək istəsələr, həmin adam bütün mümkün vasitələrlə ondan yaxasını qurtarmağa çalışardı. Məsələn, Kambocada od kralı və su kralı deyilən iki başçı titulu var və çox vaxt bu vəzifənin irsən verildiyi adamları buna güclə məcbur edirlər. Sakit okeandakı Nine və ya Sawage Island adlanan mərcan adasında monarxiya süquta uğramışdı, çünki ada sakinlərindən heç kim bu təhlükəli vəzifəni öz üzərinə götürməyi istəməmişdi. Qərbi Afrikanın bir sıra ölkələrində kralın ölümündən sonra onun yerinə keçəcək adamı müəyyən etmək üçün gizli müşavirə keçirilir. Müşavirədə kimi kral seçsələr, həmin adamı tutub qəbilənin bütü yerləşən evdə möhkəm bağlayırlar və o, kral vəzifəsini qəbul edəndə kimi onu burada nəzarət altında dustaq saxlayırlar. Elə də olur ki, kral vəzifəsinə seçilən adam bir üsul və ya vasitə tapıb bu vəzifədən yaxasını qurtara da bilir; danışırırlar ki, bir qəbilədən olan qoşun başçısı gecə-gündüz silahından ayrılmadan onu kral olmağa məcbur etmək istəyən adamlara müqavimət göstərməyə hazır olmuş, bu üsulla özünü kral taxtına oturdulmaqdan xilas edə bilmişdi. Sierra Leonədə yaşayan zəncilər arasında kral titulu qəbul etməyə qarşı elə güclü müqavimət var ki, onlar özləri üçün başqa qəbilələrdən kral seçməli olurlar.

Frezerin mülahizəsinə görə, hakimiyyət başçısı olmağın belə çətin şərtlərinə görə tarixi inkişafın gedişində öncə ruhani-kral hakimiyyətinin ruhani və mülki hakimiyyətlərə bölünməsi baş vermişdi. Üzərinə düşən müqəddəslik yükünü çəkə bilməyən krallar öz hakimiyyətləri ilə bağlı qoyulan tələbləri yerinə yetirə bilmirdilər və buna görə də əllərindəki mülki işlərlə bağlı səlahiyyətləri tabuya görə daha aşağı pillədə dayanan, krala xas tabu qaydaları ilə razılaşmayan, ancaq iş bacaran adamlara verirdilər. Bu adamların sırasından tədricən mülki hakimiyyət başçıları formalaşmışdı, bununla yanaşı, özünün praktiki əhəmiyyətini itirmiş ruhanilik səlahiyyətləri yenə də tabuya təbəçilik edən kralların əlində qalırdı. Bu hipotezin qədim yapon tarixində özünü doğrultduğu araşdırmalar nəticəsində sübut olunmuşdur.

Əgər biz primitiv xalqların öz hökmdarlarına bəslədikləri münasibətin ümumi mənzərəsinə baxsaq, onda belə bir ümid yaranır ki, bu mənzərənin təsvirindən onun psixanalitik anlamına keçmək çətin olmayacaqdır. Bu münasibətlər öz təbiətinə görə çox dolaşıqdır və burada xeyli ziddiyyət gözü çarpmaqdadır. Hökmdarlara çox böyük hüquqlar verilir və bu hüquqların hamısı yerdə qalan adamlar üçün tabu tərəfindən qadağan olunur. Krallar yüksək imtiyaz sahibi olurlar; onlar bütün başqa adamlar üçün tabunun qadağan elədiyi işləri görə, həzləri duya bilərlər. Belə bir azadlığın qarşılığında tabu onların üzərinə başqa adamlara aid olunmayan məhdudiyyətlər qoyur. Burada birinci ziddiyyət yaranır, bu ziddiyyətin mahiyyəti eyni bir adama verilən çox böyük azadlıqlarla elə həmin adamın üzərinə qoyulan çoxsaylı məhdudiyyətlərin əksliyi ilə bağlıdır. Onların adına çox böyük magiya qüvvəsinin daşıyıcıları olmaq yazılır, elə buna görə də onlara və onlara məxsus şeylərə toxunmaqdan qorxurlar, ancaq digər tərəfdən onların özlərinin könüllü olaraq toxunmasından ən xeyirli işlərin baş verəcəyini gözləyirlər, bu isə ikinci və ən gözəçarpan ziddiyyət kimi görünür, ancaq biz artıq bunun zahirən belə göründüyünü bilirik; kralın özünün xoşməramlı toxunuşundan müalicəvi və qoruyucu çarələr yaranır, təhlükəli isə yalnız sadə adamların öz istəkləri ilə krala və onun əşyalarına toxunmasıdır, çox güman, bunun səbəbi belə hərəkətlərin aqressiv niyyətlər güdə

biləcəyini düşünmək olmuşdur. Həlli çətin olan başqa bir ziddiyyət ondan ibarətdir ki, hökmdarın adına təbiət qüvvələri üzərində olduqca böyük hakimiyyət səlahiyyətləri yazılır, ancaq bununla yanaşı olaraq, onu gözləyə bilən təhlükələrdən qorumaqla bağlı çox böyük tədbirlər görülür, elə bil hökmdarın bunca böyük qüdrəti bir çox böyük hadisələr törədə bilsə də, onun özünü qorumağa qadir deyil. Bu qarşılıqlı münasibətlərdə başqa bir çətinlik ondan ibarətdir ki, hökmdarın əlində olan qeyri-adi dərəcədə böyük qüdrətdən istər öz təbəələri, istərsə də özü üçün lazım olduğu kimi yararlanacağına etibar etmirlər; ona etibar etmirlər və buna görə də özlərini onu izləməkdə haqlı sayırlar. Kralın həyatının tabe olduğu tabunun müəyyən elədiyi qaydalar da eyni zamanda kralı himayə etmək üçün istifadə olunur, bununla həm kralın özünü, həm də onun təbəələrini yarana biləcək təhlükədən qorumağa çalışırlar.

Burada istər-istəməz primitiv xalqların öz hökmdarlarına olan mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətlərinin aşağıdakı yozumu meydana çıxır: bu adamlar xurafata və başqa motivlərə əsaslanaraq, öz krallarına münasibətdə müxtəlif tendensiya nümayiş etdirirlər və bunlardan hər biri o birini nəzərə almadan ifrat həddə qədər inkişaf edir; buradan da ortalıqdakı ziddiyyətlər yaranır, özü də bu münasibətlər dinlə və ya hakimiyyətin imtiyazlarına loyallıqla bağlı olanda təkcə primitiv xalqlar deyil, yüksək inkişaf pilləsində olan xalqların da intellektləri belə ziddiyyətləri, demək olar ki, hiss eləmir.

Bütün bunlar doğrudur, ancaq psixanalitik texnika bu hadisələrdəki əlaqələrin dərinliyinə nüfuz edir və bu müxtəlif tendensiyalarla bağlı gözə çarpmayan məqamları aşkara çıxara bilir. Əgər biz burada təsvir olunan hadisələrin üzə çıxan məqamlarını incələməyə başlasaq və onları nevrozun üzə çıxan simptomları kimi dəyərləndirməyə çalışsaq, onda hər şeydən qabaq tabunun ifrat dərəcədə qorxuya əsaslanmış qayğı ilə müşayiət olunan ayinlərinə diqqət yetirməyə borcluyuq. Belə bir ifrat qayğıkeşlik – nevrozlarda adi hallardan biridir, bu, xüsusilə burada tutuşdurmaq üçün yararlanmağa çalışdığımız sarmaşan hallar nevrozunda daha çox gözə çarpır. Belə bir ifrat kövrəkliyin təbiəti bizim üçün bütünlüklə aydındır. Bütün bunlar o halda yaranır ki, qayğıkeşliklə yanaşılan obyektədən başqa, burada həm də onun əksi olan bir obyekt olur, bu obyekt şüuraltında yerləşir və ona qarşı qeyri-şüuri düşmənçilik duyğusu bəslənir, daha doğrusu, burada duyğuların ambivalentliyi halı var.

Kralla bağlı tabuda mütləq zərurət kimi görünən, ona bəslənən inamsızlıq da məhz belə bir qeyri-şüuri düşmənçiliyin birbaşa ifadəsidir. Mövcud olan müxtəlifliklərə baxmayaraq, bütün xalqların içərisində bu konfliktin yekun nəticədə eyni bir formaya gəlib çıxdığını göstərmək üçün əlimizdə olan yetərincə qaynağa əsaslanmaqla biz belə bir düşmənçiliyin olmasını çox asanlıqla isbat edə bilmişdik. Frezerin araşdırmalarından öyrənirik ki, Sierra Leonedəki Fems qəbiləsinin adamları kral seçdikləri adamı taxta çıxacağı axşam döymək hüququnu əllərində saxlayırlar və bu adamlar çox vaxt bu konstitusiya haqlarından elə əsaslı şəkildə yararlanırlar ki, bədbəxt hökmdar taxta çıxandan sonra hələ uzun müddət bu hadisənin təəssüratından ayrıla bilmir; məhz bu səbəbdən burada xalq kral seçmək üçün belə bir meyara əsaslanır: onlar kimə qarşı daha çox kin bəsləyirlərsə, onu da kral seçirlər. Hər halda, bu baxdığımız halda kralla qarşı olan düşmənçilik qeyri-şüuri səviyyədə qalmır, aydın şəkildə üzə çıxıb özünü büruzə vermiş olur.

Xalqların öz hökmdarlarına münasibəti psixoloji proseslərlə bağlı olan başqa bir nümunəni xatırladır, bu, nevrozların olduğu oblastda geniş yayılmış izlənmə

qarabasmaına uyğundur. Bu halda müəyyən bir insanın dəyəri qeyri-adi dərəcədə böyüdüldür ki, sonradan xəstənin çəkdiyi bütün əzabları asanlıqla onun çiyinə yükləmək olsun. Mahiyyətə bu vəhşi adamlar da öz krallarına belə bir münasibət göstərilər, yağışın, günəş işığının, küləyin və fırtınanın üzərindəki hakimiyyəti onun səlahiyyətləri sırasına yazırlar və əgər təbiət onların ovla və ya yaxşı məhsul götürməklə bağlı ümidlərini doğrultmursa, onda bu kralları devirir və öldürürlər. İzləndiklərini düşünən zaman paranoiklərin yaratdıqları qarabasmaların proobrazı uşağın öz atasına münasibətindən yaranmışdır. Belə bir yenilməz qüdrət yiyəsi olmağı uşaqlar həmişə atalarının adına yazırlar və sən demə, ataya qarşı olan etimadsızlıq onun belə bir yüksək dəyərləndirilməsi ilə bağlıdır. Əgər paranoik həyatda münasibətdə olduğu kimisə onu “izləyən” adam qismində seçirsə, onda o bu adamda öz atasına xas olan xüsusiyyətlər görməyə başlayır və onu elə bir yüksəkliyə qaldırır ki, özünün bütün çətinlik və uğursuzluqlarında məsuliyyəti onun üzərinə qoya bilsin. Beləliklə də, vəhşi adamlarla nevrotiklər arasında apardığımız bu tutuşdurma nəticəsində vəhşi adamların hökmdarlarına olan münasibətinin uşağın öz atasına olan münasibətinə bənzər olaraq yarandığı bəlli olur.

Ancaq bizim tabunun yasaqları ilə nevrotik simptomlar arasında apardığımız tutuşdurmalarda öz nöqtəyi-nəzərimizi əsaslandırmaq üçün yararlanı biləcəyimiz ən başlıca yer bir az öncə yuxarıda təsvir etdiyimiz, kralların taxta çıxarılması ilə bağlı tabunun qoyduğu mərasimlə bağlıdır. Bu mərasim çox aydın bir şəkildə özünün ikianlamlılığını bürüzə verir və biz onların lap başlanğıc mərhələsində elə bu məqsədlə yarandığını fərz eləsək, onda buradakı duyğu ambivalentliyinin qaynağı da məlum olacaqdır. Bu mərasim yalnız kralı yerdə qalan adi insanlardan fərqləndirmək və onlardan yüksəyə qaldırmaqla kifayətlənmir, bununla yanaşı olaraq, onun həyatını dözülməz əzablar və çətinliklərlə bağlayır və onu öz təbəələrindən də qat-qat ağır olan bir köləlik zənciri daşımağa sürükləyir. Bu hal bizə sarmaşan hallar nevrozu ilə gerçək bir paralellik kimi görünür, bu nevrozda isə, bəlli olduğu kimi, sıxışdırılan ehtiras və onu sıxışdıran güc eyni zamanda ümumi bir həzdə birləşir. Burada sarmaşma fəaliyyəti görünür, o, yasaq olunmuş fəaliyyətə qarşı yönəlir; ancaq biz deyərdik ki, o, mahiyyətə yasaq olunmuş fəaliyyətin təkrarıdır. Buradakı “görünür” ifadəsi şüurlu, “mahiyyətə” ifadəsi isə psixi həyatın qeyri-şüurlu məqamlarına uyğundur. Beləliklə də, kralın üzərinə qoyulmuş tabunun yaratdığı mərasim də, yəni ona yüksək sayğı göstərilməsi və onun müdafiə olunması ilə bağlı məhdudiyyətlər də mahiyyətə onun bu yüksəlişinə görə təbəələrinin verdiyi cəza və qisas aktıdır. Servantesin əsərində adaya qubernator təyin olunan Sanço Panso da saray ayınlərinin gerçək həyatda belə bir mahiyyət daşıdığını duya bilmişdi. Çox mümkündür ki, əgər çağdaş krallar və hökmdarlar bununla bağlı ürək sözlərini desəydilər, onda bu dediklərimizin bu gün də belə olduğuna əmin olardıq.

Burada bizim araşdırmalarımızdan kənara çıxan çox maraqlı bir sual yaranır: nə üçün hakimiyyət səlahiyyətləri olan adamlara qarşı yönələn belə güclü düşmənçilik duyğuları olur? Biz artıq bunun bir səbəbinin insan psixologiyasında yaşayan ataya qarşı yönəlmiş infantilliyin olduğunu göstərmişik, əlavə edək ki, görünür, çox uzaq keçmişlərdə yaranan krallıqların araşdırılması da bunun üçün danılmaz sübutlar verəcəkdir. Frezerin bu suala verdiyi, dərin təsir buraxan, ancaq onun özünün də etiraf etdiyi kimi çox da mötəbər olmayan izaha görə, bunun səbəbi krallıqların yarandığı ilk çağlarda kralların yadellilərdən təyin olunması və qısa müddətli hakimiyyətdən

sonra onların bayram təntənəsində qurban verilərək öldürülməsi olmuşdur. Xristianlıqla bağlı mifdə də kral səlahiyyəti ilə bağlı bu tarixi gediş yetərincə əks olunmuşdur.

c) ölülərlə bağlı tabu

Biz ölülərin primitiv insanlar üzərində çox böyük hökmünün olduğunu artıq bilirik; ancaq həmin adamların onları düşmən saydıqlarını öyrənəndə buna təəccüblənməmək olmur.

Burada yoluxduruculuqla bağlı tutuşdurmanı tətbiq eləsək, onda ölülərlə bağlı tabunun primitiv xalqların əksəriyyətində xüsusi bir xəstəlik törədici kimi seçildiyini deyə bilərik. Bu özünü, hər şeydən əvvəl, ölüyə toxunanlara və ona yas tutanlara münasibətdə göstərir. Maorilərdə ölüyə toxunan və ya onun dəfnində iştirak edən istənilən adam hədsiz dərəcədə murdarlanmış hesab olunur, demək olar, bütün adamlar onunla ünsiyyəti kəsirlər, belə demək mümkünsə, onu büsbütün baykot edirlər. O heç kimin evinə girməyə ürək eləmir və onun toxunduğu bütün predmetləri murdarladığını hesab eləyirlər. Bundan başqa, o, yeməyə əlləriylə toxunmağa da ürək eləmir, onun ölüyə toxunmaqla qazandığı murdarlıq əllərini də murdarladığından onları işlətmək üçün yararsız edir. Onun üçün yeməyi yerə qoyurlar və o bu yeməyi necə bacarırsa, dodaqları və dişləri ilə götürüb yeməyə çalışır və bu vaxt əllərini arxasında saxlayır. Bəzən başqasına onu yedirtmək üçün icazə verirlər, ancaq bu adam gərək çox uzaqda dayanıb qollarını uzadaraq ona yemək versin və bu zaman heç vəchlə ona toxunmasın; belə bir köməkçi də bəlli məhdudiyyətlərlə üzləşməli olur, ancaq bunlar ölüyə toxunan adamın məhdudiyyətlərindən xeyli yüngüldür. Burada hər bir kənddə qəbilədən qovulmuş və ondan kənarda yaşayan birisi olur və o, qəbilə üzvlərinin verdiyi azacıq yeməklə gününü keçirir. Yalnız bu qəbilədən qovulmuş adama icazə verirlər ki, ölüyə toxunan və ya onun dəfnində iştirak eləyən adamlara toxunmadan, əlini qıraqdan uzadıb onlara yemək versin; ölüyə toxunduğuna görə tabunun yasağına düşmüş adamın murdarlıq dövrü qurtarandan sonra ona yenidən qəbiləyə qayıtmağa icazə verirlər, ancaq bu vaxt onun yemək yediği bütün qablar sındırılır və geyindiği bütün paltarlar atılır.

Ölmüş adamlara toxunmaqla bağlı olan tabu bütün Polineziyada, Melaneziyada və Afrikanın bir hissəsində eynidir; onun dəyişməyən hissəsi yeməyə toxunmağın yasaq olması və bundan yaranan zərurətə görə onu başqalarının yedirtməli olmasıdır. Çox maraqlıdır ki, Polineziyada, ya da ola bilsin, yalnız Havay adasında müqəddəs ayinləri yerinə yetirən dövr üçün kral-ruhaninin də üzərinə belə bir qadağa qoyulur. Tonqada ölülərə toxunmaq ilə bağlı tabunun yerinə görə artıb azalması müşahidə olunur. Örnək üçün, kimsə başçının ölüsünə toxunmuşsa, o, on ay ərzində murdarlanmış sayılır, ancaq başçı özü ölüyə toxunmuşsa, onun üçün bu müddət ölünün ictimai mövqeyindən asılı olaraq 3, 4, 5 ay çəkə bilər; ancaq əgər qəbilə birliklərində olan ən böyük başçının ölüsünə toxunmaqdan söz gedirsə, onda burada qəbilə başçıları da ölümə bağlı tabunun 10 aylıq yasağına düşürlər. Vəhşi insanlar ürəkdən inanırlar ki, tabunun bu yasağını pozan istənilən adam hökmən ağır xəstələnir və ölür; onların bu inamı o qədər sarsılmazdır ki, bir nəfər araşdırıcının dediyinə görə, onlar öz həyatlarında bunun əksinin ola biləcəyinə inanmaq üçün heç vaxt cəhd göstərmirlər.

Mahiyyətə eynicinsli olsa da, ölülərə birbaşa yox, dolayısı ilə “toxunmuş”, yəni onların dəfnində iştirak eləyərək onlar üçün ağı demiş, yasa batmış doğma adamların,

o sıradan əri ölmüş qadınların və ya arvadı ölmüş kişilərin üzərinə tabunun qoyduğu yasaq bizim izlədiyimiz məqsəd üçün daha maraqlıdır. Əgər indiyə qədər baxdığımız nümunələrdə tabunun təsirinin yayılması vasitəsi kimi tipik yoluxuculuğa oxşar bir cəhət əsas götürülürsə, indi söz açacağımız tabularda onların motivləri üzə çıxmağa başlayır və bunlar bəzən xəyali, bəzən də bütünlüklə gerçək sayıla biləcək motivlər olur.

Britaniya Kolumbiyasındakı Şusvap qəbiləsində dul kişi və ya dul qadın yas saxladığı müddətdə gərək ayrıca yaşasın; onlara öz əlləriylə öz bədənlərinə, saçlarına toxunmaq olmaz; onların işlətdikləri qablardan başqaları yararlanma bilməzlər; ovçuluqla məşğul olan adamlar ölüyə yas saxlayan bu adamların yaşadığı komaya yaxınlaşmırlar, çünki onda ovunun uğursuz olacağına və başına bədbəxtlik gələcəyinə inanır; bu adamların kölgəsi kimin üstünə düşsə, onun xəstələnəcəyinə inanırlar; belə adamlar tikanlı kolların üzərində yatır və döşəklərinin ətrafını da tikanlı kollarla çəpərləyirlər. Onlar bu tikanlı çəpərin ölmüş adamın ruhunu onlara yaxın qoymayacağına inanırlar. Başqa bir Şimali Amerika hindu qəbiləsindəki adət bu tabunun mənasını anlama bilməyə yol açır, burada əri ölmüş dul qadınlar bir müddət quru otlardan düzəldilmiş, aşağı ətraflarını möhkəm qoruyan alt tuman geyinirlər ki, ərlərinin ruhu onlarla cinsi yaxınlıq edə bilməsin. Beləliklə də, aydın olur ki, burada işlənən “yaxınlıq etmək” toxunmanın dolayı yolla üzə çıxan anlamıdır, deməli, bu adamların inamına görə, ölənlərin ruhu öz doğmalarının yanından uzağa getmir, bütün yas dövründə dayanmadan onların ətrafında vurnuxur.

Filippin adalarından biri olan Palavanda yaşayan Agutainos qəbiləsində əri təzə ölmüş dul qadın onun ölümündən sonra 7-8 gün evdən bayıra çıxmır, yalnız gecələr, onu heç kimin görə bilməyəcəyi vaxtlar evdən dışarıya çıxır. Buradakı inanca görə, bu müddətdə onu kim görsə, o andaca öləcəkdir, ona görə də bu qadın gecələr bayıra çıxıb gəzəndə də əlindəki dəyənəklə ağacları döyəcəliyinə özünün yaxınlaşdığı ilə bağlı xəbərdarlıq edir; bu qəbilənin adamlarının inamına görə, onun döyəcəliyi ağaclar da çox keçmədən quruyur. Başqa bir müşahidə dul qalmış belə adamların törədə biləcəyi təhlükənin nədən ibarət ola biləcəyini aydınlaşdırır. Britaniya Yeni Qvineyasındakı Mekeo bölgəsində dul qalmış kişi bütün vətəndaş hüquqlarını itirir və bir neçə müddət icmadan qovulub ayrılıqda yaşamalı olur. O öz tarlasını becərə bilməz, adamların arasına çıxmamalıdır, kəndin küçəsiylə gəzməməlidir. O, vəhşi heyvan kimi uca otların və kolluqların arasında dolaşır və kiminsə, ən çox da qadınların özünə yaxınlaşdığını görəndə meşənin qalın yerlərinə qaçıb gizlənməyə borcludur. Sonuncu qadağa ilə bağlı eyham bizə bu dul kişinin hansı təhlükə mənbəyi olduğunu asanlıqla aydınlaşdırır. Öz arvadını itirmiş kişi özünü onu əvəz edəcək qadın tapmaq arzusundan çəkindirməlidir. Dul qadın da belə bir arzuya qapıla bildiyi üçün adamlardan qaçıb gizlənməlidir, bundan başqa, o, indi heç kimə mənsub olmadığından başqa kişilərdə özünə qarşı maraq oyada bilər. İstənilən bu cür əvəzedici həzz yas saxlamağın mənası ilə ziddiyyət yaradır; belə bir əvəzedici axtarılması ruhun hiddətlənməsinə səbəb olardı.

Primitiv xalqların arasında olan, ölənlərə yas saxlamaq və onların üzərində ağlamaqla bağlı tabunun ən qəribə və örnək ola biləcək cəhəti ölənin adını çəkməyin yasaq olmasıdır. Bu tabu olduqca geniş yayılmışdır, çox müxtəlif şəkildə həyata keçirilir və olduqca mühüm təsirləri var.

Bu tabu adətini çox yaxşı qoruyub saxlaya bilmiş avstraliyalı və polineziyalılardan başqa, bu yasaqları bir-birindən çox uzaqda yaşayan və yad olan xalqlar arasında da tapmaq mümkündür, bunlara örnek olaraq Sibirde yaşayan samoedləri, Cənubi Hindistandakı todaları, monqolları, Afrikadakı Böyük Səhrada yaşayan tuareqləri, Yaponiyadakı aynoları, Mərkəzi Afrikadakı akambaları, Filippindəki tinquanları, Nikobar, Madaqaskar və Borneo adalarının sakinlərini göstərmək olar; bu xalqların bir çoxunda yasaq və ondan çıxan nəticələr yalnız yas dövründə qüvvədə olur, başqalarında isə onlara uzun müddət əməl olunur, ancaq bütün hallarda onun təsiri ölümdən sonra keçən müddətdə getdikcə zəifləyir.

Adətən, öləninin adının çəkilməsi ilə bağlı yasağa çox ciddi əməl olunur. Belə ki, Cənubi Amerika qəbilələrinin bir çoxunda öləninin yaxın adamlarının yanında kimsə onun adını çəkirə, bu onlar üçün ən böyük təhqir sayılır və buna görə verilən cəza adam öldürənə verilən cəza ilə eyni olur. Öləninin adının çəkilməsinin nə üçün yasaqlandığını anlamaq çətin olsa da, onunla bağlı təhlükənin aradan qaldırılması üçün görülən qabaqlayıcı tədbirlər bütün baxımlardan çox maraqlı və əhəmiyyətlidir. Afrikadakı Masau bölgəsində yaşayan qəbilədə bu vəziyyətdən çıxış yolunu adam ölənin kimi onun adını dəyişməkdə görürlər; bu vaxt bütün tabu yasaqları yalnız onun köhnə adı ilə bağlı olur, öləninin yeni adını isə qorxmada demək olar. Bu vaxt inanırlar ki, öləninin ruhu bu adama ölümündən sonra verilən adı bilmir və onu heç vaxt öyrənmə bilməyəcəkdir. Adeleyd adasında və Enkunter buxtasında yaşayan Avstraliya qəbilələrində bu tabunun təsiri o qədər güclüdür ki, ölənlə eyni, yaxud buna bənzər adı daşıyan bütün adamlar öz adlarını dəyişirlər. Başqa qəbilələrdə bu işdə bir az da uzağa gedir, yaxın adamları öləndən sonra onun bütün qohumları öz adlarını dəyişirlər, buna örnek olaraq Şimal-Qərbi Amerikada və Viktoriyada yaşayan bir sıra qəbilələri göstərmək olar. Paraqvayda yaşayan Quaikurus qəbiləsində hansısa bir adam ölərsə, qəbilə başçısı bütün qəbilə üzvlərinə yeni adlar verir və onlar bundan sonrakı ömürlərini bu ad altında yaşamalı olurlar.

Bir sıra qəbilələrdə əgər ölənin hansısa heyvanın və ya predmetin adını daşıyarsa, onda onun ölümündən sonra bu heyvana və ya predmetə yeni ad qoyurlar ki, onların adını çəkməklə ölənin adamı xatırlamasınlar. Belə bir dəyişikliyin dildə yaratdığı yeniliklər xristian missionerləri üçün çox böyük çətinliklər yaratmışdır, bu vəziyyəti daha da ağırlaşdıran isə çox vaxt qadağan olunan adların həmişəlik yasaqlanması olmuşdur. Missioner Dobrizhoferin Paraqvaydakı Abrion qəbiləsində yaşadığı 7 il ərzində burada yaquarın adı üç dəfə dəyişilmişdir, timsah, göyəm və vəhşi heyvan ovu adları da bu müddətdə bir neçə dəfə dəyişilmişdir. Ölənin adının xatırlanması ilə bağlı qorxu tez bir zamanda onu xatırladan bütün predmet və hadisələrə qarşı da yaranmağa başlayır və bunun nəticəsi olaraq belə tabu qaydalarına çox ciddi əməl edən xalqların ənənələri və tarixi yaddaşları olmur, həm də onların keçmişini araşdırmaq olduqca böyük çətinliklər yaradır. Ancaq primitiv xalqların bir çoxunda bu vəziyyətdən çıxış yolu olaraq çox uzun çəkən yas saxlamaq dövründən sonra tabu yasağı aradan qalxır, ölənin adını yenidən xatırlamağa icazə verilir, o cümlədən bu adların yeni doğulan körpələrə verilməsiylə onun həmin ölənin ruhunu daşıyacağı güman olunur.

Əgər biz vəhşi adamların düşüncəsində onların daşıdıqları adların şəxsiyyətlərinin ən mühüm və vacib hissəsini təşkil etdiyini xatırlasaq, habelə onların predmetləri çağırışları adların onu bütünlüyü ilə təsvir etdiyini nəzərə alsaq, onda ad

ilə bağlı tabunun bizdə doğurduğu qəribə təəssürat da azalacaqdır. Mənim bir araşdırmamda göstərdiyim kimi, bizim uşaqlarımız da sözlərə belə yanaşırlar və sözlərin eyniliyinin heç bir əhəmiyyəti olmadığını anlamaq istəməzlər; onlar tam bir ardıcılıqla elə düşünürlər ki, əgər iki fərqli nəsnənin adı arasında uyğunluq varsa, deməli, onların bir-biriylə çox dərin uyğunluqları da var. Eynilə bunun kimi yaşlı və sivil sayılan insan da özünün bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bəzi hallarda öz adının anlamına böyük dəyər verir və sanki adının birbaşa öz şəxsiyyətindən yarandığını düşünməyə gəlib çıxır. Bu deyilənlər psixoanalitikanın öz praktikasında göstərdiyi, şüuraltı düşüncələrdə adların mənasına əhəmiyyət verildiyi ilə bağlı məqama uyğun gəlir. Gözlədiyimiz kimi, sarmaşan hallar nevrozu ilə xəstələnən adamlar adlara münasibətdə özlərini vəhşi adamlar kimi aparırlar. Onlarda hansısa bəlli adı və ya sözü eşitməyə qarşı duyğu kompleksləri yaranır (bu tip komplekslər başqa nevrotiklərdə də olur) və onların öz şəxsi adları da çoxsaylı və çox vaxt ağır halların yaranmasının mənbəyi ola bilər. Mənim tanıdığım belə bir ad tabusu ilə yoluxmuş nevrotik qorxusundan öz adını yazmırdı, onun düşüncəsinə görə, adı yazılmış kağız kiminsə əlinə keçərdisə, həmmən adam onun şəxsiyyətinin bir hissəsinə yiyələnə bilərdi. O, böyük bir çılğınlıqla öz xəstə fantaziyasının cazibəsindən qurtulmağa çalışır, onun aşladığı duyğunun əksinə olaraq, “öz şəxsiyyətindən heç kimə heç nə verməmək” üçün çalışırdı. Bu nevrotik qadının adı da onun üçün “şəxsiyyətinin bir hissəsi” idi və hadisələrin sonrakı gedişində o, ümumiyyətlə, öz şəxsiyyəti ilə bağlı olan başqa şeylərə də belə yanaşmağa başladığından yazmaqdan bütünlüklə imtina etməyə gəlib çıxmışdı.

Məhz bu səbəbdən vəhşi xalqların ölmüş adamın adına onun şəxsiyyətinin bir hissəsi kimi yanaşması artıq təəccüblü görünmür və ölən adamın adı ilə yaranan tabu qadağası da elə bununla bağlıdır. Deməli, burada ölünün adının çəkilməsinə də ona toxunmaq kimi baxılır və biz indi burada ölüyə toxunmağın nə üçün belə ciddi tabu ilə qarşılaşması sualı üzərində düşünməyə gəlib çıxırıq. Burada ən ağlabatan izah təbii qorxunun yaranması ola bilərdi, belə ki, adamların gözü önündə insanın ölməsi, bir anın içində onda baş verən kəskin dəyişiklik onlarda istər-istəməz belə bir qorxu yaradır. Bununla yanaşı, ölü ilə bağlı tabunun səbəbi kimi onun ölümündən yaranan kədər də göstərmək olardı. Lakin insanın cənazəsi qarşısında yaranan qorxu tabunun yaratdığı bütün vəziyyətləri aydınlaşdırmaq gücündə deyil, habelə ölmüş adamın hansısa formada xatırladılması yaxın adamları üçün təhqir sayılsa da, ölümüylə bağlı yaşanan kədərlə heç cür izah oluna bilməz. Əksinə, kədər öləni daima göz önünə gətirməklə, onu ardıcıl olaraq xatırlamaqla və onun adını və şəxsinə uzun müddət yaddaşda saxlamaqla bağlı olur. Göründüyü kimi, ölürlərlə bağlı tabu bu səbəblərdən yarana bilməzdi və onun meydana çıxması nə isə başqa bir səbəblə və başqa bir məqsəd üçün yaranmalı idi. Məhz ölənin adı ilə bağlı tabu bizə bu bəlli olmayan motivlə əlaqədar ipucu vermiş olur, əgər bu adət mövcud olmasaydı və bizə yol göstərməsəydi, onda biz bu motivi ölən adamın cənazəsi üzərində yas saxlayan vəhşilərin hərəkətlərindən də anlaya bilərdik.

Onlar ölən adamın ruhunun öz yanlarında qalmasından və ya geri qayıtmasından qorxduqlarını heç gizlətmirlər də; çoxlu ayın keçirirlər ki, ölənin ruhunu bacardıqca özlərindən uzağa qovsunlar.⁶ Ölünün adının çəkilməsinin də bir qarğış olduğuna, onun adını çağırmaqla ruhunun da özlərinə yaxınlaşacağına inanırlar.⁷ Buna görə də onlar əllərindən nə gəlersə eləyirlər ki, belə bir qarğışa batmasınlar və bununla da

ölənin ruhunu qıcıqlandırmasınlar. Onlar paltarlarını dəyişirlər ki, ruh onları tanımasın⁸, yaxud da özlərinin və ya ölənin adını dəyişirlər; onlar hansısa yadellinin ehtiyatsızlıq edib ölmüş adamın adını onun qohumlarının yanında çəkməsindən də bərk acıqlanırlar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Vundtun dediyi kimi, “onlar ölən adamın iblisə çevrildiyini düşündükləri ruhundan qorxurlar”.⁹

Belə bir baxış bizi Vundtun “tabunun mahiyyətində ibislərdən qorxunun dayandığı” fikrini təsdiq eləməyə gətirib çıxarır.

Bu təlimdə göstərildiyi kimi, ailənin doğma adamının öləndən sonra iblisə çevrilməsi və sağ qalanlara qarşı düşmən münasibət göstərməyə başlaması, habelə onların da onun bu pis niyyətindən var gücləri ilə qorunmalı olduqları ilə bağlı deyilənlər o qədər qeyri-adi görünür ki, ona ilk baxışdan inanmaq çox çətindir. Ancaq, demək olar, bütün nüfuzlu müəlliflər bu məsələdə eyni cür düşünürlər və primitiv xalqların bu məsələ ilə bağlı belə bir nöqteyi-nəzərlərinin olduğunu təsdiqləyirlər. Vestermark, mənim düşüncəmə görə, tabuya çox az diqqət yetirdiyi “Mənəvi anlayışların mənşəyi və inkişafı” əsərinin “Ölülərə münasibət” bölməsində yazır: “Ölimdə olan faktiki materiallar mənə birbaşa belə deməyə əsas verir ki, primitiv xalqlar ölənlərin şəxsində özləri üçün dostdan çox düşmən görürlər¹⁰ və buna görə də araşdırıcılardan Levons və Qrand Alienin ölülərin ruhunun yalnız yad adamlara qarşı pis niyyətdə olması və öz doğmalarına və qohumlarına qayğı ilə yanaşması barədə dedikləri və bir sıra alimlərin qəbul elədiyi belə fikirlərin yanlış olduğunu demək olar”.

Bu baxımdan R.Kleynpaul öz kitabında qədim çağların sivil sayılan xalqlarının ölənlərin o dünyadakı həyatı ilə bağlı əldə olunan inanclarının qalıqlarını təsvir etməklə burada dirilərlə ölülər arasındakı qarşılıqlı münasibətin mənzərəsini göstərməyə çalışmışdır¹¹. Bu qarşılıqlı münasibətlərdə ən gözəçarpan cəhət ölənlərin böyük bir amansızlıqla diriləri də öz arxalarınca çəkib aparmaq istəyinin olmasına inamdır. Bu inama görə, ölülər diriləri öldürməyə can atırlar; indi ölümün simvolu kimi çəkilən skelet ölümün özünün də ölmüş adamın cənəzəsi ilə eyniləşdirilməsi inamından doğulmuşdur. Dirilər yalnız özləriylə ölülər arasında hansısa su hövzəsinin olduğu halda özlərini onların təhlükəsindən qorunmuş hesab eləyirlər. Ona görə də onlar ölüləri adalarda, ya da qırağında yaşadıkları çayın o biri sahilində basdırmağa can atırdılar. Xalqların dilindəki o dünya, o biri dünya ilə bağlı ifadələr də elə buradan yaranmışdır. Sonradan dirilərə qarşı yamanlıq istəyi olan ölülərin çevrəsi daralaraq bunlara yalnız öldürülən ölülər aid olundu və onların qəzəbli ruhlarının öz qatillərini izlədiyinə inanmağa başladılar, bu sıraya hansısa dərd çəkməkdən, qəm-qüssədən, tutalım, hansısa qadının sevgisindən ölmüş adamların da ruhlarını əlavə etdilər. Ancaq Kleynpaulun göstərdiyinə görə, ilk çağlarda bütün ölülərin vampir olduqları və bütün dirilərə nifrət elədikləri, həmçinin onları öldürmək istədikləri ilə bağlı inam olmuşdur. Bir sözlə, hansısa adamın bədəninin cansızlaşması onun pisniyyət ruhunun yaranması ilə eyni tutulmuşdur.

Doğma ölülərin ölümündən sonra iblisə çevrilməsi ilə bağlı yaranan inanc belə bir sual doğurur. Primitiv xalqların öz doğma adamlarının ölümündən sonra doğmalıq duyğusunun düşmənçilik duyğusu ilə əvəz olunmasını düşünməsinin səbəbi nə olmuşdur? Onlar nə üçün öz doğmalarını ölümündən sonra iblisə çevirmişlər? Vestermark düşünür ki, bu suala cavab vermək çətin deyildir. “Ölüm ən böyük bədbəxtlik sayıldığı üçün, insanı fəlakətə uğradan bir bəla olduğundan primitiv

insanlar düşünürlər ki, onların ölən yaxın adamları öz talelərindən bərk narazıdırlar. Primitiv xalqların bağlı olduğu inanclara görə, ölüm bütün hallarda zorakılıqla baş verir və savaşda öldürülməyən adamları da hansısa magiyanın gücü öldürür, elə buna görə də zorakılıqla öldürülmüş adamların ruhları çox qəzəbli olur və qisas almağa can atır; həm də onlar dirilərə həsəd aparır və keçmiş qohumları ilə birlikdə olduqları vaxtların xiffətini çəkirlər; məhz bu səbəbdən onlar öz doğma adamlarını xəstəlik vasitəsilə öldürüb öz yanlarına aparmağa və darıxmaqdan xilas olmağa çalışırlar...

...Ölülərin adına yazılan düşmənçiliyin sonrakı səbəbi isə onların instinktiv qorxuları ilə bağlıdır, bu qorxunu yaradan isə ölümdən çəkinməkdir”.

Psixonevrotik xəstəliklərin öyrənilməsi Vestermarkın bu izahını öz içinə alan daha geniş və aydın bir şərhə gətirib çıxarır.

Əgər qadının əri, qızın anası ölmüşsə, çox vaxt sağ qalan bu adamları bizim “sarmaşan qınaqlar” adlandırdığımız əzablı bir peşmançılıq duyğusu qaplayır və onları bu duruma salan belə bir düşüncə olur: görəsən, bu sevimli adamın ölümü onların ehtiyatsızlığı və diqqətsizliyi ucbatından olmayıb ki? Hətta onların ölmüş doğmaları xəstə olmuşsa, onun qayğısını yetərinə çəkdikləri ilə bağlı xatirələri də, onun ölümündə özlərinin heç bir günahını tapa bilməmələri də bu acılara son qoya bilmir, ancaq onların bu xəstəlik kimi özünü göstərən qüssələri zamanla tədricən ötür-keçir. Psixanalitik araşdırmalar bu əzabların haradan qaynaqlandığını bizə açıb göstərə bilir. Araşdırmalardan bizə məlum olmuşdur ki, bu sarmaşan qınaqlar bəlli anlamda düzgündür və buna görə də etiraz və təkziblərə qarşı dayanıqlıdır. Burada iş heç də sarmaşan qınaqların aşılacağı kimi ölənün üstündə ağlayan və ona yas saxlayanların onun ölümündə suçlu olması və ya ona qarşı diqqətsiz olmalarında deyil; ancaq onların psixologiyasında elə bir naməlum istək qımıldanmışdır ki, əgər onların yetərinə gücü olsaydı, özləri bu ölümü həyata keçirərdilər. Bu şüuraltı istəyin oyanmasından da doğma adamın ölümünə görə dediyimiz bu sarmaşan qınaqlar halı yaranır. Şüuraltında gizlənən belə bir düşmənçilikdən yaranan şüurlu sevgi müəyyən adamlara güclü duyğularla bağlanma hallarının, demək olar, hamısında var və insan duyğularının ambivalentliyi ilə bağlı klassik bir hal, nümunəvi bir örnek sayıla bilər. Çox, ya az dərəcədə belə bir ambivalentlik insanda anadangəlmə (fitri) olur; normal vəziyyətdə o çox zəif halda olduğundan təsvir elədiyimiz sarmaşan qınaqlar halını yarada bilmir. Ancaq belə bir hal kimdəsə təbiətən çox güclüdirsə, bu özünü ən sevimli adama qarşı, özü də ən gözlənilməz hallarda göstərir. Biz burada tabu ilə bağlı çoxlu müqayisə apardığımız sarmaşan hallar nevrozuna əsaslanaraq insanlığın ilkin çağlarında bu ambivalentliyin necə güclü ifadə olunduğunu aydın təsəvvür edə bilərik.

Ölən adamların ruhlarının iblisə çevrilməsi və onların düşmənçiliyindən qorunmaq zərurətindən yaranan tabuya aydınlıq gətirə bilmək üçün bizə bəlli olan bir məqam da var. Əgər primitiv xalqların duyğularındakı ambivalentlik psixanalizin araşdırmaları nəticəsində sarmaşan hallar nevrozuna yoluxmuş adamlarda olduğu üzə çıxan duyğuların ambivalentliyi ilə eyni səviyyədədirsə, onda belə ağır itkidən sonra şüuraltında hərəkətə gələn gizli düşmənçiliyə qarşı belə duyğuların yaranması da başa düşülən olur və belə bir halın nevrotiklərdə sarmaşan qınaqlar şəklində üzə çıxdığı artıq sübut olunmuşdur. Öz doğmasının ölümündən məmnunluq hissinin şüuraltında yaratdığı əzablı duyğulardan qaynaqlanan bu düşmənçilik primitiv adamın taleyini başqa bir sınağa tuş edir; o bu düşmənçiliyini inkar eləyir və onu ölən adamın adına çıxır. İstər normal, istərsə də xəstə adamların psixikasında çox vaxt qarşılaşdığımız bu

prosesə biz inikas deyirik. Ölənin adamının sağ qalan qohumu həyatını itirmiş sevimli adama qarşı heç bir vaxt hansısa düşmənçilik duyğusu bəsləmədiyini qətiyyətlə söyləyir; ancaq indi ölənin ruhunda ona qarşı olan bir düşmənçilik var və onun bu düşmənçiliyi yasını saxladıqları bütün müddətdə özünü göstərməyə çalışır. Doğma adamının ölümünə qarşı belə bir reaksiyanın təzahürü olan duyğular nə qədər inkar olunsada, primitiv xalqların arasındakı tabunun ölənin adamının qohumları üzərinə qoyulmuş tabu ilə müəyyən olunan cəza və tövbələrin xüsusiyyətləri istər-istəməz yuxarıda qeyd elədiyimiz inikas vasitəsilə üzə çıxır və bu da qorxu hissi ilə, o cümlədən onların üzərinə qoyulan məhdudiyyətlərlə müşayiət olunur, ancaq bundan da bir maska kimi yararlanıb, bütün bunlara ölənin adamının iblisə çevrilmiş ruhundan qorunmaq adı verirlər. Beləliklə də, biz yenə də bu tabunun duyğuların ambivalentlik istiqamətləri üzərində yarandığının şahidi oluruq və ölümlə bağlı tabu doğma adamını itirməklə əlaqədar olaraq yaranan şüurlu ağrı-acılarla onun ölümündən şüuraltında yaşanan məmnunluq arasındakı ziddiyyətdən yararlanıb ortaya çıxır. Bu ruhların nifrətinin mənşəyi bütünlüklə aydındır və elə buna görə də ondan ən çox ölənin adamının doğma adamları və çox sevimli qohumları qorxub çəkinirlər.

Tabunun qaydaları burada nevrotik simptomlarda olduğu kimi özünün ikili təbiətini göstərir. Onun qoyduğu məhdudiyyətlərin xüsusiyyətinə görə burada təbii olaraq yaranan qüssənin ifadə olunması var, ancaq digər tərəfdən onun gizlətmək istədiyini başqa bir tərəf də indi özünümüdafiə tədbiri kimi motivləşdirilən və ölənin adama qarşı yönələn düşmənçilikdə özünü göstərir. Tabunun bir sıra hissələrində biz şirniklənməyə qarşı dayanan qorxunun olduğunu da öyrənmişdik. Ölmüş adam artıq özünü müdafiə edə bilmir – bu hal ona qarşı olan düşmənçilik hissini şirnikləndirir və bu günahə qarşı da tabu yasağı qoyulması zərurəti yaranır.

Vestermark vəhşi adamların öz əcəliylə və zorakılıqla olan ölümləri fərqləndirə bilmədiklərini deməkdə haqlıdır. Şüuraltı düşüncə üçün öz əcəliylə ölmüş adam da öldürülmüş sayılır; onu şər xislətli istəklər öldürmüşdür (bununla bağlı sonrakı başlıqda daha geniş danışılacaqdır). Kim yuxugörmələrdə sevimli qohumunun (valideynlər, qardaşlar və bacılar) ölümünün mənşəyi və mənası ilə maraqlanmışsa, bu adamlar yuxugörən uşaq ilə vəhşi adamın ölmüş adama olan münasibətlərinin bütünlüklə üst-üstə düşdüyünü özü üçün qeyd eləyə bilirlər – bu üst-üstə düşmənin də kökündə dediyimiz həmin ambivalent duyğular dayanır.

Biz yuxarıda Vundtun tabunun mahiyyətinin iblislərdən qorxuya əsaslandığı ilə bağlı fikrinə etiraz eləmişdik, buna baxmayaraq, biz indicə belə bir izahla razılaşıdıq ki, ölümlərlə bağlı tabu onların iblisə çevrilmiş ruhları qarşısında yaranan qorxudan törənmişdir. Bu, ziddiyyətli görünə bilər: ancaq biz bu ziddiyyəti asanlıqla aradan qaldıra bilərik. Burada iblislərdən söz getdiyinə yol versək də, onların psixologiya tərəfindən hansısa bir son nəticə kimi tanındığını və həllolunmaz bir problem olduğunu hesab eləmirik. Biz bu iblisləri özümüz üçün aydınlaşdırma bildik və onların sağ qalan doğmalarının ölmüş əzizlərinə bəslədikləri düşmənçilik duyğularının inikası olduğunu öyrəndik.

Bizim yaxşı əsaslandırılmış mülahizəmizə görə, ölmüş adama qarşı sağlığında bəslənən ikili xarakterli duyğu – kövrək və düşmənçilik – onun itkisi zamanı eyni zamanda qüssələnməkdə və məmnunluqda ifadə olunaraq üzə çıxır. Bu iki ziddiyyət arasında hökmən konflikt yaranmalıdır və buna görə də bir-biriylə savaşa girən bu düşmən duyğulardan biri – bütünlüklə və ya böyük qismi – şüuraltında qalır,

bununçün də konfliktin nəticəsi bu iki zidd duyğunu bir-birindən ayıra bilmir və düşmənçilik duyğusu şüuraltına keçdiyindən ölmüş adama bəslənən sevgi duyğusu üzdə olur. Bu proses, adətən, psixozanalizdə inikas adlanan vasitə ilə ifadə olunur. Haqqında heç nə bilmədiyən və gələcəkdə də bilmək istəmədiyən düşmənçilik duyğusu daxili aləmdən xaricə çıxır, ancaq bu vaxt öz adını dəyişib başqa bir ad daşımağa başlayır. Biz ölməyib diri qalanlar ölən adamdan can qurtardığımıza sevinmirik; yox, biz onun üçün ağlayırıq, yas saxlayırıq, ancaq o nədənsə qərribə bir şəkildə, pisniyyət bir iblisə çevrilərək bədbəxtliyimizə çalışır, uğursuzluğumuzdan məmnun olur və bütün vasitələrlə bizi ölümə sürükləmək istəyir. Sağ qalanlar indi gerek bu bədniyyət düşməndən qorunmağa çalışsınlar; onlar indi daxili kindən azaddırlar, ancaq bu kinlərini sanki xaricdən üzərilərinə gələn təhlükəyə çevirmişlər.

Bunu da inkar eləmək olmaz ki, ölən adamı amansız düşməyə çevirən bu inikas (proyeksiya) prosesi adamların yaddaşlarında qalan xatirələrə əsaslanaraq, orada daldalanan gerçək düşmənçilik duyğularından və ona qarşı keçmişin qınaqlarından yaranır. Bu zaman ölən adamın sağlığında xarakterində özünü göstərmiş amansızlıq, amirlik, ədalətsizlik və başqa bu kimi nöqsan və suçlar, bir sözlə, ən doğma adamlar arasında da olan belə ziddiyyətli məqamlar öz təsirini göstərməyə başlayır. Amma bu prosesə belə sadə şəkildə yanaşmaq və yalnız bu məqama görə inikas vasitəsilə ölünün iblisə çevrilməsini izah eləmək olmaz. Ölən adamın keçmiş suçları sağ qalan doğmalarının ona qarşı yaranan düşmənçiliyinin motivləri kimi, şübhəsiz, bəlli bir rol oynayır, ancaq burada yaxın qohumların özlərinin düşmənçilik yaratmaq istəyi olmasaydı, onda bu suçlarla bağlı qınaqlar da yaranmayacaqdı, doğrudan da, yaxın adamının ölüm məqamı onun keçmiş suçlarını xatırlayıb onunla bağlı düşmənçilik duyğularına qapılmaq üçün heç də əlverişli və münasib bir vaxt deyil. Biz özümüzün şüuraltında yerləşib, daima fəaliyyətdə olan və motivlərə çevrilməyə can atan düşmənçilik duyğularımızdan əl çəkə bilmirik. Ən yaxın adamlarımıza qarşı yönələn bu psixi düşmənçilik fəaliyyəti onların sağlığında üzə çıxmır, daha doğrusu, onlar şüuraltında daldalanaraq birbaşa şüura gəlib çıxa bilməmiş, həm də dolayısı ilə bu düşmənçiliyi büruzə verəcək bir əvəzediciyə də çevrilə bilməmişdir. Ancaq eyni zamanda sevimli və nifrət doğuran insanın ölüm anında artıq bu duyğuları gizlətmək mümkün deyil: bu məqamda konflikt son həddə kimi kəskinləşmişdir. Doğma adamının itkisindən yaranan və qaynağını ona bəslənən sevgidən alan böyük qüssə gizli düşmənçiliyə qarşı dözülməzlik (səbirsizlik) göstərir, həm də bu duyğuların indiki məqamdan yararlanıb məmnunluq duymasına yol vermir. Beləliklə də, bu iş şüuraltındakı düşmənçiliyin inikas (proyeksiya) yolu ilə sıxışdırılmasına və onun mərasimə çevrilməsinə gəlib çıxır və bu mərasim düşmənçilikdən yaranan məmnunluq duyğusunu ölən adamın iblisə çevrilmiş ruhunun verə biləcəyi cəzanın qorxusu ilə susdurur, sonradan, yas saxlamaq müddəti bitəndən sonra ölən adamla bağlı qoyulan tabu zəiflədiyindən və ya unudulduğundan bu konflikt də öz kəskinliyini itirir.

Fövqəladə dərəcədə ibrətamiz olan ölümlərlə bağlı tabunun hansı əsaslar üzərində yarandığını aydınlaşdırandan sonra biz bu fürsətdən yararlanıb, tabunu ümumilikdə anlaya bilmək üçün dəyərli sayıla biləcək bir sıra qeydlər etmək istərdik.

Ölülərlə bağlı tabuda şüuraltında daldalanan düşmənçiliyin inikasının yaranması uzun bir sırası olan və primitiv insanın psixi həyatında çox böyük təsirlər buraxan proseslərdən yalnız biridir. Baxdığımız halda inikas duyğuların konfliktini həll etməyə xidmət edir; onun eynilə bu şəkildə meydana çıxması nevroza aparan çoxlu psixi situasiyada da özünü göstərməkdədir. Ancaq inikas yalnız psixi gərginlikləri əks etdirmək üçün yaranmamışdır, o, konfliktlərin yaranmadığı yerlərdə də mövcud olur. Daxili qavrayışların xaricə inikası primitiv bir mexanizmdir, misal üçün, bizim duyğularımızın qavramı bu mexanizmə tabedir və beləliklə də, normal şəraitdə xarici aləmlə bağlı təsəvvürlərimizin formalaşmasında ən böyük işi də elə onların bu halı görür. Hələ sonacan aydınlaşdırılmamış bir şəraitdə təsirli və düşündürücü proseslərin daxili qavramları duyğuların qavramlarına oxşar olaraq xaricə inikas olunur və xarici aləmin təsəvvür olunması üçün onlardan istifadə edilir, ancaq, əslində, onlar gərək daxili aləmin hədudlarında qalaydı. Bunun genetik kökü onunla bağlı ola bilər ki, insanlığın ilkin inkişaf çağlarında diqqətin funksiyası daxili aləmə deyil, xarici aləmdən gələn qıcıqlara yönəlmişdir və daxili fəaliyyətin psixi fəallığını yaradan proseslərin təsiriylə yalnız həzz və narazılıqla bağlı qıcıqlar qəbul olunmuşdur. Yalnız insanlığın sonrakı inkişafı dönməsində, abstrakt dilin yaranmasından sonra duyğu hissələrinin daxili aləmdə yaranan sözlə bağlı təsvirləri ilə birləşməsi hesabına yaranan anlayışlar tədricən daxili aləm üçün anlaşılın olmağa başlamışdır. Buna qədər isə primitiv adamlar daxili qavramlarını xarici aləmə inikas etdirməklə xarici aləmin mənzərəsini yaratmışlar və biz indi özümüzün inkişaf etmiş şüurumuzla gərək bütün bunları yenidən əksinə, psixologiyanın dilinə çevirməyə çalışaq.

Özünün daxili psixi fəaliyyətini iblisə inikas etmək primitiv xalqların dünyagörüşünü yaradan sistemin yalnız bir hissəsidir; bu kitabın sonrakı başlığında biz bu sistemin animistika hissəsi ilə tanış olacağıq. Biz onda belə bir sistemin psixoloji əlamətlərini müəyyən edəcəyik və bu araşdırmaların gedişində də dayaq nöqtəsi olaraq nevrozların araşdırılmasından əldə olunan arqumentlərdən yararlanmalı olacağıq. İndilikdə isə yalnız bunu deyərək bilirik ki, yuxugörmənin məzmununun “ikinci emalı” adlanan proses bütün bu sistemlər üçün nümunə sayıla bilər. Bunu da unutmamaq olmur ki, bu sistemlərin qurulması mərhələsindən başlayaraq şüurun araşdırma obyektinə olan hər bir akt sistemli və real olmaqla ikili mənşəli olur, ancaq bunların hamısı şüuraltında yerləşir.¹² Bununla bağlı Vundtun bu qeydi çox maraqlı sayıla bilər: “İlkin yaranışında mifin iblisin adına yazdığı bütün fəaliyyətlər ancaq şəərə xidmət edir, ona görə də xalqların pisniyyətli ibislərə olan inamı xoşməramlı mələklərə nisbətən daha qədimdir”. Tamamilə mümkündür ki, iblis anlayışı, ümumiyyətlə, çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən ölülərə münasibətdən yaranmışdır. Bu münasibətlərə xas olan ambivalentlik insanlığın inkişafının sonrakı gedişində eyni kökdən çıxan iki zidd başlanğıcın yaranmasına gətirib çıxarmışdır: bir tərəfdən – ibislərdən və qarabasmalardan qorxmaq, ikinci tərəfdən – ulu babalara sayğı. İblis adı altında yenidən ölmüş adamın ruhunun nəzərdə tutulduğunu iblis haqqında yaranan inamın yas tutulmasına təsirindən yaxşı heç nə sübut edə bilməz. Matəm gərək hökmən bütünlüklə bəlli olan bir psixoloji problemi həll eləsin, o gərək ölmüş adamların bağlı bütün canlı xatirələri və onunla bağlı bütün gözləntiləri məhv etsin. Bu iş başa çatandan sonra ağrı-acılar keçib-gedir, onunla birlikdə peşmançılıq və qınaqlar da ötür, habelə iblis qarşısındakı qorxu da olmur. Ancaq öncədən iblis kimi qorxu aşılamaq həmin bu ruhlar bundan sonra xeyirxah təyinatlı varlıqlara çevrilməyə

başlayırlar – ulu baba statusu qazanaraq səcdə obyektinə çevrilirlər və onlara artıq kömək və nicat üçün üz tutmağa başlayırlar.

Əgər vaxt keçdikcə dirilərin öz doğma adamlarının ölüsünə olan münasibətlərinin tədricən necə dəyişildiyinə baxsaq, onda bütün aydınlığı ilə görünür ki, bu münasibətlərdəki ambivalentlik kəskin dərəcədə zəifləyir. İndi artıq ölən adama qarşı düşmənçilik yaradan şüuraltını asanlıqla sıxışdırmaq olur və bunun üçün xüsusi psixi gərginlik tələb olunmur. İndi bundan öncə bir-biri ilə savaşıyan məmnun qalmış nifrətlə doğmasını itirməkdən yaranmış acının yerini böyük bir sayğı duyğusu tutur və o tələb edir: *de mortuis nil nisi bene* (ölülər haqqında yaxşılıqdan başqa heç nə danışmaq olmaz). Yalnız nevrotiklər sarmaşan qınaqlar tutması ilə yoluxduqları üçün öz doğma adamlarının ölümü ilə bağlı kədərlərini dərinləşdirə və qatılaşıra bilirlər, məhz psixooanaliz onların gizlində qalan köhnə ambivalent duyğularının bir yerə toplanmasından yaranan bu halı aydınlaşdırma bilmişdir. Biz burada onlarda bu dəyişikliyin necə baş verməsindən, bunun səbəbinin onların psixi durumundan və ailədaxili münasibətlərin səviyyəsindən necə asılı olmasından danışmayacağıq. Ancaq bu nümunənin olmasından belə bir mühakimə yaranır ki, primitiv xalqların psixi fəaliyyətində ambivalentliyin çağdaş mədəni insanlara nisbətən qat-qat yüksək səviyyədə olduğunu güman etməyə dəyər. Bu ambivalentliyin azalması ilə tədricən ambivalent konfliktin kompromisinin əlaməti kimi yaranan tabular da aradan qalxır. Ambivalentliyin bu konfliktini öz psixikalarında yenidən canlandıran və bundan özləri üçün tabular yaradan nevrotiklərə gəlincə, burada yalnız bunu demək olar ki, onlar atavistik qalıqlara bənzəyən, arxaik irsi xüsusiyyətlərlə doğulmuşlar və yaşadıkları mədəni mühitin tələblərini yerinə yetirmək onları belə bir gərgin psixi fəaliyyətə məcbur edir.

Burada biz Vundtun yuxarıda xatırlatdığımız məlumatının üzərinə qayıtmalı oluruq, onun sözlərinə görə, tabu anlayışında onu anlaşılmaz edən iki dəyər birləşir: müqəddəslik və murdarlıq. Tabu sözü öncə nə müqəddəslik, nə də murdarlıq anlamı daşıyırdı, yalnız toxunulması yasaq olan iblis anlayışı ilə bağlı idi və beləliklə də, tabu çox vacib və bu iki qarşılıqlı anlayışın əlaməti kimi yaranmışdı; lakin bu qarşılıqlı əks olan anlayışlar arasındakı ümumiliyin saxlanılması onu göstərir ki, müqəddəslik və murdarlıq adlanan bu iki oblastrın arasında qovuşan yerlər olmuşdur və yalnız sonrakı haçalanmalarda bu qovuşmalar aradan qalxmışdır.

Burada dediyimiz mühakimələrin əksinə olan düşüncələr də çox asanlıqla ortaya çıxır və görünür, tabuya özünün ilk yaranışından ikili məna daşıyıcılığı xas olmuşdur və o, bəlli ambivalentlik əsasında yaranaraq onun bütün xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Tabu öz-özlüyündə ambivalent sözdür və biz də bunu bildiyimizdən ilkin araşdırmalarımızın nəticəsi olaraq tabunun yasaqlarının ambivalent duyğuların nəticəsi olduğu qənaətinə gəlib çıxırıq. Çox-çox qədimlərdə yaşamış xalqların dillərini öyrənəndə bəlli olur ki, onların dillərində bu cür iki qarşılıqlı əks mənəni ifadə edən sözlər çox olmuşdur, bu sözlər birbaşa əksmənəli anlayışları bildirməsə də, hər halda, tabudakı ambivalentlik səviyyəsində ambivalentlik daşıyıcıları olmuşdur. Bu sözlərdəki cüzi səsdəyişmələri onları bir-biri ilə əksmənəli olan sözlərə çevirə bilmişdir.

Tabu sözünün taleyi isə başqa cür olmuşdur; ifadə etdikləri ambivalentliyin azalması dərəcəsindən asılı olaraq, onlar özləri və ya onlara analoji olan sözlər dildən yox olaraq unudulmuşdur. İnanmaq istəyirəm ki, bundan sonrakı mühakimələrimdə

mən bu sözün çox-çox keçmişlərdə baş vermiş güclü bir tarixi dəyişikliyin yaratdığı duyğulardan törəndiyini və bu sözün yarandığı ilk anda güclü ambivalentlik duyğusu ilə bağlı olan konkret insani münasibəti əks etdirmək üçün yarandığını, habelə bu sözdən yalnız sonradan oxşar münasibətləri bildirmək üçün istifadə olunduğunu da isbat edə biləcəyəm.

Əgər biz yanılmırıqsa, onda tabu anlayışı vicdan anlayışının təbiətinə və yaranmasına aydınlıq gətirir. Bu anlayışı çox da genişləndirmədən vicdan tabusundan və bu tabunu pozmaqdan yaranan günahını dərk etmək tabusundan söz açmaq olar. Vicdan tabusu, çox güman, tabu fenomeninin ən qədim formasıdır.

Doğrudan da, “vicdan” nə deməkdir? Bu adın özünün göstərdiyi kimi, vicdan anlayışı altında insana ən yaxşı məlum olan söz anlaşılır, bir sıra dillərdə isə vicdan sözü şüur sözünə çox yaxın olan bir anlamda işlədilir. (Almancada “gewissen” (vicdan) sözü “wissen” (bilmək) sözündən törəmədir).

Vicdan anlayışı bizim bir sıra bəlli istəklərimizin yolverilməzliyinin daxili duyumlarımız tərəfindən qavranılması və onlara yasaq qoyulmasıdır; ancaq burada gözəçarpan cəhət bu “yolverilməzliyin” öz-özlüyündə şübhəsiz olması, onun bu cəhətinin isbata ehtiyacı olmamasıdır. Bu proses günahın dərk olunmasının gedişində daha yaxşı anlaşılır, bəlli olduğu kimi, biz hər dəfə vicdanın yolverilməz saydığı istəklərimizi yerinə yetirəndən sonra belə hərəkətlərimizin daxili mühakiməsi başlayır. Burada nə üçün belə olduğunu əsaslandırmağa gərək duyulmur; kimin vicdanı varsa, o gərək etdiyi hərəkətlərə görə daxili mühakimələrdən yaranan qınaqların ədalətli olduğunu duysun. Vəhşi insanların tabuya münasibətləri də eynilə buna bənzəyən əlamətlərlə xarakterizə olunur; tabu vicdanın hökmüdür, onun pozulması daxildə qorxunc bir günahkarlıq duyğusu yaradır və bu duyğunun necə yaranması ilə mənşəyi anlaşılmaz və naməlumdur.¹³

Beləliklə də, çox güman, vicdan da bütünlüklə bəlli olan insani münasibətlərdəki ambivalent duyğuların əsasında yaranır, elə bu ambivalent duyğular da özlüyündə tabuları, sarmaşan hallar nevrozundakı simptomları yaradır, daha doğrusu, daxildə yaranan bu qarşıdurmadakı üzlərdən biri şüuraltında olur və o, qarşıdurmada olduğu digər üzvün zorakı amiranəliyi ilə sıxışdırılaraq oraya qovulur. Belə bir nəticə bizim nevrozların analizindən öyrəndiyimiz bir çox hallarla yetərinə uyğun gəlir. Birincisi, sarmaşan hallardan əziyyət çəkən nevrotiklər üçün çox vaxt vicdanın olduqca ifrat fəaliyyəti xarakterik olur və bu da şüuraltından baş qaldırmaq istəyən qadağan olunmuş istəklərlə konfliktin əlamətləridir, məhz elə buna görə də nevrozun şiddətli formalarında bu adamlarda özünü günahlandırmaq duyğusu olduqca yüksək səviyyəyə qalxır. Doğrudan da, təsdiq etmək olar ki, əgər biz nevrotin təbiətində özünü göstərən sarmaşan günah duyğusunu aydınlaşdırmağa bilməsək, onda onun haqqında haçansa, nə isə bilməyə ümid yeri qalmır. Bu problemin həlli isə ayrı-ayrı nevrozlu fərdlərin vasitəsilə mümkün olur; ona görə də bu problemlə bağlı olaraq xalqlara münasibətdə də eyni cür həll metodunun tətbiqini doğru saymağa üstünlük veririk.

İkincisi, biz gərək günahkarlıq duyğusuna qorxunun hakim olmasına diqqət yetirək; heç nədən çəkinmədən onu “vicdanlı qorxu” adlandırmaq olar və bu qorxu özünün şüuraltında yerləşən qaynağını büruzə verir; nevrozların psixoloji analizindən bildiyimizə görə, əgər hansısa istəklər sıxışdırılmaya uğrayırsa, onda onların ehtirasları qorxuya çevrilir. Bununla bağlı xatırladaq ki, öz günahını dərk etmədə

nələrsə şüuraltında olduğundan onlar qaranlıq qalır və bu bəlli olmayanlar, əslində, daxili mühakimənin motivi olur. Yaranan qorxu əlaməti və günahkarlıq duyğusu həmin bəlli olmayan nəsnəyə uyğun gəlir.

Əgər tabu ən çox yasaqlarda ifadə olunursa, onda sadə mühakimə bizə belə bir fikri aşılrayır ki, onun əsasında hansısa müsbət sayılan psixi fəaliyyət istəyi dayanır və bu, öz-özlüyündə aydın olduğundan onu nevrozlarla tutuşdurmaqla isbat etməyə də ehtiyac yoxdur. Axı heç kimin eləmək istəmədiyi nəyisə ona qadağan eləmirlər və hər halda, qəti şəkildə qadağan olunan nəsə varsa, o, hökmən şəhəvtlə bağlı olur. Əgər bu çox aydın görünən vəziyyəti bizim araşdırdığımız primitiv xalqlara tətbiq eləsək, onda belə bir nəticəyə gəlirik ki, onların daxilində belə bir gizli və çox güclü istək var, habelə bu istək onları öz krallarını və ruhanilərini öldürməyə, inestə və ölənlərin bədənlərini didib parçalamağa, başqa bu kimi əməllərə sövq edir. Bu deyilənlər bizim üçün ağlabatan görünür; çünki bu vəziyyəti biz öz fəaliyyətimizlə bağlı olan hallara tətbiq edəndə ən böyük və kəskin etirazı vicdanın səsi deyilən nəsnədən eşidirik. Belə hallarda biz sarsılmaz bir inamla təsdiq edirik ki, bu yasaqlardan hansınısa pozmaqla bağlı daxilimizdə ən kiçik istək belə yoxdur, örnək üçün, “öldürmə!” yasağını pozmaq bizim üçün əsla yolveriməzdir və belə yasaqları pozmaq bizdə yalnız alçalmaq duyğusu yaradır.

Əgər vicdanımızın təkidlə üstündə dayandığı bu şahidliyi nəzərə alsaq, onda bir tərəfdən tabu və əxlaq qaydaları kimi yasaqların qoyulması artıq bir iş kimi görünür, digər tərəfdən vicdanın özünün varlığı bir fakt kimi izah oluna bilmir, həmçinin tabu ilə nevrozlar arasındakı asılılıq da aradan qalxır. Beləliklə də, qavrama və anlama səviyyəimizin baxdığımız problemləri aydınlaşdırmasında psixanalitikanın ortaya çıxmasına qədərki vəziyyətə qayıtmış oluruq.

Əgər biz psixanalizin sağlam adamın yuxugörməsi üzrə araşdırmalarında müəyyən elədiyi faktlara diqqət yetirsək, orada belə bir psixoloji məqam təsbit olunur ki, əslində, bizim də şüuraltımızda başqasını öldürmək istəyi güclüdür və o bizim düşündüyümüzədən də artıq özünü göstərir, həm də biz onun varlığını şüurumuza inikas etməyəndə belə o öz psixoloji təsirini göstərməkdə davam eləyir; əgər biz sarmaşan hallara yoluxmuş nevrozların psixikasında özünü göstərən başqasını öldürmək impulsunun güclənməsinə qarşı yönələn ehtiyatlılıq və özünü cəzalandırma hallarına göz yetirsək, onda bir qədər əvvəl irəli sürdüyümüz “harada qadağa varsa, deməli, onun arxasında hansısa güclü istək vardır” mühakiməmiz bizim üçün bir az da artıq dəyər qazanmış olur. Biz qəbul eləməli oluruq ki, bu öldürmək istəyi faktiki olaraq şüuraltında mövcuddur və tabu ilə əxlaq qadağaları psixoloji baxımdan zəruridir, habelə onların varlığı öldürmək impulsunun ambivalent istiqaməti ilə doğruldula bilər.

Bu ambivalent münasibətin bir əlamətini biz xüsusilə fundamental sayırıq, məhz onda özünü göstərən müsbət cəhətin bağlı olduğu şüuraltı psixi istəklərin fəaliyyəti burada yeni əlaqələrin və izahların olmasına ümid yaradır. Şüuraltındakı psixi proseslər heç də psixi həyatın bizə bəlli olan şüurlu prosesləri ilə bütünlüklə eyni deyil və onun şüurlu psixi fəaliyyətdə olmayan bir sıra gözəçarpan azadlıqları vardır. Şüuraltı impuls bizim onu tapdığımız yerdə yaranmaya da bilər; o, bütünlüklə başqa bir yerdə yarana bilər, öncə bütünlüklə başqa bir adama və obyektə mənsub ola da bilər və sürüşmə mexanizminin köməyi ilə onu tapdığımız yerə gəlib çıxma bilər. Bundan başqa, ilk olaraq yaranan şüuraltı proseslər yarandığı dövr üçün qanuni

sayıldığından, dəyişilmə və düzəlişə uğradılmadığından onlar sıxışdırılma nəticəsində daha uzaq keçmişə və oradakı hansısa münasibətlərə keçə bilər, elə buna görə də onların bu yerlərdə aşkara çıxması təəccüb doğura bilər. Bütün bunlar onların varlığını göstərən eyhamlardır, onların detallarına kimi öyrənilməsi, sözsüz, mədəni təkamülün anlaşılmasında onların dəyərini aydınlaşdırma bilər.

Bu başlığın sonunda sonrakı araşdırmalarımıza hazırlıq üçün bir sıra yekun qeydlər aparaq. Əgər biz tabu qadağaları ilə əxlaq qadağalarının mahiyyətə eyni olduğu nöqteyi-nəzərinə gəlib çıxmışıqsa və bunda ısrarlıyıqsa, onda onlar arasında psixoloji fərqlərin olması ilə bağlı mübahisə etməyə dəyməz. Yalnız onların hər ikisinin əsasında dayanan ambivalentlikdəki münasibətlərin dəyişilməsi səbəbindən artıq indi bu qadağalar tabu formasında mövcud deyil.

Tabu fenomeninin analitik araşdırmalarında biz indiyədək sarmaşma halları nevrozu ilə bağlı olan isbat olunmuş faktlara əsaslanırıq; ancaq axı tabu nevroz yox, sosial hadisədir; ona görə də bizim qarşımızda nevrozun mədəniyyətin məhsulu olan tabudan prinsipial fərqlərini göstərmək vəzifəsi dayanır.

Mən burada çıxış nöqtəsi ola biləcək bir fakt seçmək istəyirəm. Primitiv xalqlar tabunu pozarsa, ağır xəstələnə və ölə biləcəklərinə inanır, elə bu səbəbdən də qorxudan tabunu pozmağa ürək eləmir. Onların düşüncəsinə görə, kim tabunu pozmaqla günaha batıbsa, onu belə bir ağır cəza gözləyir. Sarmaşan hallar nevrozunda məsələ başqa cürdür. Əgər xəstə qadağan saydığı hansısa işi görmək məcburiyyətində qalırsa, o buna görə özünün deyil, başqasının cəzalanacağından qorxur, çox vaxt bu adamın kimliyi birbaşa bəlli olmur, ancaq psixoanalitik texnikanın köməyi ilə aparılan analizin göstərdiyinə görə, bu adam ona ən yaxın və sevimli birisi olur. Bu vəziyyətdə nevroitik özünü fədakar (altruist), primitiv adam isə egoist kimi aparır. Yalnız tabunu pozan günahkarın cəzasız qaldığı bəlli olanda – yalnız onda vəhşi adamlarda kollektivçilik duyğusu baş qaldırır, onlar bu cinayətin hamı üçün qorxulu olduğunu düşünür və hamılıqla yığışib günahkarı cəzalandırırlar. Belə bir həmrəyliyin mexanizmini izah etmək çətin deyil. Burada tabunun pozulmasının təqlid olunmasından və sürətlə yayılacağından yaranan qorxu rol oynayır, daha doğrusu, tabunun yayılmasında yoluxuculuğun olmasından yaranan qorxu belə bir həmrəyliyə səbəb olur. Əgər kiməsə özünün sıxışdırılmış (yasaqlanmış) istəklərini yerinə yetirmək nəsisb olmuşsa, onda icmanın bütün başqa üzvlərinin də belə istəkləri yerindən oynaya bilər; belə bir həsəd duyğusuna qapılanları tabunu pozmağa şirniklənməkdən çəkəndirmək üçün onları yerində oturdan bir tədbir görülməlidir və bu da onların öz günahlarını yumaları üçün öz əlləriylə tabunu pozan adamı cəzalandırmaqdan ibarət olur. İnsanlığın cəza sisteminin əsasında məhz bu məqam dayanır və onun mənbəyi qeyd-şərtsiz doğru olan belə bir mühakiməyə bağlıdır ki, həm cinayətkarda, həm də ondan qisas alan cəmiyyətdə qadağan olunmuş psixi fəaliyyətlə bağlı bir-birinə uyğun gələn istəklər var.

Psixoanaliz burada, adətən, imanlı adamların dediyi “biz hamımız böyük günah sahibiyik” sözünü təsdiq etmiş olur. Elə isə özünü düşünməyən, yalnız başqasının taleyi üçün qorxan nevrozun bu gözlənilməz cəmərdliyini necə izah etmək olar? Analitik araşdırmalar göstərir ki, bu cəmərdlik sonradan yaranma bir xüsusiyyətdir. Öncə, yəni xəstəliyin başlanğıcında nevrotikin özünün cəzalanması ilə bağlı qorxu olmuşdur; o hər bir təsadüfdə öz şəxsi həyatına təhlükə yarana biləcəyindən qorxmışdır; yalnız sonradan ölüm qorxusu başqa birisinin, sevimli adamın üzərinə

köçürülmüşdür. Hansısa baxımdan bu, mürəkkəb bir prosesdir, ancaq biz onu anlaya bilirik. Qadağanın əsasında həmişə sevimli şəxsə qarşı qəddar bir psixi əməl (onun ölümünü istəmək) dayanır. Bu istək qadağanın hesabına sıxışdırılır, qadağanın özü isə sevimli kimsəyə qarşı düşmənçiliyi yerdəyişmə yolu ilə əvəz edən bəlli bir fəaliyyətlə əlaqələndirilir və bu fəaliyyəti isə ölüm cəzası təhdid edir. Ancaq proses daha da inkişaf eləyir və ilk olaraq yaranan sevimli adamın ölümünü istəmək onun ölə biləcəyindən yaranan qorxu ilə əvəz olunur. Əgər nevroz bu şəkildə yaxşı bir fədakarlığa çevrilirsə, o bununla yalnız özünün əsasında dayanan və fədakarlığa əks olan amansız eqoizmi kompensasiya eləyir. Biz özlüyündə birini nəzərdə tutub, ancaq onu deyil, başqasını seksual obyekt seçməklə müəyyən olunan psixi fəaliyyətin ictimai xarakter daşdığını deyiriksə, onda bu ictimai faktorun zəifləməsində – özünü fəvqəladə kompensasiyalarla gizlədən nevrozun başlıca cəhətlərini görə bilirik.

Bu ictimailəşən psixi fəaliyyətin inkişafı və onun insana göstərdiyi başqa təsirlərin üzərində dayanmayaraq, gəlin başqa bir örnəkdə nevrozun ikinci başlıca əlamətini aydınlaşdırmağa çalışaq. Özünün aşkara çıxma forması ilə tabu ən çox nevrostiklərin nəyəsə toxunmaqdan bərk qorxması simptomu (delire de toucher) ilə uyğundur. Ancaq bu nevrozlarda məsələ həmişə gəlib seksual toxunmaların qadağasının üzərinə çıxır, belə ki, psixoanalizin göstərdiyinə görə, nevrozlarda özlərinin ilkin məqsədlərindən yayınıb başqa bir obyektin üzərinə keçmək var və bu halların hamısında ilkin məqsəd seksual mənşəli olur. Aydındır ki, tabularda toxunma qadağası yalnız seksual mənə daşımır, daha çox ümumi olan basqın, mənimsəmək və öz şəxsiyyətini ifrat dəyərləndirməklə bağlı olur. Əgər krala və onunla bağlı olan bütün predmetlərə toxunmağa qadağa qoyulmuşsa, onda bununla başqa bir impulsun qarşısını almaq istəmişlər, bu impuls, tutalım, kralın taxta çıxmaздan qabaq döyülməsindəki etimadsızlıqda özünü göstərmişdi. Beləliklə də, seksual ehtirasların ictimai meyilləri üstələməsi nevrozların ən xarakterik xüsusiyyətidir. Ancaq ictimai meyillərin özü də eqoistik və erotik elementlərin qovuşmasından yaranmışdır.

Göstərdiyimiz bu misalda tabunun sarmaşan hallar nevrozu ilə tutuşdurulmasından artıq nevrozların ayrı-ayrı formaları ilə mədəni inkişafın formalarının hansı münasibətdə olduğunu görmək olar və elə buna görə də psixologiyanın nevrozları öyrənməsi mədəni inkişafın gedişini anlamaq üçün çox mühümdür.

Nevrozlar bir tərəfdən böyük sosial yaradıcılıq örnəkləri olan incəsənət, din və fəlsəfə ilə özünün parlaq və dərin uyğunluqları olduğunu göstərir, ancaq digər tərəfdən də özünün onların güclü təhriflərə uğramış forması olduğu təəssüratını yaradır. Məsələlərə bir az ürəkli yanaşsaq, təsdiq eləmək olar ki, isteriya – incəsənətlə bağlı yaradıcılığa bir karikaturadır, habelə sarmaşan hallar nevrozu – dinin, paranoyya sayıqlamaları – təhrif olunmuş fəlsəfi sistemlərin karikaturası sayıla bilər. Bu yanlış meyilləri son nəticədə onunla izah etmək olar ki, nevrozlar adamları antisosial formalara meyilləndirir; onlar fərdin qazandığı sosial dəyərləri sümürür və onun daxilində cəmiyyətin kollektiv əməyinin məhsullarını aradan qaldıraraq, şəxsi psixologiyanı onların mövcud olmadığı vəziyyətə qaytarır. Nevrozların yönəltdiyi ehtirasları araşdıranda onların arasında seksual mənşəli ehtirasların aparıcı təsirinin olduğu bəlli olur, ancaq bunlara uyğun olan mədəni formalar ictimai ehtiraslara əsaslanır, yəni bu formalar, yuxarıda dediyimiz kimi, eqoistik və erotik elementlərin qovuşmasından yaranır. Seksual tələbatlar ictimai birliklər yaratmaq üçün adamları

birdləşdirmək gücündə deyil, bu birliyi yaradan özünüqoruma meyilləridir; seksual həzlər, hər şeydən öncə, fərdin şəxsi işidir.

Nevrozun irsi olan antisosial təbiəti onun reallıqda ödənilməyən ilkin istəklərinin onlardan həzz ala bildiyi şirnikləndirici fantaziyalar aləminə keçməsindən yaranır. Nevrotikin qaçmağa çalışdığı real aləmdə insan cəmiyyəti və onun yaratdığı davranış qaydaları hökm sürür; bu reallıqdan çıxmaq eyni zamanda insani cəmiyyətdən çıxmaq deməkdir.

5 Tabunun bu xüsusiyyəti dinlərin yaranmasından sonra ortaya çıxdığından onu nəzərə almamaq da olar.

6 Frezer belə bir etiraf edən, səhrada yaşayan tuareqin sözlərini misal gətirir.

7 Frezer yazır: “Ola bilsin, bununla əlaqədar belə bir şərt əlavə olunmalıdır: nə qədər ki onun bədəninin qalıqlarından nə isə mövcuddur”.

8 Frezer burada Nikobar adalarını nişan verir.

9 Vundt, “Din və mif”

10 Vestermark, əsərlərinin ikinci cildi. Əsərə əlavə olunan qeydlərdə bu nəticəni təsdiq edən çoxsaylı, xarakterik nümunələr göstərilir, misal üçün: “Maoirilər düşünürlər ki, ən yaxın və sevimli qohumlar belə ölümlərindən sonra öz mahiyyətlərini dəyişirlər, ölümdən sonra hətta ən sevimli qohumlarına qarşı düşməncəsinə münasibət bəsləyirlər. Avstraliyanın qaradərililəri düşünürlər ki, istənilən ölü uzun müddət təhlükəli olur; ona olan qohumluq nə qədər yaxındırsa, təhlükə də bir o qədər çoxdur. Eskimosların inamına görə, ölümlər yalnız uzun müddətdən sonra rahatlıq tapırlar, onlar öləndən sonra əvvəlcə onlardan yamanlıq eləməyə çalışan bir ruh kimi qorxmaq gərəkdir, onlar çox vaxt ölməmişdən qabaq yaşadıkları kəndin ətrafında dolaşır, müxtəlif xəstəliklər, ölüm və fəlakət yayırlar”.

11 Kleynpaul. Dirilər və ölümlər xalq inanclarında, din və əfsanələrdə. 1888-ci il

12 Psixoanalitik araşdırmaların gedişində uşaqlıqda qarabasmalardan qorxan nevroitik xəstələr çox vaxt bu qarabasmaların arxasında valideynlərinin dayandığını deməyə gəlib çıxırlar.

13 Belə bir maraqlı paralel baxmaq olar ki, tabunu pozmaqla bağlı günah duyğusu onu bilməməzlikdən pozmağa görə heç də azalmır, buna uyğun olaraq yunan mifində də törətdiyi cinayəti bilməyərək və iradəsinin əksinə olaraq edən Edipin üzərindən günahı götürməyə gətirib çıxarmır.

III

ANİMİZM, MAGİYA VƏ DÜŞÜNCƏNİN QÜDRƏTİ

1

Psixoanalitik nöqteyi-nəzərin elmin ruh ilə bağlı mövzularına tətbiq olunması qaçılmaz bir çatışmazlığa gətirib çıxarır, bu çatışmazlığın mahiyyəti oxucuya həm elmi yanaşma, həm də ruhla bağlı olduqca az bilgi verə bilməsindədir. Elə buna görə də psixoanalizin bu yöndə gördüyü işlər gərək stimullaşdırıcı xarakter daşımaqla məhdudlaşsın və psixoanalitiklər mütəxəssislərə öz işlərində nəzərə almalı olduqları təkliflər verməklə kifayətlənsinlər. Bu çatışmazlıq indi oxuyacağınız və animizm [14](#) adlanan uc-bucaqsız oblastdan danışan bu başlıqda da özünü göstərəcəkdir.

Animizm, sözün dar anlamında, ruhları öyrənən təlimdir, geniş anlamda isə ruhu olan bütün varlıqlar haqqında təlimdir. Ondan başqa, cansız görünən təbiətin ruhunun olması ilə bağlı animatizm təlimi və ona qoşulan animalizm və manizm təlimləri də mövcuddur. Animizm anlayışı öncə müəyyən fəlsəfi sistemləri adlandırmaq üçün işlədilsə də, özünün gerçək anlamını E.B.Teylorun sayəsində qazanmışdır.

Bizə bəlli olan keçmiş və indiki primitiv xalqların təbiətdə və dünyada baş verən hadisələrə öz orijinallığı ilə seçilən baxışlarının olması belə bir anlayışın yaranmasının səbəbi olmuşdur. Onlar dünyanı olduqca çoxsaylı ruhlarla doldururdular və bu ruhlar onlara yaxşı və pis niyyətlə yanaşan iki cəbhəyə bölünürdü; onlar bütün təbiət hadisələrinin səbəbini bu ruhlarla bağlayır və özlərindən başqa, bitki və heyvanların, hətta cansız predmetlərin də ruhunun olduğunu sanırdılar. Onların yaratdığı bu primitiv “təbiət fəlsəfəsi”nin ən vacib olan üçüncü bəndi, yəni dünyanın cansız predmetlərinin də ruhunun olması bizə heç indi də çox qərribə görünür, çünki indiki biliklərimizlə ruhların mövcudluğu ideyasını yetərinə məhdudlaşdırma bilməmişik və biz indi təbiət hadisələrini ruhlarla deyil, onlardan çox da aydın olmayan, siması qeyri-müəyyənlik qaranlığına bürünmüş, fiziki qüvvələrlə bağlı olan hipotezlərlə izah etməyə çalışırıq. Primitiv xalqlar hər bir insanın özünün ayrıca ruhu olduğuna inanır. Hər bir insanın bədənində yerləşən ruhu vardır və bu ruh olduğu bədəni tərk eləyə, başqa bir bədənə köçə də bilər. Bu ruhlar insanın mənəvi fəaliyyətinin daşıyıcılarıdır və bəlli həddə qədər bədənə asılı deyil. Ruhların yarandığı ilk çağlarda onların yerləşdikləri bədənə yiyəsi olan adamlara oxşadığını düşünürdülər, ancaq çox uzun çəkən inkişafın gedişində onlar maddi əlamətlərdən bütünlüklə azad oldular və yüksək səviyyəli “ruhanilik” dərəcəsinə çatdılar.

Bu sahə üzrə çalışan müəlliflərin böyük çoxluğu bütün animistik sistemlərin özülündə ruh haqqındakı bu təsəvvürlərin dayandığını sanır, bu sistemə görə, ruhlar ayrı-ayrılıqda və müstəqil olan mövcudluqlardır, o cümlədən heyvanların, bitkilərin, cansız predmetlərin də ruhları insanın ruhu ilə oxşardır.

Primitiv insanlar belə bir animistik sistemə əsaslanan bu qərribə dualistik dünyagörüşünə necə gəlib çıxmışlar? Belə güman edirlər ki, bu dualistik dünyagörüş yuxu və yuxugörmə fenomeninin müşahidəsi əsasında yaranmışdır və yuxuya bənzəyən ölüm hadisəsi də onları bu düşüncələrə yönəltmişdir, onlar bir-birinə bənzəyən bu iki vəziyyətlə maraqlanmış, bunları izah etmək istəyi isə onları dualizmə gətirib çıxarmışdır; çox ola bilsin, ölüm problemi bu nəzəriyyənin yaranmasında daha öncül yer tutmuşdur. Primitiv adam üçün daimi həyat, yəni ölümsüzlük öz-özlüyündə bəlli olan bir hadisədir. Ölüm haqqında təsəvvürlər sonradan çox böyük tədrisçiliklə formalaşmışdır və bu təsəvvürlər elə indi də bizim üçün anlaşılmaz və qeyri-real olaraq qalır. Animistik təlimlərin yaranmasında yuxugörmələrin, kölgələrin, güzgüdə görünən əkslərin müşahidəsinin və sınaqların hansı rolunun olduğu ilə bağlı çox uzun çəkən diskussiyalar olsa da, bütün bunlar indiyədək müəyyən bir nəticə verməmişdir.¹⁵

Əgər primitiv adam onu ruhun olması ilə bağlı düşüncələrə gətirib çıxaran hadisələrə reaksiya verirsə və bu hadisədən çıxardığı nəticəni xarici aləmin obyektləri üzərinə köçürürsə, onda onun bu davranışı olduqca təbii və anlaşılan sayılmalıdır. Ən müxtəlif xalqların arasında, ən fərqli zamanlarda eyni cür animistik təsəvvürlərin yaranmasına diqqət yetirən Vundt hesab eləyir ki, “bu təsəvvürlər mif yaratmağa yönəlmiş şüurun zəruri məhsullarıdır və primitiv animizmi insanın təbii

vəziyyətinin psixoloji ifadəsi saymaq olar, çünki onun bu halı, ümumiyyətlə, müşahidələr üçün əlçatandır”. Cansız cisimlərə ruhun köçürülməsinin doğruldulması Humenin “Natural History of religion” (“Təbii dinlərin tarixi”) kitabında belə şərh olunur: “İnsan soyunun qavrama ilə bağlı olan ümumi meyilləri onu bütün varlıqları özünə bənzədərək anlamağa yönəldir və o, qarşılaşdığı bütün obyektlərə özünün yaxşı tanıdığı və dərinlən bildiyi xüsusiyyətləri köçürür”.

Animizm özlüyündə bir fəlsəfi sistem təşkil edir və o yalnız ayrı-ayrı hadisələri izah eləməklə qalmır, həm də vahid bir nöqtəyi-nəzərə əsaslanaraq bütün dünyanı bir vahid sistem kimi anlamağa kömək edir. Bununla bağlı yazan müəlliflərlə razılaşsaq, onda insanlıq üç belə fəlsəfi sistemə əsaslanan, aşağıdakı üç böyük dünyagörüşü yaratmışdır: animistik, dini və fəlsəfi dünyagörüşlər. Onlardan ilk olaraq animistik dünyagörüş yaranmışdır və bu sistem başqa sistemlərlə müqayisədə dünyanın mahiyyətini ən ardıcıl və bütöv bir şəkildə izah eləmişdir. İnsanlığın bu birinci dünyagörüşü psixoloji nəzəriyyə sayılmalıdır. Bu dünyagörüşdən bugünkü həyatımızda hansı hissələrin qorunub saxlandığı və ya dəyərini itirən xurafat şəklində, yaxud da dilimizdə, inanclarımızda və fəlsəfədə onun hansı qalıqlarının yaşadığını araşdırmaq burada gördüyümüz işin məqsədinə uyğun olmadığından bu məsələlərə toxunmadan keçməyə üstünlük veririk.

Bu üç ardıcıl inkişaf eləmiş dünyagörüşü göstərərək deyirlər ki, animizm hələ din demək deyil, ancaq onda artıq dinin yaranması üçün gərək olan mülahizələr mövcuddur. Tamamilə aydındır ki, mif də animistik mühakimələrə əsaslanır; ancaq animizmlə miflərin qarşılıqlı əlaqələrinin detalları olduqca çoxlu yerdə izah oluna bilmir.

2

Bizim psixanalitik fəaliyyətimiz öz işinə başqa bir çıxış nöqtəsindən başlayır. Belə düşünmək düzgün olmazdı ki, adamlar sırf möhtəkirliliklə (spekulyativ) bağlı maraqlarına görə özlərinin dünya haqqındakı birinci sistemlərini yaratmağa gəlib çıxmışlar. Bu çalışmalarda hökmən dünyaya yiyələnməklə bağlı praktiki zərurətlər rol oynamaq idi. Ona görə də biz biləndə ki, animistik sistem yaranan gündən onunla ələ-ələ verib gedən ikinci bir nəsnə də yaranır və bu sistem adamlara başqa adamların, heyvanların, predmetlərin və ya onların ruhu üzərində necə ağalıq eləmək üçün göstərişlər verir, onda məsələnin mahiyyəti də aydınlaşır. Bu göstərişlər bizə “sehrbazlıq və magiya” adı ilə bəllidir, S.Reynax onları animizmin strategiyası adlandırır; mən isə bu anlayışlara Hubert ilə Maussun verdiyi “animizmin texnikası” adını daha doğru sayıram.

Sehrbazlıqla magiyanı fərqləndirmək olarmı? Sən demə, bu, mümkündür və əgər dildə terminlərin işlənməsindəki qeyri-dəqiqliyə əhəmiyyət verməsək, onda sehrbazlıq öz mahiyyətinə görə ruhlara təsir eləmək sənətidir, həm də onun ruhlara bu təsirinin mexanizmi adamlara göstərilən təsir vasitələri kimidir, yəni onları sakitləşdirmək, onlarla barışıq yaratmaq, onları qorxutmağa başlamaq və canlı adamlara tətbiq olunan metodlarla onları gücdən salmaq və özünə itaətə məcbur eləməkdir. Ancaq magiya – başqa bir nəsnədir; o öz mahiyyətinə görə ruhlara qarşı etinasızlıq göstərir və onlara qarşı adi psixoloji metodlardan deyil, xüsusi üsullardan istifadə edir. Buradan başa düşmək olur ki, magiya animizmin ilkin və daha əhəmiyyətli texniki vasitəsidir, çünki ruhlarla davranmaq üçün olan vasitələrin arasında magiyaya əsaslanan [16](#) vasitələr də

vardır. Habelə təbiətin ruhla bağlı olmadığını düşündüyümüz yerlərində də magiya – ruhlarla bağlı olan işlərini görməkdə davam edir.

Magiyanın qarşısında çox müxtəlif vəzifələr dayanır, o gərək təbiət hadisələrini insanın iradəsinə tabe eləsin, fərdi öz düşməninə və onun yaratdığı təhlükədən qorusun və ona öz düşməniyi yenmək üçün güc verə bilsin. Magiya ilə bağlı fəaliyyətin əsaslandığı prinsip – və ya, daha doğrusu, magiyanın prinsipi – çox aydın göründüyündən onu bütün müəlliflər eyni cür dəyərləndirirlər. Bir sıra əlavələr etmək haqqını özümüzdə saxlamaqla bu prinsipin ən qısa ifadəsini E.B.Teylorun sözləri ilə demək olar: yanlışa qapıların reallığın qarşısına ideali çıxarmaq. İki qrup magiya fəaliyyəti əsasında bu prinsipin nə demək olduğunu aydınlaşdırmaq.

Öz düşməninə ziyan vurmaq üçün istifadə olunan ən geniş yayılmış magiya üsulu istənilən bir materialdan onun təsvirini düzəltmək və bunun vasitəsilə düşməninə zərər yetirməkdir. Burada bənzərliyin çox da əhəmiyyəti yoxdur, sadəcə, hansısa obyekt götürüb bunu düşmənin portreti saymaq da olar. Bu zaman hesab olunur ki, magiyanı düşmənin portretinin başına nə gəlsə, onun yiyəsinin də başına həmin işlər gəlir; tətəlim, onun portretinin harasını yaralayırırsa, düşmən həmin yerindən xəstələnir.

Bu magiya texnikasından öz düşmənçiliyini yürütmək üçün deyil, möminliyini doğrultmaq üçün də yararlanmaq olar, bununla da tanrıların iblislərlə döyüşündə onlara yardımçı olmaq mümkündür. Frezerdən bir sitat gətirirəm: “Qədim Misirdə, adamların arasında olan inanca görə, hər gecə günəş tanrısı Ra qürub yerindən enərək öz evinə gedir, hər dəfə evə qayıdanda da xəbis düşməni Apepinin təhrikiylə onun evinə yiyələnmiş iblislərin hücumu ilə qarşılaşır. O bütün gecəni bu iblislərlə döyüşür və çox vaxt Ra yer üzünə qayıdandan sonra da qaranlıq güclər qara buludlarını onunla savaşağa göndərərək gücünü azaldır, işığını əskildir. Tanrıya kömək etmək üçün onun Fiva şəhərində yerləşən məbəbində hər gün ayin keçirilirdi; burada düşməni Apepinin mumdan iyrənc timsah və ya uzun ilan şəklində olan obrazını yaradırdılar və yaşıl mürəkkəblə onun üstünə bu iblisin adını yazırdılar. Sonra bu mumdan düzəlmə təsviri papirusa bükür və bu papirusun da üzərinə onun şəklini çəkib adını yazır, daha sonra bu papirus örtüyü qara tükə bürüyürdülər; baş kahin onun üstünə tüpürür, sonra bıçaqla onu doğrayır və yerə tullayırdı. Sonra o, sol ayağı ilə bu fiquru tapdalayır və onu müəyyən adda bitkilərdən qalanmış tonqalda yandırır. Apepini bu üsulla məhv eləyəndən sonra onun yanında olan başqa iblislərin də obrazlarını bu üsulla məhv edirdilər. Bu ayin yalnız səhərlər, günorta və gecələr yerinə yetirilmirdi, hansı gün tufan olarsa, leysan yağış yağarsa və ya göy üzünü qara buludlar tutub günəşin qarşısını kəsərsə, onda da bu ayini yerinə yetirirdilər. Bu ayini keçirən kahinlərin fikrincə, günəş tanrısı Ranın qəddar düşmənləri üzərində gördükləri işi bu iblislər öz üzərilərində duyduqlarından onlar yaralanar, qana boyanaraq baş götürüb qaçardılar və günəş tanrısı qalib gələrək göy üzündə öz işığını saçmağa başlayardı”.¹⁷

Təsəvvürəgəlməz dərəcədə çox olan və dediyimiz iki tipli fəaliyyətə əsaslanan magiyalardan mən primitiv xalqların həyatında çox böyük əhəmiyyəti olan, habelə nisbətən yüksək inkişafı sivil xalqların da mif və kultları arasında qala bilmiş iki magiya örnəyindən danışmaq istəyirəm, bunlar yağış və məhsuldarlıqla bağlıdır. Magiya yolu ilə yağış gətirmək istəyəndə onu yamsılama yolu ilə çağırırdılar və bu vaxt bulud və göy gurultusunu da yamsılayardılar. Bir növ “yağış yağmaq oyunu” oynayırdılar. Yaponiyada yaşayan ainoslar yağış yağdırma ayinini belə keçirirlər:

onlardan böyük bir dəstə xəlbirə su tökür, ondan axan su ilə yağışın obrazını yaradır, başqa bir dəstə böyük bir çanağı yelkən və avarlarla bəzəyib gəmi şəklinə salır, onu kəndin və əkinlərin, həmçinin bağların ətrafında gəzdirir. Torpağı məhsuldar eləmək üçün olan ayinlərdə isə adamlar cinsi əlaqəyə girməyi nümayiş etdirirdilər. Bununla bağlı sonsuz sayda nümunədən birini göstərmək istəyirəm, Yavanın bir sıra yerlərində düynün çiçəklənmə vaxtı yaxınlaşanda kəndli gecə öz arvadı ilə tarlaya gedir və onlar düyüdə məhsuldarlıq ehtirasını oyatmaq üçün tarlada cinsi əlaqəyə girirlər. Primitiv xalqların arasında olan başqa bir inanca görə, incest əlaqə otlarının tarlanı başına almasına və məhsulun olmamasına gətirib çıxarır.¹⁸

Bəlli olan mənfi niyyətli magiyaları da bu qrupa aid eləmək olar. Əgər Dayak qəbiləsində kənd adamlarından bir qrup qaban ovuna getmişsə, onda kənddə qalan adamlar onlar ovdan qayıdana kimi əlləriylə yağa və suya toxunmurlar, çünki, onların inancına görə, belə etsələr, ovçuların əlləri də onlarınki kimi yumşalar və ov sürüşüb əllərindən çıxar. Yaxud da Gilyak qəbiləsindən olan ovçu meşədə ov axtarmağa çıxıbsa, onun evdə qalan uşaqlarına ağac, yaxud torpaq üstündə cızıqlar çəkmək qadağan olunur. Hesab olunur ki, onların çəkdiqləri cızıqlara uyğun olaraq meşədəki cığırılar da bir-birinə qarışib dolaşa bilər və ovçu evə qayıtmaq üçün yolu tapa bilməz.

Magiya ilə bağlı gətirdiyimiz sonuncu nümunələrdə bir çox belə nümunələrdə olduğu kimi məsafə heç bir rol oynamır və telepatiya öz-özlüyündə anlaşılan bir vasitə hesab olunur, elə bizim üçün də magiya nümunələrinin xüsusiyyətlərini anlamaq heç bir çətinlik yaratmır.

Bu nümunələrdə ayin keçirənlər gördükləri işin baş verəsi hadisələrlə eyni olduğuna şübhə etmirlər. Bu – görülən işlə gözlənilən hadisənin uyğun gələcəyinə inanmaqdır. Buna görə də Frezer bu kimi magiyaları yamsılama və ya homeopatik adlandırır. Əgər mən yağış yağmağını istəyirəmsə, onda yağışa oxşar və ya onu xatırladan hansısa bir hərəkəti eləməyim bunun üçün yetərli sayılır. Mədəni inkişafın sonrakı mərhələsində isə yağış yağdırmaq üçün belə bir magiya ayini keçirməkdənsə, dua oxuyaraq Tanrı məbədinə yürüş eləyir, məbədin yiyəsi sayılan müqəddəsə yalvarıb onun yağış yağdırmasını diləyirlər. Ən sonunda isə bu dini texnologiyadan da əl çəkib, atmosferə hansısa təsir vasitələri tapmaqla yağış yağdırmağa çalışırlar.

Magiyaların başqa bir qrupunda isə belə uğurluq və oxşarlıq yaradılması üsulundan yararlanmırlar, ancaq onun yerinə indi göstərəcəyimiz nümunədə asanlıqla anlaşılan başqa bir vasitəni işə salırlar.

Düşmənin ziyan vurmaq üçün başqa bir üsuldən də yararlanmaq olar. Bunun üçün onun saçını, dırnağını, bədəni ilə bağlı hansısa qalığı və hətta onun paltarından bir parçanı əldə edib bu şeylərə qarşı düşmənçilik etmək də olar. Bütün bu hallarda həmin predmetlərə qarşı edilənlər elə onun yiyəsinə qarşı edilmiş kimi qəbul olunur və bu predmetlərə vurulan ziyanların onun yiyəsinə də ziyan gətirdiyinə inanılır. Primitiv xalqların düşüncəsinə görə, şəxsiyyətin başlıca bir hissəsini onun adı təşkil edir; buna görə də əgər düşmənin və ya şər ruhun adını bilirsənsə, onda onun üzərində hansısa üstünlük qazanmaq mümkün sayılır. Buradan tabu ilə bağlı başlıqda qeyd etdiyimiz adların üzərinə qoyulan məhdudiyyət və yasaqların səbəbləri bir daha aydın olur. Bu tipli magiyalarda obyektə uyğun predmetlərin yerini onun bir hissəsini əldə etmək tutur.

Primitiv xalqların arasında yayılmış kannibalizmin (adam əti yeməyin) də motivi bununla bağlıdır. Bu adamların inancına görə, kiminsə bədəninin hansısa hissəsini

yeməklə onun bu bədən üzvü ilə bağlı olan bacarığına yiyələnmək mümkündür. Buradan da primitiv insanlar arasında bir sıra hallarda özünü göstərən pəhrizlərin səbəbi bəlli olur. Elə buna görə də hesab olunur ki, hamilə qadınlar gərək bu vaxt müəyyən heyvanların ətinə yeməkdən çəkinsinlər, yoxsa bu heyvanların xüsusiyyətləri bətnlərindəki uşağa keçə bilər və misal üçün, o, qorxaq bir adam kimi doğulur. Magiya ilə bağlı fəaliyyətdə hansısa predmetlərin əlaqəsinin kəsilməsi və ya onların yalnız bir dəfə toxunması da heç bir əhəmiyyət daşımır. Buna nümunə olaraq min illər ərzində müxtəlif dəyişikliklərə uğrasa da, ancaq bu günümüzdə qədər gəlib çıxan, yara ilə onu törədən silah arasında magiya asılılığının olması inancını göstərmək olar. Əgər melaneziyalı onu yaralamış oxu əldə edə bilirsə, o bu oxu cidd-cəhdlə soyuq bir yerdə gizləyib saxlayır ki, yarası irinləməsin. Əgər ox düşmənin əlində qalmışsa, onda yaralıyı tonqala mümkün qədər yaxın bir yerdə asırlar ki, yara alovun təsirindən qarsalansın. Roma yazıçısı Pliniy başqasını yaralayan və bundan pəşman olub günahını bağışlatmaq istəyən adama məsləhət görür ki, adamı yaraladığı əlinə tükürsün və bununla da çox keçmədən yaralı adamın ağrıları azalacaqdır. Frensis Bekon özünün “Təbii tarix” kitabında belə bir inancın olduğunu yazır: kimisə yaralayan silaha məlhəm sürəndə bu, yaranın da sağalmasına gətirib çıxarır. İngiltərədə kəndlilər indiyədək də bu inanca bağlıdırlar, misal üçün, ehtiyatsızlıqdan oraqla yaralanan kəndli yaranın irinləməməsi üçün orağı təmizləyib onu bərk-bərk qoruyur. Yerli ingilis qəzetinin verdiyi xəbərə görə, 1902-ci ilin iyununda Norvikdən olan Matilda Henri adında qadın təsadüfən dəmir mıxın üzərinə çıxmış, mıx onun ayağını deşib keçmişdi. Yaranı sağaltmaq üçün yoxlamağa imkan verməyən qadın hətta yaralı ayağındakı corabı çıxarmadan öz qızına tapşırırmışdı ki, bu dəmir mıxı təmizləyib yaxşıca yağlasın və etibarlı yerdə qorusun, onda özünə heç nə olmayacaqdır. Bir neçə gün sonra bu qadın lazım olan antiseptiki ayağına deyil, mismara sürtdüyünə görə tetanus xəstəliyindən ölmüşdü.

Sonuncu qrupa aid olan magiyaları Frezer yamsılama magiyasından fərqləndirərək yoluxucu magiya adlandırır. Belə hesab olunur ki, burada artıq uyğunluq deyil, fəza vasitəsilə əlaqə, birbaşa və ya təsəvvür olunan toxunma, sadəcə, lazım olan yeri xatırlama kimi vasitələrlə magiyanı yerinə yetirmək olar. Ancaq uyğun gəlmə ilə toxunma assosiativ proseslərin iki başlıca prinsipi olduğundan magiya ilə bağlı ağılsızlıqların, doğrudan da, assosiativ ideyaların hakimiyyəti altında olduğu və onlardan qaynaqlandığı bəlli olur. Buradan isə Teylorun yuxarıda dediyi “yanlış qapılıraqla ideali reallığın yerinə qoymaq” sözünün, həqiqətən də, doğru olduğuna gəlib çıxırıq, onun bu sözlərini, demək olar, eyni anlamda Frezer də söyləmişdir: “İnsanlar yanlış olaraq özlərinin bir sıra ideyalarının təbiət hadisələrində doğrulduğunu qəbul eləyirlər və buradan da onlara elə gəlir ki, özlərinin təbiət hadisələri üzərində hökmü vardır, habelə onların düşüncələri cansız predmetləri də duymaq qabiliyyətindədir və onlar bu predmetlər üçün də öz hökmlərini yeridə bilərlər”.

Magiyanın belə anlaşıqlı izahının sonradan bir sıra müəlliflər tərəfindən yetərli sayılmayaraq danılması öncə qərribə görünə bilər. Ancaq yetərincə düşündükdən sonra bu etirazlarla razılaşmalı oluruq, doğrudan da, magiyanın assosiativ nəzəriyyəsi yalnız onun getdiyi yolu izah edir, magiyanın mahiyyətinə aydınlıq gətirə bilmir, magiyanın bu mahiyyətində isə təbiət qanunlarının psixoloji qanunlarla əvəz olunması kimi bir anlaşılmazlıq var və bunun səbəbi açıqlanmalıdır. Bəllidir ki, burada dinamik məqam

çatışmır, ancaq eyni zamanda bu dinamik məqamın axtarışı Frezerin təliminin tənqidçilərini yanlışa aparıb çıxarır, ancaq, sən demə, onun assosiativ nəzəriyyəsinin inkişaf etdirib dərinləşdirməklə magiyanın qənaətbəxş izahını da tapmaq mümkündür.

Gəlin əvvəlcə daha sadə, eyni zamanda əhəmiyyətli hal olan yamsılama magiyasına baxaq. Frezerin dediyinə görə, o, öz-özünə, təkbaşına tətbiq oluna biləndir, ancaq yoluxucu magiya öz mövcudluğunda hökmən yamsılama magiyasının olmasını nəzərdə tutur. Magiyaya yönəlməyin motivi insanın arzusudur. Biz, sadəcə, qəbul eləsək ki, primitiv adamın öz arzularının qüdrətinə çox böyük inamı var idi, onda məsələyə aydınlıq gətirmiş oluruq. Mahiyyətcə onun magiya ilə eləmək istədiklərinin hamısı ona görə baş verməli idi ki, o bunun belə olmasını istəyirdi. Beləliklə də, magiyanın yaranması mexanizmində ilk olaraq yalnız arzunun olması qeyd oluna bilər.

Eyni psixoloji şəraitdə olan, ancaq hələ hərəkətlərinə hakim olmayan körpə ilə bağlı psixoanalizin gəldiyi nəticəyə görə, o, öncə öz istəklərini hallüsinasiya vasitəsilə yerinə yetirir və bu zaman öz duyğu orqanlarının mərkəzdənqaçma reaksiyalarının köməyindən yararlanır. Yaşlı primitiv adam üçün burada başqa bir yol açılır. Onun istəkləri öz nəzarətində olan iradəsi ilə bağlıdır və elə bu iradə də yer üzündə onun arzularını yerinə yetirmək üçün gərək olan təsəvvürlər yaranması üçün idarə olunan hallüsinasiyalardan yararlanmağa başlayır. İstəklərin belə bir arzuolunan təsəvvürlərə çevrilməsi bütünlüklə uşaq oyunları ilə uyğundur, məlum olduğu kimi, uşaqların oyunlarında istəklərin gerçəkləşməsi və onlardan alınan həzlər yalnız hissiyyat səviyyəsində olur. Əgər oyun və yamsılama yolu ilə təsviretmə uşaq və primitiv adamlar üçün kifayətdirsə, bu heç də bizim anlamımızdakı təvazökarlığa və ya şəraitin əl vermədiyini bildiyi üçün aza qanə olmağa yozulmamalıdır, əksinə, burada özünün şəxsi istəklərini gərək olduğundan artıq şışirtmək var, həm də bunun səbəbi şəraitin əlverişsizliyidir və bundan çıxış yolu olaraq iradəyə və onun seçdiyi yola inanmaqdır. Tədricən fərdin psixi vəziyyəti magiyanın motivi olmaqdan çıxıb onun fəaliyyət vasitəsinə və sonra da fəaliyyətinin özünə çevrilir. Ola bilsin, belə demək doğru olardı ki, burada fərd bu vasitə ilə özünün şəxsi istəklərini yenidən dəyərləndirməyə qapılır. Görünür, məhz magiya fərdin istəyi ilə uyğun gəldiyi üçün onun bu istəyi yerinə yetirəcəyinə inam yaranır. Animistik düşüncə pilləsində xarici aləmdəki şeylərin gerçək vəziyyətini sübut eləmək imkanı olmur, belə bir imkan düşüncənin sonrakı pillələrində yaranır, bu isə bütün bu vasitələr sınaqdan keçiriləndən sonra yaranan, psixi fenomen olan şübhənin yaranması və onun yanlış meylləri sıxışdırma bilməsi vasitəsilə baş verir. Bu durumlarında artıq adamlar prosesdə inamın iştirak etmədiyi vəziyyətlərdə ruhlara qarşı təsirlərin nəticəsiz qaldığını sanır və inanmadan edilən duaların öz sehrini itirdiyini və gücsüz olduğunu hesab edirlər.[19](#)

Yaxınlığı ilə seçilən assosiasiyalardan yaranan yoluxucu magiyanın göstərdiyi kimi, istək və iradə ilə bağlı olan psixi dəyərləndirmə iradənin hökmündə olan bütün psixi hadisələrə təsirini göstərir. Bununla da psixi proseslərin yenidən dəyərləndirilməsi baş verir, yəni dünyaya münasibətdə realılıqla düşüncəmizin qarşılıqlı əlaqəsi bu yeni dəyərləndirmə əsasında anlaşılar. Bu zaman predmetlər haqqında təsəvvürlər onların özündən önə keçir; ön planda olanlarla nə baş verirsə, arxa planda qalanlarla da bunun baş verəcəyinə inam yaranır. Burada həm də predmetlərlə bağlı təsəvvürlər arasındakı münasibətlər onların özləri arasındakı münasibətlə eyniləşdirilir. Düşüncə

sərhəd və məsafə tanımadığından o, məkanca və zamanca ayrı olan predmetləri bir hadisədə birləşdirir, beləliklə də, magiya dünyasında məkan və zaman ayrılıqları çox asanlıqla telepatiya ilə qət oluna bilir, habelə keçmiş zaman və məkan elementləri də bu günə bağlanır. Bununla da daxili aləmin xaricə inikası animizm çağının gerçək dünyasının üzərini örtür və o çağın adamlarına elə gəlir ki, dünyanı qavrayırlar.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, assosiasianın hər iki prinsipi – uyğunluq və yaxınlıq – ümumi bir toxunma anlayışında birləşir. Yaxınlıqla bağlı assosiasiyada bu toxunma birbaşa, uyğunluqla bağlı assosiasiyada isə dolayısı ilə olur. Beləliklə də, bizim üçün eyniliyi anlaşılmaz qalan psixi proseslər və onlar arasındakı əlaqələr eyni bir sözlə ifadə olunmağa başlayır. Tabunu araşdıranda da birbaşa və dolayısı ilə toxunmanın belə bir eyniləşdirilməsi ilə qarşılaşmışdıq.

Burada yekun sözü olaraq bunu deyə bilərik: magiyada və animistik düşüncə tərzinin mexanizmində “düşüncənin qüdrəti”nə olan inam hökm sürür.

3

“Düşüncənin qüdrəti” terminini mən sarmaşan hallar nevrozundan əziyyət çəkən yüksək intellektli bir xəstəmin sözündən götürmüşəm, o, psixoanalitik müalicə metodu ilə sağalandan sonra öz aqlının çox yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərə bilmişdi. O bu sözü özü kimi xəstələrin hamısına əziyyət verən və öz xəstəliyi dövründə ona əzablar yaşadan bütün əcaib və qorxunc prosesləri ifadə etmək üçün seçmişdi. Onun xəstəliyi çox ağır bir formaya gəlib çıxmışdı; nə vaxtsa görüşdüyü biri haqqında düşünən kimi ona elə gəlirdi ki, həmin adam ona lənət oxuyur; qəfildən çoxdan görmədiyi keçmiş tanışlarından birinin indi necə yaşadığını düşünür və sonradan onun öldüyünü eşidib düşünürdü ki, həmin adam öz öldüyünü telepatiya yolu ilə ona çatdırmaq istəyirmiş; birdən yad bir adamı nədəsə ciddi olmayan bir tərzdə qınayardısı, o andaca onu qorxu bürüyərdi ki, sözünün təsirindən çox keçmədən bu adam öləcək və həmin adamın ölümü üçün məsuliyyət onun boynunda qalacaqdır. Müalicə dövründə o özü mənə gerçəklik kimi qavradığı bu yalançı görüntülərin necə yarandığını danışardı və bununla da özünün bu xurafatçı mühakimələrini doğrultmağa çalışardı.²⁰ Sarmaşan hallar nevrozu ilə xəstələnən bütün adamlar özlüyündə bunun gülünc olduğunu anlasalar da, yenə də belə bir xurafata qapılmaqları ilə seçilir.

Düşüncənin qüdrəti ilə bağlı fikir sarmaşan nevrozlarda bütün aydınlığı ilə üzə çıxır; belə bir primitiv düşüncə tərzinin nəticəsi burada şüura ən yaxın vəziyyətdə olur. Ancaq biz gərək bu əlamətin yalnız bu nevrozda üzə çıxdığını düşünməyək, belə ki, analitik araşdırmalar başqa nevrozlarda da bu hadisənin baş verdiyini göstərir. Onların hamısında simptomun yaranması üçün həlledici olan məqam real hisslər deyil, düşüncələr olur. Nevrotiklər xüsusi bir dünyada yaşayırlar, mən bunu başqa bir əsərimdə “nevrotik dəyərlər”dən yaranmış dünya adlandırmışdım, yəni onlara təsir edən yalnız intensiv düşüncənin yönəldiyi mövzular və güclü hissiyyat yaradan duyğulardır, ancaq bütün bunların xarici reallıqlarla uyğunluğu onlar üçün ikinci dərəcəli bir məsələdir. İsteriyaya qapılan adam özünün tutmaları müddətində yalnız onun fantaziyasında mövcud olan duyumları simptomlar şəklində üzə çıxarır, ancaq, əslində, bu fantaziyalar ya real hadisələrə əsaslanır, ya da onların əsasında yaradılır. Eynilə nevrotiklərdə özünü göstərən günahkarlıq duyğusunu da onun real davranışlarına əsaslanaraq anlamaq mümkün olmazdı. Sarmaşan tipli nevrozlardan

əziyyət çəkən nevrotiklərə çox vaxt peşəkar qatillərin duymalı olduqları günahkarlıq duyğusu əzab verir; bununla yanaşı, çox vaxt bəlli olur ki, o ən kiçik yaşlarından başlayaraq öz ətrafındakı adamlara çox böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Buna baxmayaraq, onun bu günahkarlıq duyğusunun əsası var, bu duyğu onun şüuraltında yerləşmiş və daima oradan baş qaldırmağa çalışmış, öz doğmalarının ölməsiylə bağlı intensiv və şəxsi istəkləri ilə bağlıdır. Bu duyğunun əsaslandırılması onun məqsədyönlü davranışları ilə deyil, şüuraltındakı düşüncələrinin şüura yol tapması ilə bağlıdır. Beləliklə də, düşüncənin qüdrəti reallığa münasibətdə psixi proseslərin ifrat dərəcədə dəyərləndirilməsidir və araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, belə bir hal nevrotin duyğuları ilə bağlı həyatına və ondan çıxan nəticələrə qeyri-məhdud təsir göstərə bilər. Əgər belə bir nevroti psixoanalitik yolla müalicə etmək üçün şüuraltında olan düşüncələri şüuruna daxil eləsək, onda onlar öz düşüncələrinin müstəqil olduğuna inanmaqdan boyun qaçırlar və pis niyyət daşıyan istəklərini dilə gətirməkdən qorxurlar, onlara elə gəlir ki, bu sözləri deyən kimi onlar yerinə yetəcəkdir. Ancaq o bu durumdakı davranışları və həyata xurafat nöqtəyi-nəzərindən baxmağı ilə xarici aləmi yalnız öz düşüncələrinin köməyi ilə dəyişməyə çalışan vəhşi adama nə qədər yaxın olduğunu göstərir.

Belə nevrotiklərin ilkin sarmaşan düşüncələri öz təbiəti etibarilə magiya xarakterli olur. Əgər onlar sehrbazlıq deyilsə də, ancaq baş verə biləcək bədbəxtliyin törədiciyi olan sehrbazlığa qarşı yönəlmişdir və elə nevroz da bu baş verə biləcək bədbəxtliyin ucbatından yaranmışdır. Belə xəstələrin psixikasının dərinliklərinə nüfuz edə bildiyim bütün hallarda bu gözlənilən bədbəxtliyin məzmununun ölüməndən ibarət olduğu aydınlaşmışdı. Şopenhauerə görə, ölüm problemi bütün fəlsəfələrin kəndarında dayanır; bir az öncəki araşdırmalarımızda biz görmüşdük ki, animizmin ortaya çıxması ilə ruh haqqındakı təsəvvürlərin və iblislərə inamın formalaşmasında başlıca yeri ölümün insanda yaratdığı təəssüratlar tutur. Bu ilkin sarmaşan və ya qoruyucu fəaliyyətlərin nə qədər uyğunluq, yaxud da ziddiyyətli prinsipləri ilə inkişaf elədiyi ilə bağlı hökm vermək çox çətindir, çünki nevrozlarda onlar, adətən, sürüşməyə uğrayaraq çox kiçik və əhəmiyyətsiz fəaliyyətlərə qədər təhrif olunurlar.²¹ Sarmaşan hallar nevrozunun müdafiə formulları ilə sehrbazlıq və magiyanın formulları arasında gözəçarpan paralellər vardır. Ancaq burada sarmaşan halların inkişafı gedişini izləmək və onları təsvir etmək mümkündür, həmçinin burada başlanğıcda sehrbazlıq şəxsi istəklərə qarşı necə dayanırsa, eynilə də onların seksual istəklərə qarşı müqavimət göstərdiyini və onlardan uzaqlaşmağa çalışdığını xüsusi qeyd etmək lazımdır, bununla da onlar qadağan olunmuş seksual fəaliyyəti əvəz edən və çox güman, onu yamsılamaqdan ibarət olan yekun bir forma seçirlər.

İnsanlığın dünyagörüşünün yuxarıda göstərdiyimiz tarixi inkişafının gedişini xatırlasaq, orada ilkin mərhələnin animizm, ondan sonrakı mərhələnin din, sonuncu mərhələnin isə elmi dünyagörüşü olduğunu demişdik, bu gedişi ardıcılıqla gözə keçirəndə “düşüncənin qüdrəti”nin bu mərhələlərdə hansı taleyi yaşadığını da izləmək çətin deyil. Animistik mərhələdə insan “düşüncə qüdrəti”ni öz-özünün adına yazır, dini mərhələdə o bu qüdrəti tanrılara güzəşt eləyir, ancaq ondan sonadək imtina da eləmir və öz istəklərinə görə tanrıları idarə etmək və onlara təsir edə bilmək imkanlarını da əlində saxlayır. Elmi dünyagörüşündə artıq insanın qüdrətinə yer yoxdur, o öz zəifliyini etiraf eləmişdir və onun öz qüdrətindən əl çəkməsi bütün yerdə qalan təbii zərurətləri kimi ölümə tabe olmaqla nəticələnmişdir. İnsan ruhunun

qüdrətini gerçəkliyin qanunları ilə doğrultmağa çalışan bir sıra primitiv inanclarda bu qüdrətin müəyyən hissələri hələ də yaşamaqda davam edir.

Ayrıca götürülmüş bir insanın keçmişi ilə bağlı olan cinsi ehtiraslarının onların yaşlı vaxtlardakı formalarından başlayaraq körpəlikdəki ilk yaranma dövrünə qədər araşdırılması ilə olduqca vacib fərqlər üzə çıxmışdır, mən bu yöndə apardığım araşdırmalarımın nəticəsini 1905-ci ildə yazdığım “Seksual nəzəriyyə ilə bağlı üç məqalə” kitabımda göstərmişəm. Seksual istəklərin aşkara çıxmasını ən başlanğıc mərhələdə də müşahidə etmək mümkündür, ancaq onlar öncə xarici obyektlərə doğru yönəlir. Seksuallığın elementləri hər biri ayrılıqda həzz almağa can atır və bunun gerçəkləşməsini öz bədənində tapır. Bu mərhələ avtoerotizm adlanır və sonradan xarici obyekt seçmə mərhələsi ilə əvəz olunur.

Sonrakı araşdırmalarda bu iki mərhələ arasında üçüncü bir mərhələnin olduğu da aydınlaşır və ya belə də demək olar ki, avtoerotizmin özünün iki dövrə ayrılmasının məqsədəuyğun, hətta zəruri olduğu bəlli olur. Əhəmiyyəti getdikcə daha çox aydınlaşan bu üzərindən keçilən dövrdə, araşdırmaların göstərdiyinə görə, seksual istəklər artıq qovuşaraq bir bütünlüyə çevrilir və öz yönəldiyi obyektə də tapır, ancaq bu obyekt fərdə yad olan xarici obyekt olmayıb, onun həmin vaxtda artıq formalaşmış “MƏN”i olur. Bu vəziyyətin yaratdığı patoloji halı nəzərə alaraq biz bu yeni dövrü – narsizm dövrü adlandırırıq. İnsan özünü elə aparır ki, sanki o özü özünə vurulmuşdur; burada “MƏN”in ehtirasları ilə cinsi istəkləri araşdırma yolu ilə bir-birindən ayırmaq mümkün deyil.

Biz indilikdə bu narsisizm dövrünün dəqiq xarakteristikasını verə bilməsək də, bu dövrdə bütün seksual istəklərin bir bütövlükdə qovuşduğunu və “MƏN”ə yönəldiyini bilirik, habelə bu da aydındır ki, başlanğıcdan belə bir obyektə yönələn narsisizm artıq heç vaxt bütünlüklə yox olub getmir. İnsan hətta öz seksual istəklərinin yönəldiyi xarici obyektə tapandan sonra da hansısa dərəcədə öz narsisizmində qalmaqda davam edir; onun tapdığı obyekt necəse “MƏN”in yanında qalan seksual istəyin doğurduğu inikas olur və sonradan bu inikasin yenidən seksual istəyin özünə qayıdıb aradan qalxması da baş verə bilər. Sevgidə özünü göstərən bu mühüm psixoloji münasibət psixozların normal prototipi sayıla bilər və o, “MƏN”ə olan sevgiylə müqayisədə bu emanasiyanın ən yüksək səviyyəsinə uyğundur.

Burada istər-istəməz narsizm ilə primitiv xalqlarda və nevrotiklərdə tapdığımız psixi hadisələrin şişirdilməsi arasında əlaqə yaratmaq cəhdi yaranır; vəhşi adamların və nevrotiklərin bu xüsusiyyəti, bizcə, psixi hadisələrə olduğundan artıq qiymət verməkdən yaranır və onların psixi durumunda bu hal başlıca yer tutur. Deyə bilərik ki, primitiv adamın düşüncəsi hələ çox yüksək səviyyədə seksuallaşmışdır və elə buradan da onun öz düşüncəsinin çox böyük qüdrəti olmasına inamı yaranır, o bununla bütün dünya üzərində hökm edə bilməklə bağlı sarsılmaz etiqad bəsləməyə başlayır, buna görə də adamlara dünyada öz yerini göstərən və asan anlaşılan faktları anlaya bilmir. Nevrotiklərdə bir tərəfdən onların psixi aləminin qurulmasında bu primitiv yanlışlığın çox böyük bir hissəsi qalmaqda davam edir, digər tərəfdən öz seksual istəklərini şüuraltına sıxışdırmaları səbəbindən onlarda yenidən bütün düşüncə prosesi primitiv adamlarda olduğu kimi seksuallaşmışdır. Hər iki hal üçün psixi nəticə eyni cür olmağa məhkumdur, yəni vəhşi insanın psixikasında özünü göstərən ilkin halda sivil insanın intellektinin tənəzzülündən yaranan bu halla eyni bir vəziyyəti

stimullaşdırır və düşüncə prosesinin seksuallaşmasının nəticəsi olaraq bu iki hala uyğun gələn düşüncənin qüdrəti və intellektual narsisizm törənir.[22](#)

Əgər biz düşüncənin qüdrətinə inanmaq halına əsaslanıb bunu primitiv xalqlarda narsisizmin olduğunun sübutu kimi qəbul eləsək, onda biz ürəklə insanın dünyagörüşünün pillələri arasında paralellər aparmağa cəhd edə bilərik və bunun əsasında ayrıca götürülmüş fərdin seksual istəklərinin də keçmişlərdən bu günə olan inkişafını izləyə bilərik. Bu halda animistik mərhələ narsizm halına uyğun gəlir, dini mərhələ – obyektə olan sevgi halına uyğundur və bu sevgi valideynlərə olan doğmalığa münasibəti ilə eyni xüsusiyyətlidir, elmi mərhələ isə fərdin yetkinlik çağındakı yalnız həzz almaq prinsipi ilə yaşamaqdan əl çəkib, reallığa adaptasiya olunaraq (uyğunlaşaraq), ehtiyac duyduğu obyektləri xarici aləmdə axtarması deməkdir.[23](#)

Düşüncənin qüdrətinə olan inam bizim yaşadığımız mədəniyyətin içərisində yalnız incəsənət sahəsində qorunub saxlana bilmişdir. Yalnız incəsənətdə elə hallar olur ki, bəlli istəklərə qapılmış insan öz həzlərinə uyğun gələn nələrisə yaradır və bu oyun – bədii illüziyanın köməyi ilə – real hadisənin doğura biləcəyi coşğunluq yaradır. Görünür, doğru olaraq incəsənətin sehrindən danışırsınız və incəsənət yaradıcılarını sehrbazlarla müqayisə edirlər, amma bu müqayisə onu aparənlərin düşündüyündən daha artıq məna daşıyır. Şübhəsiz, incəsənət l/art pour l/art (fransızcadır: “incəsənət nəminə incəsənət” deməkdir) prinsipi ilə yaranmamışdır; ilkin dövrlərdə o, indi çox hissəsi sönləşmiş müəyyən tendensiyalara qulluq etmək üçün yaranmışdı. Onlar arasında hansısa magiya ilə bağlı məqsədlərin olduğunu da mümkün saymaq olar.[24](#)

4

İnsanın çox qədim çağlarda formalaşan ilkin dünyagörüşü animistik olduğu üçün o, psixoloji mahiyyət daşıyırdı. Bu dünyagörüşünün hələ elmə ehtiyacı yox idi, çünki elm yalnız insanlar dünyanı tanımadıqlarına əmin olduqda və buna görə də onu qavramaq üçün yollar axtaranda onlara gərək olur. Animizm isə primitiv adamlar üçün ən təbii və öz-özlüyündə aydın olan bir dünyagörüşü idi; o, dünyanın quruluşunu bilirdi və dünya məhz onun duyduğu kimi mövcud idi. Biz burada primitiv adamın öz ruhunda yaratdığı şəraiti xarici aləmə köçürdüyünü deməkdə haqlıyıq, ancaq başqa tərəfdən onun ruhunun belə formalaşmasına[25](#) animizmin ona dünyanı necə öyrətməsinin səbəb olduğunu da aydınlaşdırmağa borcluyuq.

Animizmin texniki vasitəsi olan magiya ruhani həyatın qanunlarını real şeylərə bağlamaq istədiyini açıq-aydın göstərir, üstəlik burada ruhlar hələ heç bir həlledici rol oynamır, habelə ruhların özü də magiyanın təsir obyektləri olur. Animizmin nüvəsini təşkil edən magiya ruh haqqındakı təlimdən daha ilkin və daha qədimdir. Bizim bu problemə psixoloji müstəvidəki yanaşmamız R.R.Marettanın təlimi ilə üst-üstə düşür, bu təlimə görə, animizmdən öncə animizmin yetişməsi dövrü də olmuşdur və bu dövrü öz xarakterinə görə animatizm (bütün şeylərin ruhlarının olması haqqında təlim) adlandırmaq doğrudur. İndiyə qədər aparılan araşdırmalarda yer üzündə elə bir xalq tapılmamışdır ki, onun ruh haqqında təsəvvürü olmasın, ona görə də burada deyilən animatizmlə bağlı müşahidələrin verdiyi bir sıra məlumatları da xatırlatmağa dəyər.

Magiyanın düşüncənin qüdrətini bütünlüklə qoruyub saxladığı bir zamanda animizm ortaya çıxıb, bu qüdrətin bir hissəsini ruhlara güzəştə getdi və bununla da

dinin yaranmasına yol açdı. Düşüncənin qüdrətini belə məhdudlaşdırmağa primitiv insanı nə vadar eləmişdi? Bunun səbəbi onun öz mühakimələrinin doğru olmadığını anlaması ola bilməzdi, çünki o, yeni mərhələdə də magiyanın texnikasından əl çəkmir, onu qoruyub saxlayırdı.

Mənim başqa bir araşdırmamda göstərdiyim kimi, ruhlar və iblislər yalnız və yalnız vəhşi adamın duyğularının inikasıdır²⁶, vəhşi adam bu zaman onu həyəcanlandıran obyektləri öz psixologiyasında şəxsləndirir və sonra bunları xarici aləmə inikas eləyib, dünyanı onlarla doldurur, bununla da daxilindəki psixi proseslərin nəticəsini özündən kənarda tapır; bütün bunlar mənim vaxtilə müalicə etdiyim Şreber adlı adamın nevroz xəstəliyi zamanı düşdüyü psixi vəziyyətə çox uyğundur; çox itiağıllı bir adam olan Şreber paranoyya nevrozundan əziyyət çəkirdi və qapıldığı duyğuların inikasını və seksual istəyinin azadlığını müxtəlif tale hadisələrinin üzərinə köçürmüşdü, bu tale qismətləri isə onları yaradan bu iki qaynaqdan çıxmış “ilahi şüalar”ın müxtəlif kombinasiyalarından törəyirdi.

Burada da bundan öncəki haldakı kimi daxili psixi prosesləri xarici aləmə köçürməyə təhrik edən meyillərin nədən yarandığı ilə bağlı sualın üzərində dayanmayacağıq. Ancaq burada bir ehtimalın üzərində dayanmağı mümkün hesab etmək olar: düşünmək olar ki, xarici aləmə belə bir inikasın psixi təskinlik yaratdığı yerdə bu meyillərin güclənməsi üçün üstün şərait yaranır. Belə bir üstünlüyün yaranmasının öz qüdrətini sübut etmək istəyən psixi elementlərin konfliktə girdiyi yerdə yarandığını tam əminliklə demək mümkündür; bu da aydındır ki, onların heç də hamısı belə bir qüdrətə çata bilmir. Paranoyyada özünü göstərən ağırlı proseslər də faktiki olaraq belə bir inikas mexanizmindən yararlanır ki, psixi aləmdə baş verən belə konfliktlərdən azad ola bilsin. Belə bir hala misal olaraq eyni bir psixi elementin daxilində olan iki elementin konfliktini də göstərmək olar, bunu biz ambivalent duyğularla tanış olanda görmüşdük və bunun ən yaxşı nümunəsi olan sevimli qohumunun ölüsünün yasını tutan adamların yaşadığı duyğuları bütün detallarına kimi araşdırmışdıq. Belə bir hadisə inikasın formalaşmasını yaradan motivi anlamağımız üçün xüsusilə əlverişlidir. Burada biz yenidən bütün ruhların arasında şər ruhların ilkin olaraq yarandığını iddia edən müəlliflərin rəyləri ilə qarşılaşırıq, onların fikrincə, ruh haqqında təsəvvürlərin yaranması sağ qalan adamların kiminsə ölümündən aldığı təəssüratlarla bağlı olmuşdur. Biz onların bu fikirləri ilə razılaşsaq da, onlardan fərqli olan belə bir qənaətə gəlirik ki, ölümün zəruri olaraq insanları qarşılaşdırdığı intellektual problemləri ön plana çəkmək doğru deyil, burada ölüm hadisəsinin zəruri olaraq sağ qalanları qarşılaşdırdığı düşüncəni yaradan gücün qaynağı duyğuların konfliktində olduğu oblastdadır.

İnsanın birinci nəzəri yaradıcılığı – ruhların yaradılması – tabunun hökmlərinə tabe olan ilkin əxlaqi məhdudiyyətlərin yarandığı qaynaqdan törənmişdir. Ancaq eyni qaynaqdan törənmək onların eyni zamanda yaranması demək deyil. Əgər, doğrudan da, sağ qalan adamların ölən adama münasibəti bu primitiv adamları ilk dəfə olaraq düşünməyə məcbur edib onların öz düşüncələrinin qüdrətinə olan inamını sarsıtmışsa və onun qüdrətinin bir hissəsindən ruhların xeyrinə əl çəkməyə məcbur etmişsə, habelə özünün müstəqil hərəkətlərinin bir hissəsini də bu işdə qurban vermişsə, onda bu mədəni yaradıcılıq insan narsizminə müqavimət göstərən Αυαγκη-nın(qədim yunancada tale, bəxt deməkdir) mövcudluğunun ilk etirafı sayıla bilər. Beləliklə də,

vəhşi adam ölümü inkar eləməyə oxşayan bir tərzdə onun qüdrəti qarşısında səcdəyə qapılmışdır.

Əgər özümüzdə bu ehtimalımızdan yararlanmaq üçün cürət tapsaq, onda soruşa bilərik: bizim psixoloji strukturumuzun hansı mühüm hissəsi ruhun və şəxsiyyətin inikası yolu ilə özünün təcəssümünü və yenidən doğuluşunu tapır? Vəhşi adamın ruhla bağlı primitiv təsəvvürü sonrakı qeyri-maddi təsvir olunan ruhla bağlı təsəvvürlərdən nə qədər uzaq olsa da, hər halda, onların mahiyyətə üst-üstə düşdüyü mübahisə doğurmur, yəni hər iki halda canlı və cansız şeylərdə duallıq (ikililik) görünür və bu şeylərin xüsusiyyət və bütövlüyünün onların hər iki tərkib hissəsi arasında bölündüyünü hesab edir. Spenserin dediyinə görə²⁷, bu ilkin dualizm artıq bizim işlətdiyimiz anlamdakı, yəni insanın bədənə və ruha bölünməsi kimi anlaşılan dualizmlə eyni sayıla bilər və bunun mübahisəsiz sübutunu biz kiminsə haqqında deyilən “o özündə deyil” ifadəsində görürük.

Bizim də xarici reallıqları bütünlüklə keçmişin primitiv adamları kimi inikas etməyimiz şüurun onlarla eyni olan səviyyəsindən başqa bir şey adlana bilməz və bu halda duyğu və şüurla qavranılan predmet mövcud olur, ancaq onun mövcudluğunu aşkara çıxaran şüurla yanaşı olaraq, başqa bir şüur səviyyəsi də olur ki, bu predmet orada latent vəziyyətində qalır və onun istənilən anda yenidən meydana çıxması mümkün olur. Başqa sözlə desək, xarici reallıq eyni zamanda duyğulara və xatirələrə inikas olunur, daha ümumi şəkildə ifadə eləsək, burada xarici reallığın inikas olunduğu şüurlu proseslə yanaşı, şüuraltı proses də olur. Belə də demək mümkündür ki, baxılan canlı və ya cansız varlığın “ruhu” qavrama prosesinin gedişində xatirəyə çevrilmək bacarığı qazanır, başqa sözlə desək, bu nəsnələr əlçatan olmayanda da təsəvvür oluna bilər.

Əlbəttə, gözləməyə dəyməz ki, ruh haqqındakı primitiv və müasir təsəvvürlər arasındakı ayırıcı (demarkasiya) xətt çağdaş elmin şüurlu və şüuraltı proseslər arasında çəkdiyi ayırıcı xətt kimi həmişəlik qalacaqdır. Animistik ruh hər iki xüsusiyyəti özündə birləşdirir. Onun qeyri-reallığı və fəallığı, bədəndən çıxıb müvəqqəti və ya daimi olaraq başqa bir bədənə köçə bilmək qabiliyyəti – bütün bunlar şüurun mahiyyətini xatırladan əlamətlərdir. Ancaq onun öz üzünü aşkar olaraq göstərmədən gizlətməyə üstünlük verməsi şüuraltını xatırladır. Biz indi dəyişilməzlik və dağılmazlığı şüurlu yox, şüuraltı proseslərin adına yazırıq və onları psixi proseslərin həqiqi daşıyıcıları hesab edirik.

Biz artıq animizmin dünyanın anlaşılması haqqında ilk bütöv nəzəriyyə yaradan düşüncə sistemi olduğunu demişik, indi isə psixoanalitika baxımından belə bir sistemlə bağlı bir sıra nəticələri qeyd etmək istəyirik. Apardığımız gündəlik təcrübələr yenidən bu “sistem”in başlıca xüsusiyyətlərini təsdiq eləyir. Biz gecələr yuxu görürük və gündüzlər bu yuxuları yozmağa öyrəşmişik. Yuxu öz təbiətinə uyğun olaraq, ola bilər ki, qarma-qarışıq və rabitəsiz olsun, ancaq o, ayıq vaxtımızda yaşadığımız təəssüratların ardıcılığından da qurula bilər və ya bir gerçək hadisədən başqa bir hadisəni nəticə kimi çıxardaraq yarana bilər və öz məzmununun bir hissəsini başqa bir hadisə ilə əlaqəli şəkildə təqdim edə də bilər. O sanki az, ya çox dərəcədə bunu bacarır, ancaq bunu demək olar ki, gördüyü işi həmişə absurda gəlib çıxan bir şəkildə yerinə yetirir və ümumi gedişdə qırılan yerlər olur. Əgər biz yuxugörməni yozmağa başlasaq, öyrənirik ki, yuxugörmənin elementlərinin qeyri-sabit və qeyri-bərabər paylanması onu yozmaq üçün çətinlik törətmir. Yuxugörmədə ən başlıcası

yuxugörmədəki aparıcı düşüncədir, bu düşüncənin aydın anlamı, rabitəsi və nizamı olur, ancaq bu nizam yuxugörmənin xatırladığımız açıq məzmunundan bütünlüklə fərqlənir. Yuxugörmənin düşüncəsindəki rabitə pozulmuşdur və o, tamamilə itə də bilər və ya yuxugörmənin məzmunu onu yeni bir rabitə ilə əvəz edə bilər. Demək olar ki, yuxugörmə elementlərinin qatılaşması halını çıxmaq şərtlə həmişə onların əvvəlki düzülüşündən az və ya çox dərəcədə asılı olmayaraq, yenidən yerləşməsi hadisəsi baş verir. Bir sözlə, yuxugörmənin gördüyü işin nəticəsi olaraq yuxugörmənin yararlandığı düşüncə materialları yeni bir təsirə uğrayaraq, “təkrar (ikinci) emal” adlanan prosesdən keçmişdir və bu prosesin məqsədi yuxugörmənin işinin yaratdığı rabitəsiz və anlaşılmaz nəticələrdən yeni “məna” almaq üçün onların üzərində yenidən işləməkdir. Təkrar (ikinci) emaldan alınan bu məna artıq yuxugörmənin gerçək mənası deyil.

Yuxugörmənin gördüyü işin ikinci emalından alınan nəticə sistemin mahiyyəti və məqsədi ilə bağlı gözəl bir nümunəni təqdim edir. Bizim intellektual funksiyamız istənilən qavrama və düşüncə materialının bir tamlıqda əlaqələndirilməsini tələb edir və qavrama ilə düşüncədə yanlışlıq yoxdursa, onda bu əlaqənin hansısa düzgün olmayan formalarının yaranmasına yol vermir. Belə bir sistemin yaradılması bizə yalnız yuxugörmələrlə bağlı deyil, həm də yersiz xoflanma, sarmaşan hallar və sayıqlamanın bir sıra növləri ilə əlaqədar olaraq da bəllidir. Sayıqlamağa gətirib çıxaran xəstəliklərdə (paranoyya) ən çox gözəçarpan cəhət burada hansısa sistemin yaranmasıdır; bu sistemdə xəstəliyin bütün mənzərəsini görmək mümkündür, ancaq belə sistemləri nevroz və psixozların başqa formalarında da görməmək mümkün deyil. Biz isbat edə bilərik ki, bu halların hamısında qarşıya qoyulmuş yeni məqsədə uyğun olaraq, əldə olan psixi materialın yenidən bölüşdürülməsi hadisəsi baş vermişdir; bu yenidən bölüşdürülmə sistemin özünə görə anlaşılan görünsə də, çox vaxt zorla həyata keçirilir. Sistemin yaranmasının ən yaxşı əlaməti odur ki, onun istənilən nəticəsi ən azından iki motivin olmasına yol verir: bunlardan biri sistemin özünün varlığından yaranan ilkin şərtlərdir, yəni mümkün ola bilən və yanlış mülahizələrdir, ikincisi isə bizim real saymalı olduğumuz, ancaq gizlədilmiş qalan motivdir.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün nevrozların olduğu oblastdan nümunə gətirmək istəyirəm: tabu ilə bağlı başlıqda mən sarmaşan hallar nevrozundan əziyyət çəkən və nevrozun simptomlarının maorilərin arasında olan tabu ilə olduqca böyük uyğunluğundan danışmışdım. Haqqında danışmaq istədiyim bu qadının nevrozu onun ərinə qarşı yönəlmişdi; nevrozun ən yüksək həddi isə şüuraltında özünə yer eləmiş ərinin ölümünü istəməyinin danılması idi. Amma onun açıq-aydın sistemləşmiş bu xofu (fobiyası) ümumiləşərək yalnız ölümü xatırlamaqla bağlanmışdı və bu xatırlanmalarda heç vaxt ərinin adı keçmirdi, həm də onunla bağlı hansısa narahatlıq da ifadə olunmurdu. Bir dəfə bu qadın ərinin ev qulluqçusuna kütləşmiş ülgücünü aparıb hansısa dükanda itilənməsi tapşırığı verdiyini eşidir. Bu tapşırıqdan gözlənilməz narahatlıq keçirən qadın özü də bu dükanın olduğu yerə gedir və bu kəşfiyyatdan qayıdandan sonra ərinə deyir ki, itilətdiyi ülgücü tullayaraq bir də ondan yararlanmasın, çünki o ülgücün itiləndiyi dükanın yanında tabutların və başqa dəfn mərasimi avadanlıqlarının yerləşdiyi anbar var. Ərinin kəsici alət olan ülgücün adını çəkməsi bu qadının şüuraltında yerləşən ölümə bağlı düşüncəsiylə qırılmaz bir əlaqə yaratmışdı. Əminliklə demək olar ki, əgər ülgücün itiləndiyi dükanın qonşuluğunda dəfn avadanlıqlarının saxlandığı anbar olmasaydı, bu qadın evə qayıdandan sonra

ərinin bu ülgücü tullamasını istəyəcəkdi, bunun üçün onun dükana gedib qayıdarkən yolda kiminsə dəfn olunmaq üçün aparıldığını, yas paltarında olan birini, yaxud da qəbir üstünə qoymaq üçün hazırlanmış əklillə gedən bir qadını görməsi yetərli olacaqdı. Burada şərtlərin toru yetərincə geniş sahəyə atılmışdır ki, istənilən halda ona nəşə bir ov düşsün; artıq bu ovu götürüb-götürməmək onun şəraitin yaratdığı toru yığmasından asılı idi. Müşahidə nəticəsində aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur ki, başqa bir gün həmin qadın baş verən hadisələrə belə xoflu yanaşmır və hansısa qadağanın qoyulmasında təkid eləmir. Belə xəstələr üçün bu sayaq günləri “yaxşı günlər” hesab edirlər. Asanlıqla anlamaq olar ki, burada ülgücdən yararlanmağın qadağan olunmasının əsl səbəbi onun şüuraltında yaranan ülgüclə öz boğazını kəsən ərinin məmnunluq doğuran obrazını görməsi və buna qarşı müqavimət göstərmək istəməsi olmuşdur.

Eynilə bunun kimi yeriməkdə yaranan əngəllər, abaziya (sinir pozğunluğundan yerimə qabiliyyətini itirmək), aqorafobiya (açıq məkanda, adamların çox olduğu yerdə olmaqdan çəkinmək) kimi hallar yaranıb inkişaf edir, bu simptomlar inkişaf etmək imkanı tapır və hansısa şüuraltı istəyin təsdiqinə və inkarına yönəlmiş olur. Abaziya zamanı şüuraltında yerləşən bütün fantaziyalar və fəallığını itirməmiş xatirələr nevrozun onlar üçün açdığı bu qapıdan bayıra atılaraq, simptomlara çevrilib özlərini reallaşdırmağa çalışır və hamılıqla abaziya çərçivəsində birləşir. Aqorafobiyanın yaranmasının ilkin şəraitinə əsaslanaraq onun simptomlarının quruluş və detallarını anlamağa çalışmaq mənasız və yararsız bir iş olardı. Buradakı əlaqələrdə özünü göstərən ardıcılıq və ciddilik, əslində, bir aldanışdır. Yuxugörmənin “fasadı”nın öyrənilməsində olduğu kimi daha dərinə işləyən müşahidələr aparmaqla simptomların yaranmasındakı heyrətamiz qeyri-ardıcılığı və nizamsızlığı aşkara çıxarmaq mümkündür. Belə sistemləşən fobiyaaların detalları özlərinin real motivlərini yeriməni əngəlləməklə heç bir əlaqəsi olmayan gizli determinantlardan (məyyənedici faktorlardan) götürə bilər və buna görə də müxtəlif adamlarda özünü göstərən bu fobiyanın formalaşması fərqli və ziddiyyətli görünə bilər.

Bizi maraqlandıran animizm sisteminə qayıdıb, başqa psixoloji sistemlərlə bağlı baxışlarımıza əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlib çıxırıq ki, primitiv xalqların ayrı-ayrı adətlərinin və ənənələrinin izah olunmasını yalnız onların “xurafatçılığı” ilə bağlamaq doğru deyil və gerçək motivin ortada olması belə bizi burada rol oynayan gizli motivi axtarmaqdan çəkindirməməlidir. Animistik sistemin hökm sürdüyü vəziyyətdə ola bilməz ki, istənilən ənənə və ya fəaliyyət yalnız bizim indi “xurafat” adlandırdığımız sistemə əsaslar üzrə yaransın. “Xurafat” da psixanalitik araşdırmaların qarşısında öz dayanıqlığını saxlaya bilməyən, “qorxu” və ya “yuxugörmə” adlandırdığımız keçici anlayışlar qəbiləndəndir. Əgər gerçəkliyin qarşısını bir qalın pərdə kimi kəsən bu maneəni aradan qaldıra bilsək, onda bəlli olacaqdır ki, biz indiyədək vəhşi adamların psixoloji həyatlarını və mədəni səviyyələrini olduğundan aşağı dəyərləndirə bilmişik.

Əgər cılız ehtirasların sıxışdırılmasına əldə olunmuş mədəniyyət səviyyəsinin ölçüsü kimi yanaşsaq, onda razılaşmaq gərəkdir ki, animistik sistemin hökm sürdüyü mərhələdə də böyük uğur və tərəqqi sayıla biləcək nailiyyətlər qazanılmışdır və bütün bunların xurafatçılıq motivləri ilə bağlı olduğuna görə gözdən salınması ədalətli sayıla bilməz. Biz hansısa vəhşi qəbilənin döyüşçülərinin hərbi yürüşə çıxmazdan qabaq özlərinin seksual istəklərindən imtina edib bədənlerini bütün başqa cəhətlərdən də

təmizlədiklərini eşidəndə bunun səbəbini bədənlərinin hansısa mənfi cəhəti olan qalıqlarını düşmənlərin ələ keçirib onlara qarşı cadu eləyə bilməməsində görürük, lakin onların bu vaxt öz həzlərindən imtinasını analoji olan xurafatçılıqla motivləşdirməli oluruq. Bununla yanaşı olaraq, ehtiraslardan alınə biləcəək həzlərdən imtina olunması faktı burada şübhəsizdir və bu faktın bizə aydın olması üçün gərək qəbul edək ki, vəhşi döyüşçü öz üzərinə belə bir məhdudiyyət gətürməklə psixoloji tarazlıq yaratmağa çalışır, çünki o, qanlı bir savaşa girməklə adi halda qadağan olunan düşməncilik və amansızlıqla bağlı psixoloji fəaliyyətindən həzz almağa başlayacaqdır. Çox ağır və məsuliyyətli işlər görərkən seksual istəkləri məhdudlaşdırmaq da bu qəbildəndir. Qoy bu qadağanı magiyanın təsirinə uymaqla yozsunlar, ancaq burada yenə də başlıca cəhət belə bir məqamın üzərinə gəlib çıxır ki, bu halda ehtirasların ödənilməsindən imtina fiziki gücün artmasına gətirib çıxarır və magiyanın inandırıcılıq təsirini işə salmadan buradakı gigiyenik qadağaları da reallaşdırmaq olmayacaqdı. Əgər vəhşi qəbilədən olan kişilər ova, balıq tutmağa, müharibəyə, gərəkli bitki və meyvələri toplamağa gedirlərsə, onda onların evdə qalan arvadları çoxsaylı ağır məhdudiyyətlərə dözməli olur və vəhşi adamlar qadınların dözdükləri bu məhdudiyyətlərin uzaq məsafədən də onların işlərinin uğuruna yardımçı olduğunu düşünürlər. Ancaq azacıq fəhmli olmaq yetər ki, buradakı uzaq məsafəyə təsir məqamının kişilərin ev haqqında düşüncələri ilə bağlı olduğunu anlamaq bilək, bu zəhiri maskanın arxasında evi üçün darıxmaqla bağlı psixoloji hadisə gizlənir və evdə qalan qadınlar da öz ərlərinin evdə baxımsız qalan arvadlarından arxayın olacaqları təqdirdə var gücləri ilə çalışacaqlarını və uğura çatacaqlarını düşünürlər. Başqa hallarda isə artıq açıq mətnlə deyilir ki, qadın əri yürüşdə olanda ona xəyanət edirsə, bu, ərinin ardınca getdiyi mühüm işdə uğursuzluğu ilə nəticələənəcəkdir.

Vəhşi xalqların qadınlarının aybaşı vaxtı əməl elədikləri çoxsaylı tabu qaydaları qandan qorxmaqla bağlı olan xurafatla motivləşdirilir, çox güman, bu, doğrudan da, belədir. Ancaq bunu da nəzərə almamaq yanlışlıq olardı ki, bu halda qandan qorxmaq xurafatçılığı estetik və gigiyenik məqsədlərə də xidmət edir və bu qaydaların magiya ilə motivləşdirilməsinin belə bir müsbət nəticəsi də vardır.

Biz onu da yaxşı başa düşürük ki, çağdaş günümüzdə yaşayan vəhşi adamların psixoloji fəaliyyətlərinə ehtimalları ötüb-keçən belə incəliklər yazmaqla özümüzə qarşı qınaqlar yaratmaq riskinə gedirik. Ancaq, mənim fikrimcə, bu xalqların animistik pillədə qalmış psixologiyası ilə bağlı işlər çağdaş sivil dünyada doğulan körpələrin psixoloji vəziyyətinə yanaşmamız kimi yanlış ola bilər, bəlli olduğu kimi, biz onların da psixoloji aləmlərində nə baş verdiyini anlamaq bilmirik və elə buna görə də bu oblastda özünü göstərən zənginlikləri və incəlikləri də dəyərləndirməyi bacarmırıq.

Mən tabuların indiyədək araşdırılmayan bir qrupunu da xatırlatmaq istəyirəm, çünki bu qrupa daxil olan qaydalara psixooanalitikaya yaxşı tanış olan bir izahla yanaşmaq mümkündür. Vəhşi xalqların çoxunda müəyyən şəraitlərdə evdə itiuculu silahlar və deşici alətlər saxlamaq qadağan olunur. Frezer almanların arasında bu gün də bıçağın iti ucunu yuxarıya tuşlamaqla qoyulmasına yol verməyən xurafatın olduğunu yazır. Keçmişdən qalma inanca görə, bu vaxt Tanrı və mələklər iti ucu yuxarıya yönəlmiş bıçaqla özlərini yaralaya bilərlər. Görəsən, bu tabuda şüuraltında gizlənən pis niyyətli psixi meylin öz istəyini gerçəkləşdirmək üçün itiuculu silaha əl

atmaq arzusunun bəlli “simptomatik fəaliyyəti” öz əks-sədasını aşkara çıxarmamışdır ki?

14 Materialın məcburi yığcamlaşdırılması mənbələrin göstərilməsindən imtina eləməyə səbəb olur. Ona görə də burada animizm və magiya ilə bağlı materialları götürə bildiyim ən məşhur əsərləri göstərməklə kifayətlənirəm.

15 Vundtdan başqa, H.Spenserin “Encyclopedia Britannica”da (Britaniya Ensiklopediyası”) verilmiş məqaləsinə də baxmaq olar.

16 Əgər qışqırmaq və hay-küylə hansısa ruhu qovurlarsa, onda bu, sırf sehrbazlıq sayılır; əgər bu ruhun adına yiyələnib onu tabe edirlərsə, bu, magiya sayılır.

17 Frezerin fikrincə, Bibliyada canlı varlıqların təsvir olunmasının yasaqlanması təsviri incəsənətə düşmənçilik göstərməklə bağlı deyildi, bunun səbəbi yəhudi dininin özünə düşmən saydığı magiyanı başlıca silahından məhrum eləmək istəyi idi.

18 Bunun əks-sədası Sofoklun “Kral Edip” dramında vardır.

19 Şekspirin “Hamlet” dramında kral deyir: “Mənim sözlərim havaya uçur, düşüncələrim isə aşağıda qalır; düşüncəyə qoşulmayan söz heç vaxt göylərə gedib çata bilmir”.

20 Ehtimal olunur ki, biz o təəssürləri tükürpərdici sayırıq ki, orada düşüncənin qüdrəti və obrazın animist təsviri olsun, ancaq biz özümüzün şüurlu müha-kimələrimizdə bunlardan uzaq oluruq.

21 Belə bir sürüşmənin səbəbini sonrakı mülahizələrimizdə ifadə edəcəyik.

22 Bu mənada mövzu ilə bağlı danışan yazıçı üçün belə bir aksiom var ki, burada özünü göstərən solipsizmin və ya berkleyanizmin təsiri altında olan vəhşi adam ölümün reallığına inanmır (solipsizm – insanın yalnız özünün mövcud olub qalan bütün şeylərin onun şüurunun məhsulu olduğunu deyən subyektiv idealizmdir).

23 Qeyd edək ki, uşağın təbiətində özünü göstərən ilkin narsisizm onun gələcək xarakterinin formalaşmasını müəyyən etmək üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır və onun özünü ucuz dəyərləndirməsi ehtimalını istisna edir.

24 S.Reynaxın fikrincə, Fransanın mağaralarında cızdıqları heyvan rəsmləri bu günümüze gəlib çıxan primitiv rəssamlar bu şəkilləri bəyənilmək üçün deyil, tilsimləmək üçün çəkmişlər. O bu fikrini onunla əsaslandırır ki, bu şəkillər mağaranın uzaq və qaranlıq künclərində çəkilmişdir və onların arasında qorxunc, yırtıcı heyvanların şəkli yoxdur. “Çağdaş insanlar çox vaxt sözü şişirtmək üçün hansısa böyük rəssamın və ya heykəltəraşın fırçasının və tişəsinin tilsimli olmasından, ya da incəsənətin tilsimindən danışirlər. Sözü birbaşa anlamında bir adamın iradəsinin bir başqasına və ya hansısa predmetə göstərdiyi mistik təsir doğru ifadə deyil; ancaq biz görürük ki, onlar nə vaxtsa hərfi mənada doğru hesab olunur, hər halda, yaradıcı insanlar özləri belə düşünürlər”.

25 Endopsixik duyum adlanan hadisə ilə qavrama

26 Biz güman edirik ki, narsisizmin bu erkən mərhələsində libidonu və başqa qıcıqları yaradan psixi enerji hələ ayrı-ayrı hissələrə ayrılmamışdı.

27 “Sosiologiyanın prinsipləri” əsərinin I cildi

TOTEMİN İNFANTİL QAYIDIŞI

Psixi hadisələrin və formaların müəyyənləşməsində daimi bir təkrarlanmanın olduğunu ilk dəfə üzə çıxaran psixoanalizin çox mürəkkəb bir hadisə olan dinin yalnız bir mənşəyinin olduğunu sübut etməyə çalışmasında qorxulu heç nə yoxdur. Əgər o, zərurət ucbatından, başqa sözlə desək, özünün birtərəfli yanaşmasına görə dinin yaranmasında yalnız bir mənşənin olması üzərində ısrarla dayanırsa, həm də başqalarının burada yalnız bir mənşənin olduğunu qəbul eləməsi üçün ısrar etmir və özünün burada ön plana çıxardığı mühakimənin inkar oluna biləcəyini də istisna etmir. Yalnız elmin bir çox sahələrinin apardığı araşdırmaların sintezi burada danışılan mexanizmlərin və dinin mənşəyini dəqiqliklə müəyyən edə bilər; ancaq bu artıq psixoanalitikanın təklikdə görə biləcəyi bir iş deyil.

1

Oxuduğunuz bu kitabın birinci başlığında totem anlayışı ilə tanış olmuşduq. Eşitdiklərimizdən aydın olurdu ki, totemizm Avstraliyanın, Afrikanın və Amerikanın bir sıra primitiv xalqları üçün dini və sosial quruluşu yaradan ideologiyayı əvəz eləyir. Bildiyimizə görə, ilk dəfə şotlandiyalı Mak Lennan totem fenomeninə elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb eləyə bilmişdir, onun gördüyü bu işə qədər totemizmə yalnız maraqlı bir hadisə kimi yanaşırdılar, ancaq Mak Lennan belə bir mühakimə irəli sürdü ki, keçmişin və indinin müxtəlif cəmiyyətlərinin çoxlu sayda adət və əxlaqi dəyərini totemin hökm sürdüyü epoxanın qalıqları kimi anlamaq lazımdır. Bu problemlə bağlı deyilən sonuncu rəyi V.Vundtun “Xalqların psixologiyasının elementləri” kitabından sitat gətirmək istəyirəm: “Bütün bunları ümumiləşdirərək, biz böyük ehtimalla belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, görünür, haçansa totemist mədəniyyət hər yerdə primitiv insanın yaşadığı dövrlə qəhrəmanların və tanrıların yaşadığı dövr arasında bir başlanğıc, keçid pilləsi olmuşdur”.

Oxuduğunuz bu başlığın məqsədi bizi totemizmin xarakterini daha dərinədən öyrənməyə yönəldir. Aşağıda öyrənəcəyiniz bir səbəbdən mən burada S.Reynaxın 1900-cü ildə yazdığı “Code du totemisme” (“Totemizmin kodeksi”) yazısında totemist dinin ehkamları sayıla biləcək 12 paragraflıq müddəanı diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm:

1. Bəlli bir heyvanı öldürmək və ətinə yemək olmaz, ancaq adamlar belə heyvanları əhliləşdirir və onlara qulluq eləyirlər.
2. Bu heyvanlar hansısa səbəbdən ölürlərsə, onları öz qəbilə yoldaşları kimi sayğı ilə basdırırlar və ona yas saxlayırlar.
3. Bəzən bu heyvanı yeməyə icazə verilir, ancaq onun bədəninin müəyyən hissəsini yeməyə yasaq qoyulur.
4. Əgər hansısa zərurət ucbatından bu heyvanı öldürmək lazım gəlirsə, onda onun ruhundan bağışlanmağı diləmək lazımdır, müxtəlif üsullar və özünü doğrultma metodları ilə bu heyvanın öldürülməsini yasaqlayan tabunun pozulmasına haqq qazandırmağa çalışmaq gərəkdir.
5. Əgər adətə görə bu heyvan qurban verilsə, onda sonradan ona yas tutulur.
6. Bir sıra təntənələrdə, dini mərasimlərdə bəlli bir heyvanın dərisini geyinirlər. İcma totemizmə bağlıdırsa, bu dəri totem olan heyvana aid olur.
7. Qəbiləyə və ya ayrı-ayrı adamlara totem sayılan heyvanın adını verirlər.

8. Qəbilələrin çoxu totem sayılan heyvanın təsvirindən gerb kimi istifadə edir və öz silahlarını onun şəkilləri ilə bəzəyirlər; kişilər totemin şəklini bədənlərinə çəkir və ya onu dərilərinə tatu edirlər.

9. Əgər totem qorxunc və təhlükəli heyvandırsa, onda hesab eləyirlər ki, o öz adı ilə çağırılan qəbilənin adamlarına toxunmur və onlara ziyan vurmur.

10. Totem olan heyvan onun adını daşıyan qəbilənin üzvlərini təhlükədən qoruyur və təhlükənin olmasından xəbərdar edir.

11. Totem olan heyvan ona itaət edən adamları uğura çatdırır və onlara rəhbərlik edir.

12. Eyni bir totemə bağlı olan adamlar çox vaxt inanırlar ki, totem olan heyvan onların ümumi əcdadıdır.

Totemist dinin bu katexizisini dəyərləndirməyə və diqqət yetirməyə dəyər, çünki Reynax buraya haçansa mövcud olmuş totemistik sistemlərin hamısında olan bütün əlamət və qalıqları daxil etməyə çalışmışdır. Müəllifin problemə yanaşmasını dəyərləndirəndə onun totemizmin başlıca cəhətlərinin üzərindən keçdiyini də görmək mümkündür. Bir azdan görəcəyik ki, o, burada totemizmin iki başlıca cəhətindən birini bütünlüklə arxa plana keçirmiş, o birisini isə bütünlüklə buraxmışdır.

Totemizmin xarakteri ilə bağlı aydın təsəvvür yaratmaq üçün bu mövzu ilə bağlı çox geniş müşahidələrin toplandığı dördcildlik kitabın müəllifi olan araşdırıcının nöqtəyi-nəzərinə diqqət yetirək. Bu baxımdan biz “Totemism and exogamy” (“Totemizm və ekzoqamiya”) kitabının müəllifi J.O.Frezerin verdiyi məlumatlara əsaslanmağa çalışacağıq və onun gəldiyi nəticələrlə psixanalitikanın çıxardığı nəticələr bir-birindən uzaq olsa belə, burada diqqət yetirməyə layiq olan biliklər tapmaq mümkündür.[28](#)

Frezer özünün birinci məqaləsində totemlə bağlı belə yazır: “Totem vəhşi adamın xurafat duyğusu ilə yanaşıb səcdə etdiyi maddi obyektədir, vəhşi adamın totemə belə yanaşmasının səbəbi isə onun özü ilə totem saydığı obyekt arasında xüsusi bir münasibətin olduğuna inanmasıdır. Primitiv adamlar totemin əlaqələri qarşılıqlıdır, totem adamı qorxudur, adam isə ona olan sayğısını müxtəlif yollarla sübut etməyə çalışır, misal üçün, totem heyvandırsa, onu öldürmür, bitkidirsə, onu qoparmır. Totem fərdi totemdən fərqi odur ki, o təkə bir dayanıqlı obyekt olaraq qalır, adətən, hansısa heyvanın və ya bitkinin bir növünün çoxlu sayda nümayəndəsindən ibarət olur, çox az hallarda isə hansısa birtipli cansız əşyalar və ya eynitipli əldəüzəltmə predmetlər də totem sayılır.

Totemin ən azından üç növünü təyin etmək olar:

1. Qəbilənin totemi – bu totemə bütün bir qəbilənin adamları etiqad göstərir və bu inanc nəsil-dən-nəslə ötürülür.

2. Cinsiyyət totemi – ya bütün kişilərin, ya da qadınların etiqad bəslədiyi totem, burada hər iki cinsin eyni zamanda bağlı olduğu totem olmur.

3. Fərdi totem – ayrıca götürülmüş bir fərdə verilmiş totem səlahiyyəti, bu səlahiyyət irsən onun övladlarına keçir.

Sonuncu iki totemi onların əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə qəbilə totemi ilə tutuşdursaq, onları nəzərə almamaq da olar. Yanılmırıqsa, bu iki totem növü sonradan törəmədir və totem anlayışının mahiyyəti ilə bağlı çox az əhəmiyyət daşıyır.

Qəbilə totemi (tayfa totemi) qadınların və kişilərin bəlli bir qrupunun səcdə etdiyi predmetdir, totemə səcdə edənlər isə onu özlərinin ümumi əcdadı, bir-birilərini isə qan

qohumu sayırlar, hamılıqla totemə inandıqları kimi, bütün qalan işlərini də birlikdə görməli olduqlarını düşünür, bir-biri ilə çox möhkəm münasibətlərlə bağlanırlar.

Totemizmə eyni zamanda həm dini, həm də ictimai sistemdir. Dini baxımdan o, insanla totem arasındakı səcde və itaət münasibətlərini müəyyən edir, ictimai baxımdan isə qəbilə üzvlərinin bir-biri ilə və başqa qəbilələrlə bağlı münasibətlərini təyin edir. Totemizmin sonrakı inkişafı gedişində onun bu iki tərəfi bir-birindən ayrılmağa meyil edir; buradakı sosial sistem çox vaxt totemizmin dini tərəfindən ayrılıb müstəqilləşməyə can atır, totemizmin dini tərəfinin qalıqları isə onun bir sistem kimi ləğv olunduğu cəmiyyətlərdə yaranan dinlərin içərisində də qalmağa davam edir. Totemizmlə bağlı indiki biliklərimizə əsaslanıb, biz bu iki tərəfin başlanğıcda bir-biri ilə necə bağlı olduğunu yəqinliklə deyə bilmərik. Ancaq ümumilikdə götürsək, çox böyük ehtimalla demək olar ki, totemizmin bu iki tərəfi uzun müddət üçün bir-birindən ayrılmaz olmuşdur. Başqa sözlə desək, biz tarixilik baxımından nə qədər geriyə qayıda biliriksə, bir o qədər aydınlığı ilə görürük ki, qəbiləyə mənsub olan adam özünün bu qəbilənin mənsub olduğu totemlə eyni nəsiləndən olduğunu düşünür və onun totemə münasibəti qəbilə yoldaşlarına olan münasibətindən fərqlənir.

Totemizmin dini sistem kimi xüsusi olaraq təsvir edilməsində Frezer qeyd edir ki, bir qəbilənin adamları hamılıqla özlərini öz totemlərinin qəbiləsi hesab edirlər və adətən, bu totemin özlərinin ilkin əcdadları olduğuna inanırlar. Bunun nəticəsi olaraq onlar totem saydıqları heyvanı ovlamır, öldürmür və ətinə yemirlər, habelə əgər totem sayılan obyekt heyvan deyilsə, ondan nə üçün istifadə olunmasını da qadağan edirlər. Totemlə öldürülməsi qadağasından başqa, çox vaxt ona toxunmaq, hətta ona baxmaq da qadağan olunur. Bir çox hallarda totemi əsl adı ilə çağırmaq da olmaz. Totemlə qorunması üçün qoyulan bu tabuların pozulmasının avtomatik olaraq cəzalandırılacağına və buna görə ağır xəstəliyin və ya ölümün baş verəcəyinə inanırlar.

Bəzən qəbilələr totem sayılan heyvanın birini götürüb bəsləyir və qapalı bir yerdə saxlayır.²⁹ Totemlə ölüsünü tapanda onun üzərində ağı deyir, öz qəbilə yoldaşlarına xas olan ehtiramla dəfn edir və yas saxlayırlar. Əgər adətlərin yol verdiyi qaydaya uyğun olaraq totemlə öldürsələr, onda totemlə onları bağışlaması üçün tövbə ayını keçirirlər.

Qəbilə öz totemindən onu qorumasını və mərhəmət göstərməsini gözləyir. Əgər bu, təhlükəli heyvandırsa (yirtıcı heyvan və ya zəhərli ilan), onda belə hesab eləyirlər ki, o öz yoldaşları olan qəbilə üzvlərinə ziyan yetirməyəcək, əgər totem onlardan kiməsə ziyan vurarsa, onda ziyan çəkən adamı qəbilədən qovurlar. Burada totemə bağlılıq andı ilahi qanun sayılır; ona görə də çoxlu problemlərin səbəbi totemlə bağlanır. Totem xəstəliklərin sağlamlığına kömək edir, qəbiləyə müxtəlif əlamətlərlə və işarələrlə xəbərdarlıq edir. Totem olan heyvanın hansısa evə yaxınlaşmasını o evdən kiminsə öləcəyi ilə əlaqələndirirdilər. Yeni totemlə öz qohumlarından birini aparmağa gəldiyini düşünürdülər.

Müxtəlif əhəmiyyətli məqamlarda qəbilə üzvləri özlərinin totemlə qohumluqlarını gözə çarpdırmağa çalışırdılar, bunun üçün onunla özləri arasında bənzərlik yaratmaqdan istifadə edirdilər: onun dərisini geyinir və ya dərilərinə onun tatusunu döydürürdülər, həmçinin buna oxşar başqa vasitələrə əl atırdılar. Doğumla və kişilik həddinə çatmaqla bağlı təntənələrdə, habelə dəfn mərasimlərində totemlə qohumluğun

sözdə və hərəkətlərdə “reallaşdırılması”na çalışırdılar. Çox vaxt qəbilə üzvləri hansısa magiyanı və ya başqa dini məqsədləri gerçəkləşdirmək üçün hamılıqla totemin dərisinə bürünüb onun səsinə və hərəkətlərini yamsılamaqla rəqs eləyirdilər. Nəhayət, bir sıra hallarda təntənəli mərasim keçirib totemi öldürürdülər.

Totemizmin ictimai tərəfi özünü hər şeydən öncə çox ciddi şəkildə gözlənilən qadağalarda və çoxsaylı məhdudlaşdırmalarda göstərir. Totemə mənsub olan qəbilənin adamları qardaş və bacı hesab olunurlar, bir-birinə kömək eləməyə və bir-birini qorumağa borcludurlar. Qəbilə üzvlərindən biri yad adam tərəfindən öldürülərsə, onun qanını almaq bütün qəbilə üzvlərinin borcu sayılır və qəbilə üzvləri öz yoldaşlarının intiqamını almaq üçün qan tökməkdə həmrəyliklə çalışırlar. Totemin yaratdığı bağlılıq ailə bağlarından daha möhkəm olur; onlar həm də ailə münasibətlərinə bənzəmir, çünki totemə mənsubluq, adətən, ana xətti ilə müəyyən olunur və çox güman, ilk dövrlərdə totemin irsən ata xətti ilə verilməsi ümumiyyətlə olmamışdır”.

Tabunun qoyduğu məhdudiyyətə görə, eyni bir totemə mənsub olan qəbilənin adamları bir-biriləri ilə evlənmə bilməz və ümumiyyətlə, cinsi münasibətdə də ola bilməzlər. Məhz elə bu da totemin ekzoqamiya ilə məşhur və anlaşılmaz əlaqəsi sayılır. Bununla bağlı biz bu kitabın birinci başlığında danışmışdıq və buna görə də burada yalnız onu göstərmək yetərlidir ki, bu məhdudiyyət çox güclü incest qorxusuna əsaslanır, bu isə qrup halında olan evliliklə bağlı ola bilərdi, habelə incestin qarşısını almaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər kiçik yaşlarından başlayır və sonradan yaşlılar üçün də davam edir. Frezerin totemizmlə bağlı təsvirlərinə mən Vundtun 1912-ci ildə çap olunmuş “Xalqların psixologiyasının elementləri” kitabındakı sonuncu ümumiləşdirmələrdən bəzi çıxarışları əlavə etmək istəyirəm. Vundt yazır: “Totem-heyvan bəlli bir qrup adamın əcdadı sayılır. “Totem” bir tərəfdən bu qrupun adını müəyyən eləyir, digər tərəfdən bu qrupa daxil olan adamların nəsil adlarını bildirir və bu ad nəticədə mifik mahiyyət daşıyır. Bu şəkildə istifadə olunan anlayışlar bir-biri ilə qarışır və bəzən biri o birini kölgədə qoyur, bununla da bir sıra hallarda totem yalnız qəbilənin içindəki bəlli bir qrupun adını bildirir, başqa bir halda o, əcdad anlamında daha çox gözə çarpır və ya kult anlamında işlənir... Totem anlayışı qəbilənin daxilindəki bölünməyə və təşkilatlanmaya həlledici təsir göstərir. Adamların inamlarında və duyğularında belə bir etiqada çevrilmələrinin səbəbi totemin yalnız adamların hansısa qrupunu adlandırmaq üçün deyil, həm də totemin qəbilədəki bir qrup adamın ulu babaları sayılması ilə bağlı olmuşdur. Heyvanla bağlanan əcdadların kulta çevrilməsi də bununla bağlıdır... Bəlli ayın və təntənəli mərasimlərdən başqa, bu heyvan kultu öncə özünü totem olaraq göstərir; burada totem hansısa növ heyvanlardan yalnız biri sayılmır, bu növdən olan heyvanların hər biri müqəddəs sayılır və adamlara öz yoldaşları sayılan bu totemlərin ətinə yemək qadağan olunur və ya yalnız müəyyən şərtlər daxilində onları yeməyə icazə verilir. Burada totemə münasibətin tam əksi olan bir münasibət yaranır və bu hallarda totemin ətinin yeyilməsi mərasimi keçirilir...”

Ancaq totemin icmadaxili bölgü aparmasının ən vacib ictimai tərəfi belə qruplar arasındakı əxlaq normalarını müəyyən etməsi ilə bağlıdır. Bu normalar arasında birinci yerdə evlənmək dayanır. Beləliklə də, qəbilənin belə bir qruplara bölünməsi çox vacib bir hadisənin, totemist epoxada ekzoqamiyanın meydana gəlməsiylə əlaqədardır.

Əgər biz sonradan baş verən inkişaf və tənəzzülü nəzərə almayıb, ilkin totemizmi xarakterizə etmək istəsək, onda aşağıdakı mühüm cəhətlərin olduğunu görürük: öncə totemlər yalnız heyvanlardan olurdu və onlar ayrı-ayrı qəbilələrin əcdadı hesab olunurdu. Totem irsən yalnız ana xətti ilə verilirdi və primitiv insanlar üçün eyni şey demək olan bir qadağaya görə, totemi öldürmək və ətini yemək olmazdı; bir totemə mənsub olan adamlara bir-biri ilə cinsi münasibətdə olmaq qadağan olunurdu.[30](#)

Bu deyilənlərdən sonra belə bir məsələ diqqət çəkir ki, Reynaxın “Totemizmin kodeksi” əsərində totemə xas olan bir başlıca tabu olan ekzoqamiyadan söz belə açılmır, habelə totemə mənsub olan adamların totem-heyvanı öz əcdadları saymaları da çox ötəri xatırlanır. Amma mən bu oblastda ən görkəmli alimlərdən biri olan Reynaxın bu təsvirini ona görə seçdim ki, oxucunu bu iki müəllifin baxışları arasındakı fərqləri ayırd eləməyə hazırlaya bilim və biz indi elə bununla da məşğul olmağa başlayacağıq.

2

Totemizmin bütün xalqların mədəniyyətlərində qaçınılmaz bir faza olduğu nə qədər mübahisə doğurmayan bir fakta çevrilirsə, bir o qədər də təkidlə onu anlamaq ehtiyacı və onun anlaşılmaz sirlərinə aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. Totemizm sirlərlə doludur; onu anlamaqda yaranan ən böyük çətinliklər totemin əcdad sayılması ideyası, ekzoqamiyanın motivi (və ya incestlə bağlı tabunun yaranması) və bu iki element arasındakı qarşılıqlı münasibəti ayırd etməklə bağlıdır, daha doğrusu, totemin yaratdığı sistemlə incest qadağası arasındakı münasibəti aydınlaşdırmaqdır. Buradakı yozum eyni zamanda həm tarixi, həm də psixoloji yönümlü olmalıdır, bu yozum gərək belə bir özünəməxsus hadisənin hansı şəraitdə yarandığını və insanların hansı psixi ehtiyaclarına xidmət etdiyini göstərə bilsin.

Mən indi oxucularıma araşdırıcı-mütəxəssislərin bu suallara hansı nöqtəyi-nəzərdən cavab verməyə çalışdıqlarını və onların bu məsələdəki rəylərinin necə fərqləndiyini danışsam, çox güman, onları təəccübləndirmiş olacağam. Burada totemizmlə ekzoqamiyanın münasibətinə aid olan bütün mühakimələrə şübhə ilə yanaşılır; habelə bu məsələ ilə bağlı yuxarıda Frezerin 1887-ci ildə çap olunmuş əsərindən diqqətinizə çatdırdığım müddəalar da bu şübhələrdən kənarda qalmamışdır və bir çox araşdırıcılar Frezerin bu dediklərinin bütünlüklə subyektiv mülahizələrdən ibarət olduğunu söyləyirlər, üstəlik Frezer də bu məsələyə münasibətdə indiyə kimi bir neçə dəfə öz baxışlarını dəyişdirmişdir.[31](#)

Belə bir mühakimə öz-özlüyündə aydındır ki, totemizmin və ekzoqamiyanın mahiyyətini anlamaq üçün ən yaxşı üsul onların necə yarandığını müəyyən etmək, bunun üçünsə araşdırmalarla o dövrə yetərinə yaxınlaşmaq ola bilərdi. Ancaq buradakı elementlərin vəziyyətini dəyərləndirəndə Endryu Lanqın qeydlərini unutmamaq olmaz, onun dediyi kimi, primitiv xalqlar bizim üçün bu ilkin formaları qoruyub saxlamamışdır və onların yaranma şəraitini biz yalnız öz müşahidələrimizdəki boşluqların yerini doldura biləcək hipotezlərlə müəyyən etməyə çalışmalı oluruq.[32](#) Totemizmin izah olunması cəhdləri arasındakı bir sıra mühakimələr, psixoloqun baxışına görə, diqqət göstərilməyə layiq deyil. Onlar olduqca rasionaldır və izah olunan hadisənin duyğular ilə bağlı xüsusiyyətlərini gözdən qaçırmır. Bir sıra şərhçilər isə müşahidələrlə təsdiqini tapmayan mühakimələr irəli sürürlər, üçüncülər məsələyə dəxli olmayan dəlilləri əsas götürürlər. Müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri inkar

eləmək elə də böyük çətinlik yaratmır; adətən, müəlliflər öz şəxsi baxışlarını irəli sürəndə deyil, bir-birlərini tənqid eləyəndə daha güclü olurlar. Non liquet (anlaşılmazlıq) burada baxılan rəylərin çoxluğunun nəticəsi kimi yaranır. Onun üçün də təəccüblənmək lazım deyil ki, hər bir yeni araşdırmadakı yenilik yalnız totemlə bağlı problemin ümumi həllinin olmaması üzərinə gəlib çıxır. Bununla bağlı mövcud olan hipotezləri diqqətinizə çatdırıram və burada onların meydana çıxması ardıcılığındakı tarixiliyi gözləmədiyimi də qeyd etməliyəm.

a) Totemizmin mənşəyi

Totemizmin mənşəyi sualını bu şəkildə qoymaq olar: primitiv adamlar özlərinə (öz qəbilələrinə) heyvan, bitki və cansız predmetlərin adlarını verməyə necə gəlib çıxmışdılar?[33](#)

Elm üçün totemizm və ekzoqamiya anlayışlarını kəşf eləmiş şotlandiyalı Mak Lennan totemizmin mənşəyi ilə bağlı hansısa bir nöqtəyi-nəzər deməkdən özünü çəkindirmişdi. E.Lanqın sözlərinə görə, o, bir müddət totemizmin mənşəyini tatu döydürmə adəti ilə izah eləməyə meyilli olmuşdu. Totemizmin mənşəyi ilə bağlı çap olunmuş nəzəriyyələri mən üç qrupa ayırırdım: 1) nominalist; 2) sosioloji; 3) psixoloji.

1) Nominalist nəzəriyyə

Bu nəzəriyyələrdə ifadə olunan düşüncələr mənim onlara verdiyim adları doğruldur.

Artıq XVII yüzillikdə öz xalqının tarixini yazmış, Peru inklərinin törəməsi olan Qarsilaso de la Veqa totem hadisəsindən ona bəlli olan bir cəhəti yazıya almış və bunun qəbilələrin bir-birindən fərqlənməsi ehtiyacından yarandığını söyləmişdi. Yüz il sonra A.R.Kin də bu fikrə gəlib çıxmışdı: totemlər “heraldic badges” (gerblərin işarə olunmasından) yaranmışdır, bunun vasitəsilə ailələr və qəbilələr bir-birindən fərqlənməyə can atırdı.

Maks Miller də totemin mahiyyəti ilə bağlı eyni sözləri deyirdi. Onun düşüncəsinə görə, totem aşağıdakıları bildirir: 1) tayfanı müəyyən edir; 2) tayfanın adı olur; 3) tayfanın əcdadının adını bildirir; 4) tayfanın səcdə elədiyi predmetin adını göstərir. Sonradan İ.Pikler 1899-cu ildə yazırdı: “Adamlar daima icmanın və fərdlərin yazılı qeyd olunmuş adlarını göstərməyə can atırlar... Beləliklə də, totemizm insanın dini təsəvvürlərindən deyil, onun gündəlik ehtiyaclara ayıq tərzdə yaşamasından yaranır. Totemizmin nüvəsində dayanan adlanma primitiv yazı texnikasının nəticəsidir. Totemin xüsusiyyəti asan təsvir olunan yazı işarəsi ilə verilir. Bununla da özlərinə heyvanların adlarını götürən vəhşi adamlar sonradan bu heyvanlarla qohum olduqları düşüncəsinə gəlib çıxmışdılar”.

Herbert Spenser də totemin mənşəyində onun ad kimi oynadığı rolun mühüm əhəmiyyət daşıdığını deyirdi. Spenser yazırdı: “Ayrı-ayrı fərdlər öz xüsusiyyətlərinə görə onlara öz xarakterlərinə uyğun gələn heyvan adlarının verilməsini istəyirdilər, beləliklə də, bu adlar sayğı bildirən adlara və ya ləqəblərə çevrilir, daha sonra bu adlar sonrakı nəsillər üçün əcdad bildirən adlara çevrilirdi. Primitiv dillərdəki qarışıqlıq və qeyri-müəyyənliyin nəticəsində bu adlar sonrakı nəsillər tərəfindən guya əcdadlarının bu heyvanlar olmasının sübutu kimi anlaşılmışdı. Beləliklə də, totemizm əcdadlara anlaşılmaz səcdəyə çevrilmişdir”.

Eynilə bunun kimi, ancaq anlaşılmazlıqları qeyd etməyərək Lord Eyvberi (özünün əvvəlki Con Labbok adı ilə daha çox tanınır) totemizmin mənşəyini belə

yozur: “Əgər biz heyvanlara bəslənən hörmətin səbəbini izah etməyi istəyiriksə, onda gərək insan adlarının çox vaxt heyvan adlarına uyğun qoyulduğunu unutmayaq. Ayı və ya aslan adı verilmiş adamın uşaqları və sonrakı törəmələri bu addan özləri üçün qəbilə adı düzəltdimişdilər. Buradan isə bu adı daşıyan heyvana qarşı hörmət yaranmış və nəticədə o, səcdə obyektinə çevrilmişdi”.

Totemin yaranmasının fərdlərə verilən heyvan adları ilə yozulmasına qarşı danılmaz etirazı, mənə elə gəlir ki, Fizo Avstraliyada apardığı müşahidələrə əsaslanaraq, tutarlı şəkildə göstərə bilmişdi. O göstərirdi ki, totem həmişə hansısa adamlar qrupunun adı olur, yalnız bəzi hallarda bir adama verilir. Əgər başqa cür olsaydı, onda totem bir adama verilərdi və burada irsilik ana xətti ilə verildiyindən bu ad heç vaxt onun uşaqlarına keçə bilməzdi.

Beləliklə də, indiyədək danışdığımız nəzəriyyələrin əsassız olduğu aydındır. Onlar primitiv xalqların arasında qəbilələrə heyvan adlarının verilməsi faktını bildirsə də, bu adlardan totemist sistemin yaranması ilə bağlı verdikləri izahlar ağlabatan deyil. Bu qəbildən olan çalışmalardan E.Lanqın nəzəriyyəsi diqqətəlayiq sayıla bilər. O da totemizmin mənşəyini ad verilməsi ilə bağlayır, ancaq burada iki maraqlı psixoloji məqamı qeyd etmək üçün totemizmin sirrini birdəfəlik açmaq üçün cəhd göstərir.

E.Lanqın düşüncəsinə görə, “primitiv insan qruplarının hansı səbəbdən özlərinə heyvan adları götürməsinin heç bir fərqi yoxdur. Tutaım, günlərin birində onların şüuru oyanıb aydınlaşanda bu primitiv adamlar belə adlar daşıdıqlarını görmüşdülər, ancaq nə üçün belə adlar daşıdıqlarını anlaya bilmirdilər. Bu adların mənşəyi nəşildən-nəslə keçəndə unudulmuşdu. Belə olan halda, çox güman, onlar müxtəlif yollarla bunun səbəbini öyrənməyə çalışırdılar və onların inamına görə, bu adların qoyulmasının hökmən nə isə bir mənası var idi, deməli, bu primitiv adamlar zəruri şəkildə totemist sistemin məzmununu bu düşüncələrlə araşdırmağa yönəlməli idilər. Primitiv xalqlar üçün adlar bugünkü vəhşi xalqlarda və eləcə də bizim öz uşaqlarımızda özünü göstərdiyi kimi heç də bizim düşüncəmizə uyğun olan, əhəmiyyətsiz və şərti mənalar daşımır, əksinə, adların onlar üçün çox mühüm dəyəri var. Onların inamına görə, ad fərdin şəxsiyyətinin başlıca hissəsidir, ola bilər ki, onun ruhunun bir hissəsidir. Heyvanlarla eyni ad daşımaları primitiv adamları belə bir mühakiməyə gətirib çıxarmalı idi ki, onların şəxsiyyətləri ilə bu heyvan cinsləri arasında nə isə sirli və gizlin bir əlaqə var. Əlaqədən söhbət edəndə isə bu təbii olaraq qan qohumluğu düşüncəsinə gətirib çıxarmalı idi. Madam ki adlar belə bir qohumluğun nişanələri kimi özünü göstərirdi, onda buradan qan qohumluğu tabusu, habelə totemist sistemin başqa qaydaları, o sıradan ekzoqamiya da bir nəticə olaraq çıxarılmalı idi.

Məhz bu üç şey: bir qrup adamın səbəbi bəlli olmadan hansısa heyvanın adını daşması, eyni adı daşıyan qrupun adamları arasında hansısa yüksək bir əlaqənin olmasına inam və bu adamlarla adlarını daşıdıqları heyvan arasında qan qohumluğunun olması ilə bağlı əlaqəyə inanmaq – bütün totemistik inanların və fəaliyyətlərin əsasında dayanır, həmçinin bu sərəya ekzoqamiya da aiddir. (“The Secret of the Totem” (“Totemin sirri”), səh.126)

Lanqın şərhə, belə demək olarsa, zamanca iki dövrə ayrılır. Onun nəzəriyyəsinin bir hissəsi totemistik sistemi psixoloji zərurətlə izah edir, bunun üçün totemin adının faktiki mövcudluğu ilə bu adın verilməsinin mənşəyinin unudulmasından yararlanır.

Başqa hissədə isə o bu adların necə yarana biləcəyini aydınlaşdırmağa çalışır. Ancaq onun ikinci hissədəki fikirləri öz xarakterinə görə fərqlidir.

Lanqın nəzəriyyəsinin ikinci hissəsi mənim “nominalist” adlandırdığım nəzəriyyələrdən mahiyyətə çox az fərqlənir. Belə çıxır ki, başqa qəbilələrdən fərqlənmək üçün yaranan praktiki ehtiyac ayrı-ayrı qəbilələrin özlərinə ad qoymaq məcburiyyətini yaratmışdı və onlar özlərinə başqa qəbilələrin verdiyi adlarla razılaşmışdılar. Bu, “naming from without” (heç nədən adlanma) prinsipi Lanqın yaratdığı sistemin başlıca xüsusiyyətidir. Ona görə də bu şəkildə verilən adların heyvan adları olmasında da təəccüblü heç nə yoxdur və belə adlar primitiv xalqlar üçün söyüş və ələsalma kimi anlaşılmırdı. Bununla yanaşı olaraq, Lanq tarixin sonrakı dövrlərində buna oxşar bir çox hadisələrdən də az sayda örnək gətirir və ələ salmaq üçün verilən adların bu adların verildiyi qruplar tərəfindən həvəslə qəbul edilib işləndiyini də gözə çarpdırır (gezlər, vıqlar, torilər kimi örnəklərdə). Bu sayaq adların yaranma səbəblərinin zaman keçdikcə unudulması ilə bağlı ehtimal Lanqın nəzəriyyəsinin ikinci hissəsini birinci hissəsi ilə əlaqələndirir.

2) sosioloji nəzəriyyə

S.Reynax çox sonrakı dövrlərin kultlarında və əxlaqında totemist sistemin qalıqlarını uğurla araşdırıb bilsə də, başlanğıcdan heyvanlarla bağlı totemin yaranması məqamına çox az əhəmiyyət verib və öz araşdırmalarının bir yerində qətiyyətlə deyir ki, totemizm, onun düşüncəsinə görə, yalnız “une hypertrophie de l'instinct sosiaal” (sosial instinktin uzantısı)dır.

Dyürkheymin yeni yazdığı “Les formes elementaires de la vie religieuse. Le systeme totemique en Avstralie (1912)” kitabında da eynilə bunun kimi fikirlər yer almışdır. Onun bildirdiyinə görə, totem bu xalqların həyatında sosial din olaraq mövcuddur. O, hamılıqla sayğı bəslənən predmet olmaqla ictimailiyi təmsil edir.

Başqa müəlliflər sosial meyillərin totemist qurumların yaranmasında iştirakı ilə bağlı nöqteyi-nəzəri incəliklərinə kimi əsaslandırmağa çalışmışlar. A.C.Haddon güman edirdi ki, başlanğıcda hər bir primitiv xalq yalnız bir növ heyvanla və ya bitki ilə qidalanırdı, ola bilsin, qidalandığı bu heyvan və ya bitki növü ilə alver də eləyir, başqa qəbilələrlə mübadilədə onlardan yararlanırdı. Ona görə də, ola bilsin, bir müddət keçəndən sonra bu qəbilə onun həyatında belə vacib rol oynayan heyvanın adı ilə başqa qəbilələr arasında tanınmağa başlayırdı. Eyni zamanda bu qəbilənin özünün də həmin heyvana qarşı doğmalığı və marağı yaranmalı idi, bu isə yalnız psixi motivlə bağlı ola bilərdi, yəni insanın ən elementar və zəruri ehtiyacı olan aclığa əsaslanırdı.

Totemlə bağlı ən ağlabatan görünən bu nəzəriyyəyə qarşı çıxan araşdırıcılar çox doğru olaraq göstərirlər ki, primitiv xalqlar arasında bu deyilən kimi qidalanmaq halına heç yerdə rast gəlinmir və görünür, belə bir hal heç vaxt olmamışdır. Vəhşi insanlar əllərinə keçən hər şeyi yeyirlər və onlar inkişafca nə qədər aşağı səviyyədə olurlarsa, onların qida rasionu da bir o qədər çoxsaylı olur. Bundan başqa, belə bir pəhrizdən totemə qarşı dini duyğuların necə yarana biləcəyi də anlaşılmazdır, çünki totem olan heyvanın ali mərtəbəyə qaldırılması və onun bu adamlar üçün sevimli yemək olan ətinə yeməyin nə üçün qadağan olunması bu deyilənlərlə heç cür bir araya sığmır.

Frezerin totemizmin mənşəyi ilə bağlı irəli sürdüyü üç nəzəriyyədən birincisi psixoloji istiqamətlidir; biz ondan bir az sonra danışacağıq. Frezerin burada

danışacağımız ikinci nəzəriyyəsi mərkəzi Avstraliya ilə bağlı iki araşdırıcının çap etdirdiyi iki çox mühüm əsərdən alınan təəssüratlar əsasında yaranmışdır.

Spenser və Gillen Mərkəzi Avstraliyada yaşayan Arunta adlı xalqın içində olan bir sıra qəribə adətlərin, qurumların və baxışların təsvirini vermişlər və Frezer onların bu rəyləri ilə razılaşmış, bu xalqın deyilən xüsusiyyətlərinin totemizmin ilkin cəhətlərinin əlamətləri olduğunu qəbul eləmiş və bunların əsasında totemin mənşəyinin və onun gerçək anlamının aydınlaşdırıla biləcəyini hesab eləmişdir.

Arunta xalqının bir hissəsi olan Arunta qəbiləsinin bu xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Qəbilədə insanların totemlərə bölünməsi var, ancaq burada totem irsi olaraq verilmir, fərdi qaydada müəyyən olunur (bunun hansı üsulla olduğunu aşağıda göstərəcəyik).

2. Totemin yaratdığı tayfalar ekzoqamik evliliklə ailə qurmur, nikahla bağlı məhdudiyyətlər totemlə heç bir əlaqəsi olmayan nikah siniflərinə ayrılmaqla yerinə yetirilir.

3. Tayfanın mənsub olduğu totemin funksiyası xüsusi yerinə yetirilən, yeməli sayılan totemist obyektin törəyib-artması üçün magiya üsulları ilə keçirilən mərasimdə iştirakından ibarətdir. (Bu mərasim *intiçiuma* adlanır).

4. Arunta qəbiləsinin özünəməxsus törəmə və ölümlərin dirilməsi nəzəriyyəsi vardır. Onların düşüncəsinə görə, yaşadıkları bölgənin bəlli yerlərində öz qəbilələrindən olan ölmüş adamların ruhu dayanıb diriləcəkləri anı gözləyir və həmin yaşayış yerinin yaxınlığından keçən qadınların bədənində daxil olaraq onların doğduğu çağaların bədənində yenidən dirilir. Əgər uşaq doğulursa, onda onun anası öz gümanına görə bu uşağın harada boynuna düşdüyünü göstərir. Buna uyğun olaraq, yeni doğulan uşağın hansı totemdən olduğu müəyyən olunur. Həm də inanırlar ki, ölmüş adamların dirilən ruqları bu yaşayış məskənlərindəki tilsimli daş predmetlərlə əlaqəlidir (bu amuletlərə *çuringa* deyirlər).

Görünür, burada iki məqam Frezeri Aruntadakı ictimai quruluşun totemizmin qədim forması olmasına inandırmağa gətirib çıxarmışdı. Birincisi burada aruntalar arasında belə bir mifin yayılması idi ki, onlar həmişə öz totemləri ilə qidalanmışlar və öz totemlərinə aid olan qadınlarla evlənmişlər. İkincisi onların dünyagörüşündə cinsi əlaqənin törədici funksiyasının ikinci plana keçməsi idi. Uşaqların doğulmasının cinsi münasibətlərdən asılı olduğunu bilməyən adamları insan soyundan olan primitiv adamların ən geridəqalmış nümayəndələri saymaq təbii görünürdü.

Totemizmlə bağlı mühakimələrində *intiçiuma* mərasiminə əsaslanan Frezer o andaca totemizmin burada dəyişikliyə uğramış şəklini görmüş və totemizmin bu şəkildə insanların öz təbii ehtiyaclarının ödənilməsinin praktiki rolunu ayırd eləmişdi (yuxarıda qeyd elədiyimiz Haddonun nəzəriyyəsində olduğu kimi).³⁴ Bu sistemin özülündə möhtəşəm bir magiya kooperativi dayanırdı. Primitiv xalqlar, necə deyərlər, magiyaya əsaslanan istehsal-istehlak cəmiyyəti yaratmışdı. Totemə mənsub olan hər bir tayfa külli miqdarda bəlli qidanın əldə olunması qayğısını öz üzərinə götürmüşdü. Əgər buradakı totemlərdən hansılsa yeməli deyildisə, misal üçün: ziyanlı heyvanlar, yağış, külək, habelə bu kimi predmet və hadisələrlə bağlı idisə, onda həmin totemə mənsub olan tayfanın qarşısında təbiətin bu hissəsi üzərində üstünlük qazanması və onun bütün ziyanlarını aradan qaldırmaq vəzifəsi dayanırdı. Hər bir tayfanın qazandığı uğur onlara qarşılıqlı faydalar gətirirdi; belə ki, hansısa tayfa öz totemini

yeyə bilməzdisə və ya çox az hallarda onu yemək icazəsi vardısı, onda o bu qidani tədarük eləyib başqa tayfa ilə ondan aldığı qida ilə dəyişirdi və beləliklə, totemin tədarükü və mübadiləsi ilə bağlı sosial öhdəliklər yaranırdı. İntiçiuma mərasiminə əsaslanan bu sistemə baxan Frezerə elə gəlirdi ki, sonradan totemi yeməyin qadağan olunması bu münasibətlərdəki mühüm cəhətlərin üzərinə qaranlıq salaraq onları arxa plana keçirmişdir və bununla da ayrı-ayrı tayfaların öz totemləri sayılan heyvanların başqa tayfalarla yemək olaraq mübadiləsi qaydası da unudulmuşdur.

Frezerin mülahizəsinə görə, Arunta qəbiləsində totemizmlə bağlı ilkin ənənədə öncə hər bir tayfa qeyri-məhdud şəkildə öz toteminin əti ilə qidalanırmışdır. Ancaq bu halda sonrakı inkişafın anlaşılması üçün çətinliklər yaranırdı, onda nə üçün sonradan bu tayfa başqası üçün tədarük etdiyi bu totemi, yəni öz əsas qidasını yeməyi özünə qadağan eləmişdi? Frezerin fikrincə, bu məhdudiyyət heç də dini inancın totemə qarşı yaratdığı sayğıdan doğmamışdı, çox güman, primitiv adamların öz müşahidələrində heç bir heyvanın öz cinsindən olan başqa heyvanı yemədiyini görüb anlamasından yaranmışdı, bunun üçün də bu adamlar özlərinin totemləri sayılan heyvanları yeməklə günah işlətdiklərini düşünür, bunun totemi özlərinə tabe etmək istəklərini uğursuzluğa aparacağını hesab edirdilər. Yaxud da bu məhdudiyyətin yaranması totemdə özlərinə qarşı xeyirxahlıq yaratmaq istəyindən də doğa bilərdi, əgər primitiv adam totemə rəhm eləyib onu öldürmürsə, deməli, totem də ona eyni duyğu ilə yanaşmağa başlayacaqdır. Ancaq Frezer bu izahdan doğan çətinlikləri də gizlətmirdi və ən başlıcası, onun bu şərhə ilə Aruntadakı yalnız öz toteminə mənsub olanlarla evlənməyə icazə verən nikah qaydasının sonradan nə üçün ekzoqamiyaya keçməsinin səbəbinə aydınlıq gətirmək mümkün deyildi.

Frezerin intişiuma mərasiminə əsaslanan nəzəriyyəsi bütünlüklə Arunta qəbiləsinin totemizminin ilkin təbiətli olması üzərində qurulmuşdur. Ancaq Dyürkheymlə Lanqın buna qarşı irəli sürdükləri arqumentlərdən sonra bu nəzəriyyənin üzərində dayanmaq ağılabatan görünür. Görünür, Arunta qəbiləsi, əksinə, öz inkişafında başqa Avstraliya qəbilələrindən irəli getmişdir və buradakı totemizm totemizmin ilkin mərhələsi deyil, onun dağılması dövrü hesab oluna bilər. Arunta qəbiləsindəki miflərin Frezerə belə böyük təsirinin səbəbi isə burada totemin yeyilməsinə və eyni totemə mənsub olan adamların evlənməsinə icazə verilməsi ilə bağlıdır, bu təsirin yaranmasının psixoloji səbəbini də tapmaq çətin deyil, yaranan təsir öz istəklərini keçmişə inikas etdirmək fantaziyasını coşdurmuşdur, bunun bir mövcud nümunəsi sonradan insanlar arasında ən uzaq keçmişlərdə qızıl əsrlərin olması mifinin təmsalında özünü göstərir.

3) Psixoloji nəzəriyyə

Frezerin Spenser və Gillenin araşdırmaları ilə tanış olmağdan öncə yaratdığı birinci psixoloji nəzəriyyə xarici ruha inamla bağlı idi. Bu nəzəriyyəyə görə, totem primitiv insanın gözündə ruhunun daldalana biləcəyi və bütün təhlükələrdən qoruna biləcəyi etibarlı sığınacaq olmalı idi. Əgər primitiv adam ruhunu öz totemində gizlədirdisə, onda o özü də onun bədənini ilə sıx bağlanırdı və təbii olaraq ruhunun daşıyıcısı olan totemə ziyan vurmaqdan çəkinirdi. O öz ruhunun totem cinsindən olan hansı konkret heyvanın bədənində daldalandığını bilmədiyindən totem sayılan heyvanların hamısını toxunulmaz elan eləyirdi və onlardan heç birini öldürmürdü. Ancaq sonradan Frezer özü bu nəzəriyyəsiindən əl çəkmişdi.

Spenserin və Gillenin müşahidələri ilə tanış olandan sonra Frezer totemizmin əvvəlkindən fərqlənən sosial nəzəriyyəsini yaratmışdı, lakin sonradan o özü belə bir nəticəyə gəlib çıxmışdı ki, totemizmin yeni nəzəriyyəsini yaratmaq üçün əsaslandığı motiv ifrat dərəcədə “ağıl”a əsaslanır və onun buna arxalanaraq mülahizə elədiyi sosial quruluş primitiv adamın səviyyəsindən çox yüksəkdə dayanır.³⁵ Magiyaya əsaslanan kooperativ cəmiyyət ona totemizmin yaranmasından öncə gələn bir hadisə kimi görünməyə başlamışdı. O bu quruluşda çox primitiv bir xurafat elementi tapıb totemizmin ondan yaranmasını nəticə kimi çıxarmağa çalışırdı. Bu ilkin məqamı o, Arunta qəbiləsindəki qadınların hamilə olmaları ilə bağlı təəccüblü mifdə tapa bilmişdi.

Artıq deyildi ki, Arunta qəbiləsinin primitiv adamların inancına görə, hamiləlik cinsi əlaqədən asılı deyil. Əgər hansısa qadın özünün hamilə olduğunu duyursa, onda bu o deməkdir ki, ruhların məskənlərində daldalanan hansısa ruh onun bədənində daxil olmuş və körpə şəklində yenidən dünyaya gələcəkdir. Bu uşaq da yaxınlıqdakı yerdə məskunlaşan ruhların mənsub olduqları totemə aid olacaqdır. Belə bir hamiləlik nəzəriyyəsi totemizmin mənşəyini izah eləyə bilmir, çünki burada totemin hamiləlikdən öncə mövcud olması təsbit olunur. Ancaq biz bir addım geriye qayıdıb, belə bir hala baxsaq ki, əgər hamilə olan qadın öncədən inanır ki, hansısa heyvan, bitki və ya cansız predmet onun diqqətini cəlb eləyəndə o hamilə olmuşdur və bu vaxt həmin predmetlərdə daldalanan ruhlar onun bədənində keçməklə onu hamilə etmiş və sonradan adam formasında doğulmağa gəlib çıxmışdır, onda bu inanc adamlarla onların totemləri arasındakı identikliyin doğruldulması üçün əsas sayıla bilərdi və burada ekzoqamiyadan başqa, totemizmin bütün qayda-qanunlarının alınması da mümkün olardı. Onda insanın totem sayılan heyvanı yeməməsi də anlaşılan olardı, çünki buradan onun öz-özünü yediyi nəticəsi çıxardı. Ancaq onun hansısa müstəsna hallarda, ara-sıra keçirilən mərasimlərdə öz toteminin ətinə dadmaq ehtiyacı da yarana bilərdi, bu isə totemizmin mahiyyətinə uyğun olaraq, totemi dadmaqla özünü onunla eyniləşdirməyə inamını möhkəmləndirdi. V.H.R.Riversin apardığı müşahidələrlə belə bir hamiləlik nəzəriyyəsinin adamları bütünlüklə öz totemləri ilə eyni olduqları inancına gətirib çıxardığı isbat olunmuşdur.

Beləliklə də, totemizmin sonuncu mənbəyi vəhşi adamların özlərinin və heyvanların hansı yolla doğub-törəmələri ilə bağlı bilgisiz olduqları durumla bağlanmışdır. Burada xüsusilə erkəyin hamiləlikdə mayalandırıcı rolu naməlum qalırdı. Bu biliksizlik özünü erkəyin mayalandırmasından tutmuş uşağın doğulmasına qədərki uzun bir intervalın bütün məqamlarında da göstərir (yaxud da uşağın ana bətnindəki tərpənişləri artıq hamiləliyin olduğunu aşkara çıxarır). Ona görə də totemizm kişi yox, qadın ruhunun yaradıcılığı sayılır. Onun kökündə hamilə qadının “şıltağı” (sick fancies) dayanır. Doğrudan da, qadın özünün ana olduğunu ilk dəfə hiss eləyəndə öz daxilində hansı gizli və sirli proseslərin baş verdiyini düşünürsə, elə bunun da onun bətninə uşağın düşməsi ilə identik olduğunu hesab etmək olar. Hamiləliklə bağlı belə bir qadın fantaziyasının yaranması və geniş yayılması təbii görünür və bunun totemizmin kökündə dayandığını düşünmək də olar.

Frezerin bu üçüncü nəzəriyyəsinə qarşı eynilə onun ikinci nəzəriyyəsi olan sosial nəzəriyyə kimi etiraz olunur. Aydınır ki, Arunta qəbiləsi totemizm mərhələsini çoxdan keçib və artıq ondan yetərincə uzaqlaşmış. Onların doğub-törəməkdə atanın rolunu inkar etmələri, görünür, heç də primitiv bilgisizliyə əsaslanmır; belə ki, onlarda

bəzi şeylərin atadan miras kimi alınması da vardır. Görünür, onlar atanın doğub-törəmədəki rolunu əcdadların ruhuna səcdə etmək düşüncəsinə görə qurban vermişlər. Əgər onlar cinsi təmas olmadan, yalnız ruhun vasitəsilə hamiləliyin ola bilməsini ümumi bir nəzəriyyə səviyyəsinə qaldırmışlarsa, bu heç də onların doğub-törəmənin necə baş verdiyinin gerçək səbəbini bilmədiklərinə yozulmamalıdır, belə ki, xristianlığın yarandığı qədim çağlarda insanlar doğub-törəmənin cinsi münasibətlərdən yarandığını bilsələr də, ruh vasitəsilə hamiləliyin olduğuna da inanırdılar.

Totemizmin mənşəyi ilə bağlı başqa bir nəzəriyyəni holland G.A.Vilken yaratmışdır. O bu nəzəriyyəsində totemizmi ölənlərin ruhlarının başqa canlılara köçməsi ilə birləşdirir: “ümumi qəbul olunmuş inanca görə, ölənlərin ruhunun keçdiyi heyvan bununla da qan qohumuna və əcdada çevrilir, habelə ona sayğı göstərməyə başlayırlar”. Ancaq ruhların heyvanlara köçməsinin özü totemizmdən yaranmışdır, totemizmin ondan yaranmasını düşünmək absurddur.

Totemizmlə bağlı başqa bir nəzəriyyəni görkəmli amerikalı etnoloqlar Fr. Boas, Hilton və başqaları doğru saymaqdadırlar. Onlar bu nəzəriyyəyə totemist inanclara bağlı olan yerli hindu qəbilələri üzərində apardıqları müşahidələr əsasında gəlmişlər və iddia eləyirlər ki, totem ilk öncə onların əcdadlarını qoruyan ruhlar olmuş, yuxuda əyan olaraq bunu onlara bildirmişlər və bununla da əcdadların nəsil-dən-nəslə irsən keçən totemlərinə çevrilmişlər. Biz artıq yuxarıda totemizmin bir adamdan başqalarına keçidinin izah olunmasının hansı böyük çətinliklərlə bağlı olmasından söz açmışıq; bundan başqa, Avstraliyadakı vəhşi qəbilələr üzərində aparılan müşahidələr totemin qoruyucu-ruhla izah olunmasını heç cür təsdiqləmir.

Vundtun psixoloji nəzəriyyəsi ilə bağlı gəldiyi nəticələrdə həlledici əhəmiyyəti olan faktlar ondan ibarət idi ki, birincisi, totemin ilkin obyektinə ən çox heyvanların arasından seçilir və ikincisi, heyvan-totemlə ən çox uyğun gələn ilkinlik heyvan-ruhları olur. Heyvan-ruhları, nümunə üçün, quşların, ilanların, kərtənkələlərin, siçanların təmsalında olduğu kimi hədsiz fəallıqları nəticəsində göydə uça bilmələri və başqa bu kimi xüsusiyyətləri ilə, adamlar üçün yaratdıqları qeyri-adi və ürperdici şəraitlərlə özlərini məhz ölmüş ruhların köçə biləcəyi ən uyğun varlıqlar kimi göstərə bilirlər. Heyvan-totem ruhların heyvanlara köçməsi prosesinin nəticəsində yaranır. Beləliklə də, Vundta görə, totemizm burada birbaşa ruhun olmasına inamla, yəni animizmlə qovuşur.

b) və c) Ekzoqamiyanın mənşəyi və onun totemizmlə münasibəti

Mən totemizmlə bağlı nəzəriyyələri xırdalıqlarına qədər ifadə etməyə çalışdım, ancaq, çox güman ki, materialların çoxluğundan yaranan çətinliyə görə, onların qısa şərh olunması zərurətinin təsiriylə dediklərimdən alınan təəssürat bütöv olmayacaqdır. Bundan sonrakı suallardan söz açanda isə oxucuların maraqları nəminə daha qısa danışmalı olacağam. Totemist xalqların arasındakı ekzoqamiya ilə bağlı mübahisələr bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün əsaslanmalı olduğumuz materialların xüsusiyyətinə görə mürəkkəbləşir, yayğınlaşır və demək olar ki, dolaşıqlığa düşür. Bu başlığın məqsədi bununla bağlı bir sıra başlıca istiqamətləri qeyd etməklə kifayətlənmək və mövzunu daha əsaslı araşdırma etmək üçün dəfələrlə istinad elədiyim xüsusi əsərləri göstərməkdir.

Hansısa müəllifin ekzoqamiya problemi ilə bağlı mövqeyi, bəlli olduğu kimi, onun totem haqqındakı nəzəriyyələrə münasibətindən asılıdır. Totemizmin bir sıra

şerhlərində ekzoqamiya məsələsinə ümumiyyətlə toxunmurlar və bu iki hadisə bir-birindən ayrıca götürülüb araşdırılır. Beləliklə də, burada iki nöqteyi-nəzər qarşı-qarşıya qoyulur – birincidə ilkin mühakiməni saxlamağa çalışaraq, ekzoqamiyanı totemist sistemin tərkib hissəsi sayır, o birisində isə bu nöqteyi-nəzərə etiraz eləyərək keçmişin bu iki mədəni hadisəsinin təsadüfən üst-üstə düşdüyünü bildirirlər. Frezer özünün sonuncu əsərlərində ikinci nöqteyi-nəzərin doğru olduğu ilə bağlı təkid edir: “Mən hər dəfə oxucudan bir məsələni diqqətindən yayındırmamağı xahiş eləməli oluram ki, hər iki qurum – totemizm və ekzoqamiya – özünün mənşəyinə və təbiətinə görə büsbütün fərqlidir, ancaq, buna baxmayaraq, bir sıra qəbilələrdə onlar təsadüfən bir-biri ilə birlikdə olur və bir-birinə qarışır” (Totem and Exogamy. Part I.)

O, birbaşa təsdiq eləyir ki, bunun əksinə olan nöqteyi-nəzər çətinliklərin və anlaşılmazlıqların mənbəyinə çevrilir. Bunun əksinə olaraq, başqa müəlliflər ekzoqamiyanın başlıca totemist baxışların qaçılmaz nəticəsi olduğunu anladan yolu tapa bildilər. Dyürkheym öz çalışmalarında totemlə bağlı olan tabunun hökmən eyni totemdən olan qadınla kişinin cinsi münasibətlərini qadağan etməli olduğunu əsaslandırma bildi. Totem insanla eyni bir qandan olduğuna görə burada ölümə cəzalana bilmək qorxusu eyni totemdən olan qadınla cinsi əlaqəni qadağan edir və bu halda qadınların bakirəliyinin pozulması və aybaşları qanlarının tökülməsi sayılaraq lazımi qorxunun yaranmasına səbəb olur. E.Lanq da Dyürkheymın bu fikirlərinə qoşulur və bir az da irəli gedib belə bir mühakimə irəli sürür ki, burada öz totemindən olan qadının “bakirəlik qanı”nın tökülməsi ilə bağlı qadağanın qoyulmasına ehtiyac yoxdur. Totemin ümumi tabusu, misal üçün, totem ağacın kölgəsində oturmağı qadağan eləyirsə, elə bunun özü belə bir evlilik qadağasının yaranması üçün yetərli olmuşdur. Bununla yanaşı olaraq, E.Lanq ekzoqamiyanın mənşəyi ilə bağlı başqa bir nəzəriyyəni də müdafiə eləyir və bu iki fərqli baxışın uyuşmazlığına aydınlıq gətirmir.

Bu iki qurumun tarixi ardıcılığına gəlincə, araşdırıcıların böyük çoxluğu belə bir baxışın tərəfdarıdır ki, totemizm daha keçmişlərdə yaranmışdır, ekzoqamiya isə ona çox sonralar qoşulmuşdur.³⁶

Burada ekzoqamiyanı totemizmdən asılı olmayaraq izah etmək istəyən nəzəriyyələrdən yalnız bir neçəsini göstərəcəyik, onlar da, əsasən, müxtəlif müəlliflərin incestə münasibətlərindəki fərqləri aydınlaşdırmaq istiqamətində olacaqdır.

Mak Lennan itiağıllılıq göstərərək, ekzoqamiyanı haçansa evlənmək üçün qadınların qaçırılması adəti ilə bağlı əxlaqi qaydanın qalığı olaraq izah etmişdir. Onun irəli sürdüyü mühakiməyə görə, ibtidai dövrlərdə evlənmək üçün qadınların başqa tayfalardan qaçırılması qəbul olunmuş ümumi adət olmuşdur və öz tayfasından evlənmək adi bir iş sayıldığından tədricən qadağan olunmuşdur. Ekzoqamiyanın daimi bir adətə çevrilməsinin səbəbini o, primitiv xalqların çox vaxt doğulan qız uşaqlarını öldürməsinin evlənmək üçün qadınların çatışmazlığına gətirib çıxardığı ilə əsaslandırmağa çalışır. Mak Lennanın dediyi bu mülahizənin faktlarla doğrulub-doğrulmaması bizi maraqlandırmır. Burada bizi daha çox maraqlandıran odur ki, əgər bu müəllifin dedikləri doğrudursa, onda nə üçün qəbilələr öz qan qohumları olan qadınlarla evlənməyə də can atmamışdır və burada bir də müəllifin incestlə bağlı problemə diqqət yetirməməsi də göz önündədir.

Bunun əksinə və doğru olaraq, müəlliflərin çoxu ekzoqamiyanın incestin qarşısının alınması üçün yarandığını düşünürlər.

Əgər evliliyin məhdudlaşdırılması ilə bağlı qaydaların tədricən mürəkkəbləşməsi hadisəsinə göz yetirsək, onda burada Morqanın, Frezerin, Houvittin, Baldvinin, Spenserin belə bir ümumi baxışları ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, evliliklə bağlı bu məhdudlaşdırıcı tədbirlər məqsədyönlü və düşünülmüş xarakter daşıyır (Frezer bunu “deliberate, desgin” adlandırır) və buna görə də burada evlənməyə can atanlar qoyulmuş qaydalar çərçivəsində hərəkət etməli olurlar. “Belə bir mürəkkəb və eyni zamanda dəqiq bir sistemi bütün xırdalıqlarına qədər izah etmək üçün burada başqa bir yol yoxdur”.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, nikah siniflərinin yaradılması ilə əlaqədar yaranan ilkin məhdudiyyətlər yalnız sonrakı nəsillərə aid olmuşdur, yəni bu məhdudiyyətlər yalnız qardaş və bacılar, oğullar və analar arasındakı incesti qadağan eləmişdir, ancaq ata ilə qızları arasındakı incest yalnız sonradan qoyulan məhdudiyyətlərlə aradan qaldırılmışdır.

Ancaq seksuallığın ekzoqamizmə əsaslanan məqsədyönlü qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmasının şərhi onun yaranmasının motivinə heç bir aydınlıq gətirə bilmir. Ekzoqamiyanın kökündə dayandığı danılmaz olan incestdən qorxmağın səbəbinin nə olduğu burada heç cür anlaşılmır. Aydındır ki, incestdən qorxmağın səbəbinin qan qohumu ilə seksual yaxınlıqdan instinktiv iyrenməklə bağlı olduğunu demək burada izah kimi qəbul oluna bilməz, sosial təcrübənin göstərdiyi kimi, belə bir instinktin olduğunu deyənlərin fikrini bu gün də yaşadığımız cəmiyyətlərdə incest faktlarının olması faktı təkzib edir, habelə bir sıra sivil cəmiyyətlərdə incestlə bağlı olan evlənmənin yüksək təbəqə arasında zəruri bir qayda olması da deyilənlərə bir sübut sayıla bilər.

Incestdən olan qorxunu izah etmək üçün Vestermark belə bir səbəb göstərir: “Uşaqlıqdan bir yerdə yaşayan şəxslər üçün öz aralarında cinsi münasibətlərə düşməncəsinə bir münasibət yaranır, buna görə də, adətən, bu duyğu qan qohumları arasında hökm sürərək əxlaqda və qanunda öz əksini tapmağa başlayır və bunun səbəbi bilavasitə qan qohumları arasında cinsi əlaqələrə iyrənclik kimi yanaşılması olur”. Ellis Hevlok bu iyrənmənin ehtirasların kütləşməsi ilə bağlı olduğunu qeyd eləsə də, mahiyyətə bu izahla razılaşır: “Bacı və qardaşların, o cümlədən uşaqlıqdan birlikdə yaşayan başqa fərdlərin arasında seksual istəklərin normal şəkildə oyanması prosesi yarana bilmir, çünki onların doğmalığ münasibətləri və bir-birlərinə alışqanlıq belə bir ehtirasın oyanması üçün motiv yarada bilmir... Uşaqlıqdan bir yerdə yaşayan fərdlər arasında olan bir-birinə alışqanlıq onların görmə, eşitmə və duyma ilə bağlı qıcıqlarını kütləşdirdiyindən münasibətlərini sakit bir məcraya yönəldir və erotik oyanmalar yaranması üçün zəruri olan cinsi təhriklərin olmasını əngəlləyir”.

Vestermarkın uşaqlıqdan bir yerdə böyüyən fərdlər arasında yaranan cinsi münasibətlərə ikrahla yanaşma üçün eyni zamanda psixoloji səbəblər axtarır tapması, bunu qan qohumlarının evlənməsindən doğulan uşaqların xəstəliklə dünya gəlməsi ilə bağlaması, mənə, çox qəribə görünür. Əgər, doğrudan da, belə bir instinkt varsa, onda o yalnız qan qohumlarına aid olmaqla qalardı, eyni qəbilədən olan qan qohumluğu olmayan fərdlərə qarşı yönəlməzdi. Ancaq elə buradaca Frezerin Vestermarkın bu iddiasına qarşı dediyi çox dəyərli fikirləri çatdırmağı da lazım bilirəm. Frezer opponentinin bu fikrinə qarşı belə bir sualla etiraz edir: əgər, Vestermarkın dediyi kimi, uşaqlıqdan birlikdə böyüyən fərdlər arasında seksual

istəklər yaranmırsa, onda nə üçün bugünkü günümüzdə, yaxın çevrədə birlikdə böyüyən fərdlər arasında seksual münasibətlər yetərinə gözəçarpandır və bu gün incest də kifayət qədər artmışdır? Frezerin daha bir təkzibi bu məsələnin daha dərinliklərinə nüfuz edir və onun bu fikirləri tabu ilə bağlı başlıqda irəli sürdüyüm dəlillərlə üst-üstə düşdüyündən mən onun bu rəyini bütünlüklə diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

“Başa düşmək çətindir, nə üçün insanın daxili aləmində dərin kök salmış instinkt qanun vasitəsilə təsdiq olunmağa ehtiyac duyur. İnsanlara yeməyi və içməyi buyuran bir qanun yoxdur, yaxud da onları əllərini ocağın alovuna tutmaqdan çəkindirən qanun da mövcud deyil. Adamlar yeyib-içirlər, əllərini yanar ocaqdan aralı tuturlar və bunların hamısı instinktiv olaraq baş verir, bunun əsasında isə təbii bir qorxu dayanır, bütün bunları belə meyillərə tabe olmasalar, onları hansısa cəza gözləyəcəyini müəyyən edən qanundan qorxduqlarına görə eləmirlər. Qanun adamlara öz meyillərinin təhrikiylə edə biləcəkləri işləri qadağan eləyir. Əgər nəyisə təbiət qadağan eləyir və onu pozanları özü cəzalandırırsa, onda bu hərəkəti qanunla qadağan eləmək və cəzalandırmağa ehtiyac qalmır. Ona görə də asanlıqla anlaya bilərik ki, qanunla qadağan olunan hansısa cinayət bu qanunun olmadığı təqdirdə bir çox adamların öz təbii meyillikləri ilə edə biləcəkləri bir hərəkətdir. Əgər belə meyillər olmasaydı, bu cinayətlər də törədilməzdi və deməli, onları qadağan eləmək də lazım gəlməzdi. Məhz bu səbəbdən incestə qarşı təbii ikrah hissinin olduğunu deməklə yanaşı, incest qanunlarla da qadağan olunursa, buradan yalnız o nəticə çıxır ki, məsələ əksinədir, yəni təbii meyillər incestə yönəltdiyinə görə qanunla qadağan olunur və burada sivil toplumlarda yaşayan insanların yaratdığı qanun incesti də başqa bu kimi cəmiyyətə ziyan verə bilən meyillər kimi qanunların təzyiqi ilə aradan qaldırmağa çalışır”.

Frezerin bu dəyərli arqumentinə mən onu əlavə edə bilərəm ki, psixoanalizin araşdırmaları nəticəsində gəldiyi qənaətə görə, incestlə bağlı cinsi münasibətlərə anadangəlmə ikrahın olması ilə əlaqədar irəli sürülən müddəa burada öz təsdiqini tapmır. Əksinə, bu araşdırmaların göstərdiyinə görə, körpə və uşaqların ilkin seksual oyanışları öz təbiətləri etibarilə incestə yönəlik olur və bu vaxt yaranan ehtirasların sıxışdırılması sonradan nevrozların yaranmasında çox böyük rol oynayır.

Ona görə də incestdən qorxmağın anadangəlmə instinkt olması ilə bağlı baxışın yanlış olduğu öz-özlüyündə bəlli olur. Incestin qadağan olunması ilə bağlı çoxsaylı tərəfdarları olan başqa bir nəzəriyyə də bunun kimi özünü doğrulda bilmir, bu nəzəriyyəyə görə, primitiv xalqlar öz inkişaflarının erkən çağlarında qazandıqları həyatı təcrübələrə əsasən ilk öncə heyvanlar arasında, sonradan öz aralarında da qan qarışdırmaqdan sağlam və yaxşı döl doğulmadığını öyrəndikləri üçün şüurlu və məqsədyönlü şəkildə incesti qadağan eləmişdi. Bu şərhə qarşı çoxlu əsaslandırılmış etiraz mövcuddur. Onda belə çıxır ki, primitiv adamların qan qarışdırmanın irsi naqislik yaratdığını bilməsi üçün gərək incestin qadağan olunması onların maldarlıqla məşğul olduğu çağlardan sonraya təsadüf eləsin, bundan başqa, tibb elmi hələ indiyədək qan qarışdırmanın insanlar arasında irsi xəstəliklərə səbəb ola biləcəyini əsaslı şəkildə sübut edə bilməmişdir. Bundan başqa, bizim dövrdə yaşayan vəhşi adamların həyatını öyrənməklə bağlı biliklərimizin də göstərdiyi kimi, çox böyük ehtimalla onların uzaq keçmişlərdə yaşayan əcdadlarının öz gələcək törəmələrinin hansısa ziyan çəkəcəyi barədə götür-qoylu düşüncəsi ola bilməzdi. Gələcək haqqında

heç bir əhəmiyyətli düşüncə sahibi olmayan “yaşlı uşaqlar”ın adına hansısa gigiyenik və ya yevgenikaya yönəlik motivlərlə bağlı fəaliyyət növləri yazmaq çox gülünc görünür, məlum olduğu kimi, belə fəaliyyət növlərinə bizim sivil sayılan toplumlarımızda belə çox da uzaq olmayan keçmişlərdən başlayaraq diqqət yetirməyə başlamışlar.[37](#)

Nəhayət, bunu da qeyd etmək zəruridir ki, təcrübi və gigiyenik motivlərə əsaslanaraq incestin insan irqini zəiflədən bir məqam kimi qadağan edilməsi bugünkü cəmiyyətimizdə incestə qarşı özünü göstərən ikrah hissini izah etmək üçün əsla yetərli sayıla bilməz. Bu kitabın başlanğıc hissələrində isbat elədiyim kimi, incestdən qorxmaq duyğusu indiki primitiv adamlarda sivil cəmiyyətdə yaşayan adamlara nisbətən qat-qat güclüdür.

Eyni zamanda gözləmək olardı ki, incestə qarşı olan qorxunu izah edəndə sosioloji, bioloji və psixoloji hipotezlər arasında seçim etmək imkanı vardır, bununla yanaşı, psixoloji motivlərdə bioloji qüvvələrin ifadəsi daha aydın gözə çarpmalı idi – ancaq bu araşdırmaların sonunda Frezerin iddiasız tərzdə irəli sürdüyü aşağıdakı mühakimə ilə razılaşmağa çox yaxın bir hissə gəlib çıxırsan: “İncestə qarşı qorxunun mənşəyi bizə bəlli deyil və hətta bununla bağlı heç bir gümanımız belə yoxdur. Bu sirli hadisə ilə bağlı indiyədək irəli sürdüyümüz fərziyyələrdən heç biri son nəticədə bizə ağlabatan görünməmişdir”.[38](#)

İncestin mənşəyini şərh eləməklə bağlı indiyədək baxdığımız nöqteyi-nəzərlərdən fərqlənən daha bir mühakiməni də xatırlatmaq olar. Onu tarixi yanaşma da adlandıra bilərik.

İncestin mənşəyini aydınlaşdırmağın bu cəhdi Ç.Darvinin insanların ilkin sosial vəziyyətini aydınlaşdırmaqla bağlı irəli sürdüyü hipotezi ilə bağlıdır. Meymunların ən yüksək inkişaf etmiş növlərinin həyat tərzini araşdıran Darwin belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, insanlar da ilk çağlarda kiçik qruplar şəklində yaşayırdılar və bu qrupdakı yaşca böyük və ən güclü erkək qısqanclıq zəminində qrup daxilində özündən başqa heç kimə dişilərlə cinsi münasibətdə olmağa yol vermirdi. Darwin “İnsanın mənşəyi” kitabında bununla bağlı yazırdı: “Bütün məməlilər arasında qısqanclığın olduğu bizə məlumdur və hətta onların bir çoxunda öz rəqibləri ilə vuruşmaq üçün xüsusi orqanlar da formalaşmışdır, ona görə də deyə bilərik ki, onların arasında cinslərarası münasibətlərin təbii qaydada baş verməsi ehtimalı mümkün görünür... Buna görə də əgər biz zamanın axını ilə geriye dönüb baxsaq və insanın indiki mövcudluğundakı sosial vərdişlərinə görə mühakimə yürütsək, onda ən böyük ehtimalı olan qənaətdə görə insanın ilk çağlar kiçik qruplar halında yaşadığını deyə bilərik və burada ya hər bir kişi ayrıca bir qadınla yaşayırdı, yaxud da əlində böyük hakimiyyət toplaya bilmiş kişi çoxlu qadına yiyələnirdi və onları qısqanclıqla başqa kişilərdən qoruyurdu. Yaxud da o, sosial heyvan deyildi və qorillalar kimi təkbaşına bir neçə dişi ilə birlikdə yaşayırdı; vəhşi adamların dediyinə görə, qorillaların yaşadığı qrupda yalnız bir yaşlı erkək olur. Gənc erkək yetkinlik yaşına çatandan sonra qrupun içində hakimiyyət uğrunda əlbəyaxa savaş başlanır və ən güclü fərd başqalarını ya öldürüb, ya da sürüdən qovub hakimiyyəti ələ keçirir. Kiçik yaşlı erkəklər sürüdən qovulandan sonra təkbaşına yaşayır və onlar nə vaxt özlərinə dişi tapırlarsa, yaratdıqları bu yeni ailədəki erkəkləri yaşa dolduqca qovur və ailə daxilində çox yaxın qan qarışdırılmasına yol vermirlər”.

Görünür, ilk dəfə Atkinson anlamışdı ki, Darvinin dediyi tərzdə yaşayan ibtidai insan icmasında yeni yetişən gənc kişilər praktiki olaraq ekzoqamiya ilə evlənəli olurdular. Ailədən qovulan hər bir yeni əmələ gələn kişi də eynilə belə bir ailə qururdu və burada da onun özündən başqa, yerdə qalan kişilərin ailənin daxilindəki qadınlarla cinsi əlaqəsi qadağan olunurdu, bu isə ailədə hakimiyyətə yiyələnən başçının qısqanclığı zəminində olurdu və belə bir vəziyyətin uzun müddət davam etməsi nəticəsində şüurlarda qanun səviyyəsində dərk olunan belə bir qayda formalaşmışdı: eyni ailədən olan yoldaşları ilə cinsi əlaqədə olmaq yolverilməzdir. Sonradan totemizmin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, bu qayda belə bir formaya düşmüşdü: totemlə bağlı olan yoldaşlar arasında cinsi əlaqələr yolverilməzdir.

E.Lanq da ekzoqamiyanın bu cür şərhini qəbul eləyirdi. O öz kitabında başqa bir nəzəriyyəyə də əsaslanır (Dyürkheymin nəzəriyyəsinə) və ekzoqamiyaya birbaşa totemizmin təsiri nəticəsində yaranmış bir hadisə kimi də baxır. Ancaq bu iki nöqtəyi-nəzəri birləşdirmək çox çətindir; birinci halda ekzoqamiya totemizmə qədər mövcud olur, ikinci halda isə o, totemizmin nəticəsi olaraq yaranır.[39](#)

Özünün bu mövzu ilə bağlı yazdığı sonuncu əsərində E.Lanq ekzoqamiyanın totemizmin nəticəsi kimi yaranması düşüncəsindən əl çəkdiyini bildirir.

3

Qarşılaşdığımız bu qatı qaranlığa işıq salmağı yalnız psixoanalitik təcrübələr bacarır.

Bugünkü körpənin heyvanlara münasibəti ilə primitiv adamın heyvana münasibəti arasında çox böyük uyğunluq vardır. Körpədə hələ yaşlı mədəni insanda özünü göstərən öz təbiətini istənilən heyvandan kəskin fərqləndirməkdə üzə çıxan təkəbbürün izləri olmur. Körpə düşünmədən özü ilə heyvan arasında tam bir bərabərlik görür; özünün zəruri ehtiyaclarını dilə gətirməkdə də körpə onun üçün anlaşılmaz olan yaşlılardan daha çox heyvanları özünə doğma sayır.

Körpə ilə heyvanlar arasındakı bu yaxınlaşmada çox vaxt anlaşılmazlığın yaranması faktları da özünü göstərməyə başlayır. Birdən körpə hansısa növ heyvandan qorxduğunu büruzə verir və bu heyvana toxunmaqdan, yaxud da onu görməkdən hər vəchlə qaçmağa çalışır. Bu zaman heyvanlardan qorxmanın klinik mənzərəsi yaranır, belə bir psixonevrotik xəstəlik bu yaşda çox geniş yayılır və bu, sonradan özünü göstərəcək ciddi xəstəliyin ilkin forması sayıla bilər. Belə bir qorxu yaradan heyvanlar yalnız ayrıca götürülmüş bir heyvana aid olmayıb, adətən, bundan öncə körpənin xüsusilə maraq göstərdiyi heyvanlara qarşı olur. Şəhər həyatında qorxu obyektə olan heyvanların seçim sayı böyük olmur. Bunlar – atlar, itlər, pişiklər, bir sıra quşlar, bəzən də çox kiçik canlılar olan böcək və kəpənəklər olur. Bəzən mənasız və ölçüyəgəlməz dərəcədə qorxu yaradan obyekt körpəyə yalnız şəkillərdən bəlli olur; belə hallarda körpədə bu heyvana qarşı yaranan qorxunun səbəbini öyrənmək çox nadir hallarda mümkün olur. Bu baxımdan mən araşdırıcı K.Abrahama verdiyi çox dəyərli bir məlumata görə minnətdaram; onun bu araşdırmasında körpə özünün eşşəkərisindən qorxusunu bu canlının zolaqlı xarici görünüşünün pələngə oxşaması ilə izah etmişdi, pələngi isə o şəkildə görmüş və ondan qorxmaq lazım olduğunu böyüklərdən eşitmişdi.

Uşaqlarda özünü göstərən heyvanlardan qorxma hadisəsi indilikdə diqqətli analitik araşdırma mövzusunə çevrilməsə də, bu hadisə çox yüksək dərəcədə belə bir qayğıya layiqdir. Görünür, erkən yaşlarında körpələrlə bu mövzuda araşdırmalar aparmağın çətinliyi bunun başlıca səbəbidir. Ona görə də bu xəstəliyin ümumi xarakterinin bəlli olduğunu demək olmaz və mənim düşüncəmə görə, burada məsələ heç də sadə quruluşlu deyil. Ancaq bir neçə halda körpələrdə böyük heyvanlara qarşı yaranan belə bir qorxunu analiz etmək və onun sirrini açmaq mümkün olmuşdur. Bu halların hamısında nəticə eyni olmuşdur: əgər araşdırma obyektı oğlan uşağıdırsa, onun bu qorxusu mahiyyətcə həmişə öz atasına qarşı olmuş, ancaq sonradan qorxduğu heyvanın üzərinə köçürülmüşdür.

Psixooanalitik təcrübələr aparan istənilən insan, çox güman, belə təsadüflərlə qarşılaşmış və bu cür təəssüratlar almışdır. Mən burada bununla bağlı aparılmış azsaylı araşdırmaların nəticələrindən nümunələr göstərə bilərəm. Bu araşdırmalar indilikdə psixooanalitik ədəbiyyatda təsadüfi qarşılaşdığımız hadisələrdir, amma onlara arxalanıb öz baxışlarımızı formalaşdırmaq üçün ayrı-ayrı müşahidələrə əsaslanma biləcəyimizi düşünmək də düzgün deyil. Burada uşaq nevrozunu dərinlən öyrənən bir müəllifi, M.Vulfu (Odessa) xatırlatmaq istəyirəm. O, doqquz yaşlı oğlan uşağının xəstəlik tarixçəsindən belə bir parçanı gözə çarpdırır: “Bu uşaq 4 yaşından başlayaraq itdən qorxmağa başlamışdır. O nə vaxt küçədə qaçan bir iti görmüşsə, ağlayıb qışqırmağa başlayırmış: “Ay yaxşı it, nə olar, mənə qapma, mən özümü yaxşı aparacağam”; “özünü yaxşı aparmaq deyəndə” o, bir daha “skripkada çalmayacağı”nı düşünürmüş (bu isə onun üçün onanizmlə məşğul olmamağın sinonimidir).

M.Vulf bununla bağlı daha sonra yazır: “Bu uşağın itdən qorxusu, belə demək olarsa, öz atasından qorxusunun itin üzərinə köçürülməsindən yaranmışdır, bunu onun bu qərribə sözləri də aydınlaşdırır: “ay it, mən daha özümü yaxşı aparacağam”, araşdırma nəticəsində bəlli olmuşdur ki, atası oğlunu onanizmlə məşğul olduğu yerdə tutmuş və onu tənbeh eləmişdir, uşaq isə “özünü yaxşı aparmaq” deyəndə daha onanizmlə məşğul olmayacağını dilə gətirir”. Sonrakı qeydlərində müəllif apardığı araşdırmaları öz müşahidələrinin təsdiq elədiyini və bütün bunları isabat edə biləcək çoxsaylı müşahidələrin də olduğunu yazır: “Belə fobiyalar (atdan, itdən, pişikdən, toyuqdan və başqa ev heyvanlarından qorxmaq), məncə, körpə yaşlarında yaranır və analizlərin göstərdiyi kimi, onların, demək olar ki, hamısı valideynlərin birindən olan qorxunun heyvanların üzərinə köçürülməsidir. Lakin siçan və siçovullardan olan çox geniş yayılmış qorxunun da səbəbinin belə bir mənşəyi olduğunu deməkdə çətinlik çəkirəm”.

“Jahrbuch’a für psychoanalytische und psychopath” (“Psixooanaliz və psixopatologiya”) illik jurnalında mən “Beş yaşlı uşağın fobiyası” adlı elmi araşdırmamı vermişəm və bu araşdırmanın əsasında dayanan materialı mənə həmin uşağın atası təqdim eləmişdir. Haqqında danışılan uşaq atdan qorxur və buna görə də küçəyə çıxmaqdan boyun qaçırır. O hətta bundan qorxurdu ki, birdən at otağına soxulub onu dişləyə də bilər. Sonradan bəlli oldu ki, bu qorxu onda atın yıxılmasını (ölməsini) arzuladığına görə verilən cəza kimi yaranmışdır. Uşağı qapıldığı fobiya uzaqlaşdırıb, atasından olan qorxusunu da aradan qaldırandan və ürəkləndirəndən sonra isə məlum olmuşdu ki, o öz atasının olmaması (çıxıb getməsi və ya ölməsi) ilə bağlı arzusu ilə daxili mübarizəyə qapılmışdır. O bunu çox aydın bir şəkildə ifadə edərək, atasının öz anasına qarşı olan sevgisində onu özünə rəqib gördüyünü anladı

bilmişdi və onun bu davranışlarından uşağın psixologiyasında yaranmağa başlayan seksual istəyin əlamətləri üzə çıxırdı. O, kişi cinsindən olan uşaqlarda özünü göstərən və çox vaxt nevrozların nüvəsini təşkil edən, “Edip kompleksi” adlandırdığımız psixoloji məqamın təsirinə qapılmışdı. “Kiçik Hans”ın bu fobiyasını araşdırmaqdan gəldiyimiz yenilik və qiymətli olan isə o idi ki, belə hallarda uşaq atasına yönələn duyğularının bir hissəsini heyvanların üzərinə köçürür.

Analizlər məzmunca mənalı və assosiativ yolla baş verən belə bir köçürülmələrin baş verməsiylə bağlı çoxlu nümunənin olduğunu göstərməkdədir. Belə araşdırmalar həm də bu hadisələrin motivlərini də aydınlaşdırı bilər. Anası ilə bağlı atasıyla rəqabətə girmək və bundan yaranan nifrət oğlan uşağının psixoloji həyatında sərbəst yayıla bilmir, o, atasına bəslədiyi incə hisslər və ona hörmətlə bağlı duyğulara görə daxilindəki bu düşmənçiliklə mübarizə aparmalı olur. Uşaq öz daxilində atasına qarşı ikili – ambivalent – duyğu ilə qarşılaşır və daxilində yaranan bu gərginliyi yüngülləşdirmək üçün özünün düşmənçilik və qorxu duyğularını atasının əvəzedicisinin üzərinə köçürür. Ancaq bu cür sürüşdürülmə incə və düşmənçilik duyğularını bütünlüklə bir-birindən ayıraraq konflikti həll edə bilmir. Onda konflikt də, bu duyğular da əvəzedici obyektin üzərinə köçürülür. Tamamilə aydındır ki, kiçik Hans atlardan yalnız qorxmur, həm də onlara hörmət və maraqla yanaşır. Onun ata qarşı olan qorxusu azalan kimi uşaq özünü atla eyniləşdirən duyğulara qapılır və özünü at yerinə qoyub evdə oyan-buyana çapır, fürsət düşəndə atasını da at kimi qapmağa çalışır. Başqa fobiylərinin inkişafında uşağın öz valideynlərini başqa böyük heyvanlarla eyniləşdirməsinə ehtiyac qalmır.

Bu deyilənlərə görə belə bir mühakiməyə gəlib çıxmaq mümkündür ki, uşaqların heyvanlarla bağlı bu fobiylərində (qorxularında) totemizmin bir sıra neqativ cəhətləri təkrar olunur. Ancaq biz indi xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində uşaqlarda özünü göstərən müsbət totemizm adlandırmaq biləcəyimiz bir müşahidəni tapıb üzə çıxara bildiyi üçün Ş.Ferents minnətdarlıq duyğusu ilə xatırlaya bilərik. Ferentsin dediyinə görə, üzərində müşahidə apardığı kiçik Arpadda totemik maraqlar birbaşa Edip kompleksi ilə bağlı olaraq yaranmamışdı, onun narsistik duyğularına əsaslanan axtalanmaq qorxusundan törənmişdi. Ancaq yuxarıda kiçik Hansla bağlı tarixçəyə diqqətlə baxsaq, onda belə bir fikrə gələ bilərik ki, burada ata böyük cinsi orqanının olması hesabına oğulda heyranlıq yaratsa da, uşaq bunu öz cinsi orqanı üçün təhlükə də sayır. Edip və axtalanma komplekslərində ata infantil seksual istəklərə uymuş rəqibi üçün qorxu törədən şəxsə çevrilir.[40](#)

Kiçik Arpad iki yaş yarımlığında olanda bir dəfə toyuq hininə girib orada işəmək istəmişdi, bu vaxt toyuqlardan biri tullanaraq onun cinsi orqanından yapışmağa çalışmışdı. Bir il sonra yenidən toyuq hininə girən Arpad özünü bütünlüklə toyuq kimi aparmağa başlamış, hində baş verənlərlə ciddi maraqlanmış və özünün insan danışığını toyuq qaqqıltısı və xoruz banlaması ilə əvəz eləmişdi. Üzərində müşahidə aparılan 5 yaşında isə o, yenidən insan kimi danışmağa başlamışdı, ancaq bütün danışq mövzusu yalnız toyuqlar və başqa quşlar ilə bağlı idi; o heç bir oyuncaqla oynamaq istəmir və yalnız quşlardan bəhs edən mahnıları oxuyurdu. Onun qəbul elədiyi heyvan-totemə münasibəti müstəsna dərəcədə ambivalent idi, hədsiz nifrətlə hədsiz sevgidən yaranmışdı. Arpad toyuqların kəsilməsi oyununu çox həvəslə oynayırdı. Müşahidədə qeyd olunur ki, “Toyuqların kəsilməsi onun üçün bir bayrama

çevrilirdi. O, saatlarla kəsilmiş toyuqların ətrafında sevinclə atılıb-düşürdü". Ancaq o, sonradan tükünü yolub təmizləməyi sevdiyi bu toyuqları öpüb oxşamağa başlayırdı.

Kiçik Arpad özünün qəribə davranışını gizli saxlamırdı. Bəzən o özü totemist arzularını ətrafdakılara anlatmağa çalışırdı.

Bir dəfə o belə demişdi: "Mənim atam xoruzdur. Mən indi balacayam, hələ cücəyəm, sonra böyüyüb beçə olacağam, daha çox böyüyəndə isə mən də xoruz olacağam". Bir dəfə o, "içi doldurulmuş anası"nı (bu onun dilində içi doldurulmuş toyuq demək idi) yemək istəmişdi. O öz cinsi orqanı ilə oynadığına görə axtalanma təhdidi eşitdiyindən başqalarının bu cür təhdid olunmasına ürəkdən sevinirdi.

Onun maraqlarının mənbəyinin toyuq hinində baş verənlərlə bağlı olduğuna şübhə ola bilməzdi, bunu Arpadı müşahidə edən Ferents tərəddüdsüz bildirir: "Xoruzla toyuqlar arasında baş verən cinsi münasibətlər, toyuqların yumurtlaması, kiçik cücələrin yumurtadan çıxması onun seksual maraqlarını coşdurardı və bütün bunlara o, ailə münasibətləri kimi yanaşardı. Onun ailə ilə bağlı düşüncələri toyuqlarda olduğu kimi formalaşmışdı və o, günlərin birində qonşu qadına belə demişdi: "Mən sizinlə və bacınızla evlənəcəyəm, sonra üç əmim qızını da alacağam, daha sonra aşpazla... yox, yaxşısı, anamla da evlənəcəyəm".

Bir az aşağıda biz bu müşahidənin davamı ilə bağlı yenə danışacağıq; indi isə burada totemizmlə bağlı iki çox dəyərli uyğunluğa diqqət yetirək, bunlar özünü bütünlüklə heyvan-totemlə eyniləşdirmək⁴¹ və ona yönələn ambivalent duyğunun yaranmasıdır. Bu müşahidəyə əsaslanaraq biz tam əsasla totemizm formulunda heyvan-totemin yerinə kişi-atanı qoya bilərik. Onda görürük ki, bununla biz yeni və xüsusilə cürətli bir addım atmış oluruq. Axı indi də totemist sistemdə yaşamaqda olan primitiv xalqlar özləri bunu təsdiq edir ki, totem onların əcdadı və ulu babasıdır. Biz burada bu xalqların dediklərini sözbəsöz səsləndiririk və bu sözləri qəbul eləmək istəməyən etnoloqlar da onları dəyişmək üçün heç nə eləyə bilməmiş, ancaq onu həvəslə arxa plana keçirməli olmuşlar. Psixozanaliz isə, əksinə, öyrədir ki, bu məqamı aşkara çıxarmaq və totemizmi onunla izah etməyə çalışmaq vacib şərtlərdən biridir.⁴² Bizim bu sayaq əvəzetməmizdən alınan ilk nəticə olduqca uğurludur.

Əgər heyvan-totem atanın təəcəssümüdürsə, onda totemizmin hər iki tabu ilə ifadə olunan qadağası onun nüvəsini təşkil edən totemi öldürməyin və totemə mənsub olan qadınla cinsi münasibətdə olmağın yasaqlanması öz məzmunu ilə atasını öldürüb öz anası ilə evlənən Edipin cinayəti ilə üst-üstə düşür və bu həm də körpələrdə izlədiyimiz hər iki ilkin istəklə də eynidir, bu istəklərin yetərinə sıxışdırıla bilməməsi və ya hansısa səbəbdən baş qaldırmasının isə, demək olar, bütün psixonevrozların nüvəsini təşkil etdiyi də bəllidir. Əgər bu uyğunluqlar təsadüflərin bizi gətirib çıxardığı bir yanılma deyilsə, onda onlara əsaslanıb insan yaddaşında izi qalmayan uzaq keçmişlərdə totemizmin necə yaranması məsələsinə aydınlıq gətirə bilərik. Başqa sözlə desək, bu halda biz belə bir ehtimalın mümkünlüyünü isbat edə bilərik ki, totemist sistem Edip kompleksinə uyğun gələn şərtlər daxilində yaranmışdır, bu isə "balaca Hans"ın atdan qorxmasında və körpə Arpadın toyuqlara seksual yanaşmasında üzə çıxan hadisələrlə də səsləşir. Belə bir imkanın ola biləcəyini araşdırmaq üçün biz bundan sonra totemist sistemin xüsusiyyətlərini öyrənməyə başlayacağıq və ya belə demək mümkünsə, indiyədək adını çəkmədiyimiz totemist dini öyrənəcəyik.

1894-cü ildə ölmüş, fizik, filoloq, qədim dövrlərin və Bibliyanın araşdırıcısı, itiağıllı olduğu qədər də azadfikirli bir adam olan U. Robertson Smit 1889-cu ildə çap etdirdiyi “Semitlərin dini haqqında” əsərində belə bir mühakimə irəli sürürdü ki, özünəməxsus mərasim olan totemist ziyafət ən başlanğıc çağlardan totemist sistemin tərkib hissəsi olmuşdur. Özünün bu mühakiməsini doğrultmaq üçün əlində bizim eramızın V yüzilliyinə aid olan yalnız bir cə faktın əks olunduğu mənbə var idi, ancaq o, qədim dövrün semitlərinin qurbanvermə mərasimlərini dərinlən araşdırma bildiyinə görə bu faktın gerçəkliyinə çox yüksək dərəcədə ehtimalla yanaşmışdı. Belə ki, əgər qurbanvermə mərasimi ilahi varlıq üçün nəzərdə tutulursa, onda belə çıxır ki, daha yüksək fazada olan dinin mərasimi özündən daha aşağı olan fazasından – totemizmdən qaynaqlanır.

İstəyirəm Robertson Smitin bu kitabından bizim üçün həlledici əhəmiyyəti olan, qurbanvermə mərasiminin mənşəyi və mənası ilə bağlı olan sətirləri burada diqqətinizə çatdıram və bu mövzu ilə bağlı deyilənləri yersiz şirniklənmələrə və tarixin sonrakı mərhələsində baş verən hadisələrə uymaqla bağlı xırdaçılıqlardan arıtlamaqla nəzərinizə çatdırmağa çalışam. Ancaq bunu da deməliyəm ki, belə bir çıxarış kitabın orijinalındakı parlaqlığın və inandırıcılığın olduğu kimi çatdırılması üçün yetərli deyil.

Robertson Smit isbat edir ki, məbədlərdə verilən qurbanlar qədim dinlərin ən başlıca hissəsini təşkil edirdi. Bu qurbanvermə mərasimi sonradan yaranan və bu günə gəlib çıxan dinlərdə də böyük rol oynamaqda davam edirsə, onda onların yaranmasını bu dinlərin hamısı üçün eyni olan ümumi bir səbəbin olması ilə izah etmək lazım gəlir.

Müqəddəs qurbanvermə əməli *κατεζοχη* (*sacrificium*, *ζευθυγια*) öncədən daha sonrakı mənalardan çox fərqlənən bir anlam daşıyırdı. Bəlli olduğu kimi, sonrakı dinlərdə tanrıya qurban vermə mərasimi onu mərhəmətli olmağa və insanlara qarşı xeyirxahlıq göstərməyə yönəltmək üçün idi (bu mərasimə verilən ikinci məna, yəni öz malından tanrı naminə imtina eləmək sonradan həyatı hadisələrə uyğunlaşdırılaraq yaranmışdı). İsbat eləmək olar ki, qurbanvermə mərasimi öncə “ilahi qüvvə ilə ona səcdə edənlərin sosial münasibətini tənzimləyən” bir hadisə idi, bu, ümumi bir bayram olmaqla tanrı ilə ona ibadət eləyənlərin qovuşması ayını idi.

Qurban olaraq elə şeylər gətirirdilər ki onları yemək və içmək mümkün olsun; bunlar insanın qidalandığı şeylərdən ibarət olurdu: ət, çörək, meyvələr, çaxır və yağ – bir sözlə, insan öz qidalarını tanrıya qurban eləyirdi. Yalnız qurban verilən ətlə bağlı məhdudiyyət və fərqlilik vardı. Heyvanlardan verilən qurbanı adamlar tanrı ilə birlikdə yeyirdilər, ancaq bitki mənşəli qurbanlar yalnız tanrı üçün olurdu. Şübhə yoxdur ki, heyvan qurbanı bütün qalan qurbanlardan daha qədimdir və öncə qurban yalnız heyvanlardan ibarət olmuşdur. Bitki mənşəli qurbanlar götürülən məhsulun ilk barından bir minnətdarlıq hadisəsi kimi tanrıya qurban verilirdi və əkinçiliyin çox-çox sonralar meydana gəldiyini xatırlasaq, bu qurbanvermənin də sonradan yarandığı bəlli olur. Ona görə də heyvan qurbanı vermək əkinçiliklə bağlı olan qurbanlardan daha qədimdir.

Qədim dillərin saxlanılmış qalıqlarından məlum olur ki, qurbandan tanrı üçün ayrılan pay öncələr onun gerçək yeməyi hesab olunmuşdur. Sonradan ilahiliyin təcridən qeyri-maddilik mahiyyəti qazanması ilə əlaqədar olaraq, belə bir nöqtəyi-

nəzər qəbul olunmaz sayılmışdır: bundan çıxış yolu kimi qurbanın yalnız maye şəklində olan hissəsi tanrıya həsr olunmuşdur. Sonradan oddan yararlanmaqla tanrıya çatacaq qurban payını odda yandırır tüstü şəklində ona çatdırmışlar, beləliklə də, insan yeməyini tanrının ilahi mahiyyətinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Qurbanvermə mərasiminin içkisi əvvəlcə heyvanın qanı olmuşdur; sonradan onu çaxırla əvəz eləmişlər. Çaxır o çağlarda “üzüm salxımının qanı” sayılmışdır, elə indi də bizim şairlər onu belə adlandırmaqda davam edirlər.

Ən qədim qurbanvermə mərasimi tanrının payını odda yandırmazdan və ona əkinçilik məhsulları gətirməzdən öncə heyvan qurbanı verib onun ətiylə qanını tanrı və ona itaət edənlərin birlikdə yeməsi olmuşdur. Burada vacib olan şərt bu qurban mərasimində iştirak edənlərin bu qonaqlıqda hökmən öz payına düşən yeməyi alması idi.

Belə bir qurbanvermə ümumi təntənə kimi bütün tayfanın bayramı olaraq keçirilirdi. Din ictimai sayılır, dini borc isə sosial öhdəliklərin bir hissəsi hesab olunurdu. Qurbanvermə ilə bağlı bayram tədbiri keçirmək bütün xalqlarda olmuşdur; hər bir qurbanvermə mərasimi bayram kimi qeyd olunurdu və hər bir bayram da qurbanvermə olmadan keçirilmirdi. Bayramla əlaqədar qurban kəsmələr özünün şəxsi maraqlarından üstün səviyyəyə qalxmaq sayılırdı və bununla adamlar özləriylə tanrı arasındakı ümumiliyi gözə çarpdırırdılar.

Birlikdə qurbanvermə mərasimi keçirməyin etik gücü çox qədim zamanlardan qalma, birlikdə yeyib-içməyə verilən dəyərlə bağlı idi. Kimlərsə birlikdə yeyib-içməsi eyni zamanda həm ictimai birliyin, həm də öz üzərilərinə qarşılıqlı öhdəliklər götürməyin simvolu və təsdiqi idi; qurbanvermə ilə bağlı düzəldilən ziyafət tanrı ilə ona inananların bir icmada birləşdiyinin göstəricisi idi, beləliklə, bütün başqa münasibətlər də bu zəmin üzərində qurulurdu. Səhrada yaşayan ərəblərin arasında hələ indiyədək də qalan adətlərin göstərdiyi kimi, bir süfrə arxasında oturub yeməkdə başlıca birlik dini məqam yox, yeməyin birlikdə yeyilməsidir. Kimsə səhrada yaşayan beduinlə onun bir parça yeməyini yeyirsə, yaxud onun süfrəsində bir udum süd içirsə, onun artıq heç nədən qorxusu olmur, bununla o, tam əminliklə bu beduinin müdafiəsinə və köməyinə bel bağlaya bilər. Çox güman ki, həmişə olmasa da, ancaq bu mərasimlərin keçirildiyi dövrlərdə birlikdə yemək yeyilməsi cismani birliyin yaradılması kimi anlaşılmışdır. Bu birlik belə bir realist əlaqə ilə yaradılır; habelə bu birliyin möhkəmliyi və uzunmüddətliyi üçün birlikdə yemək yeməyin dövrü olaraq təkrarlanması ehtiyacı yaranır.

Nə üçün birlikdə yeyib-içməyin birləşdirici gücü olduğu güman olunur? Ən primitiv cəmiyyətlərdə adamları birləşdirən yalnız bir əlaqə forması olur, onlar qeyd-şərtsiz və istisnasız birliyi ancaq bir qəbilədən olmaqda görürlər (Kinşip qohumluğu). Belə bir qohumluq telləri ilə bağlanan adamlar arasında bir-birinə kömək göstərməkdə tam bir həmrəylik olur. Kin bir qrup şəxsin birliyini təmsil eləyir və bu adamlar bu qəbilənin daxilində cismani baxımdan vəhdətdə olurlar, onlara bu halda vahid canlı orqanizmin hissələri kimi baxmaq olar. Əgər Kin qəbiləsindən kimisə öldürmüşlərsə, qəbilə adamları konkret olaraq kiminsə qanının tökülməsindən danışmırlar, bizim qanımız tökülüb deyirlər. Qədim yəhudilərin qəbilə qohumluğunu ifadə edən bir deyimi belədir: sən – mənim ayağımsan və həm də mənim ətim sən. Bu inanca görə, qohumluq hamılıqla ümumi bir şeyin hissələri olmaqdır. Tamamilə təbiidir ki, belə qohumluq yalnız bir anadan doğulmaq, bir ananın südünü içməklə bağlanmır,

adamların bədənlərini yeniləyən qidaların ümumiliyi də belə bir qohumluq üçün şərait yaradır və bunun davamlı olması bu qohumluğu daha da möhkəmləndirir. Tanrı ilə birlikdə ziyafət keçirmək isə tanrı ilə cismani vəhdətdə olmaq xüsusiyyəti qazanmağa inam yaradır və onlarla birlikdə qurbanvermə ziyafətinə qatılmayanlar yad hesab olunur.

Beləliklə də, ilk vaxtlar qurbanvermə ilə bağlı ziyafət eyni qəbilədən olan adamların qonaqlığı hesab olunurdu və qanuna görə, burada yalnız həmin qəbilənin adamları iştirak edə bilərdilər. Bizim cəmiyyətdə ziyafət ailə üzvlərini birləşdirir, ancaq qurbanvermə ilə bağlı ziyafətin ailə ilə bağlı ümumi bir cəhəti yoxdur. Buna görə də, demək olar ki, “qohumluq” anlayışı ailə anlayışından yaşıca daha böyükdür. Bizə bəlli olan ən qədim ailələr çox müxtəlif qohumluq əlaqələri olan adamları əhatə edir. Bu ailələrdə kişilər yad tayfadan olan qadınlarla evlənilər, uşaqlar ananın tayfasına mənsub olurlar, ər ilə ailənin başqa üzvləri arasında heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Belə ailələrdə birgə ziyafətlər də olmurdu. Bu günün vəhşi adamları indi də yeməklərini ayrılıqda, hərəsi bir qırağa çəkilməklə yeyirlər və totemizmin dini qadağası burada ərlə arvadın və onların uşaqlarının bir süfrədə yemək yeməsinə imkan vermir.

İndi də qurban verilən heyvana baxaq. Yuxarıdakı qeydlərdən göründüyü kimi, qəbilənin bir yerə toplaşması hökmən qurbanvermə mərasimi ilə bağlı olmuşdur və belə təntənəli toplantılar olmayanda bu heyvanı kəsməmişlər. Qalan vaxtlarda meyvələrlə, ov heyvanları ilə, ev heyvanlarının südü ilə qidalanmışlar, ancaq dini etiqada əsaslanaraq ev heyvanlarını öz tələbatları üçün kəsib yeməmişlər. Robertson Smitin dediyinə görə, azacıq da olsa, şübhələnməyə dəyməz ki, istənilən bu cür qurbanvermə bütün tayfanın birlikdə iştirakı ilə baş vermişdir, ilk vaxtlar qurbanın ayrıca kəsilməsi qadağan olunmuşdur və yalnız bu işin birlikdə görülməsi, yəni heyvanın öldürülməsi məsuliyyətini bütün qəbilə üzvlərinin hamılıqla öz üzərinə götürməsi doğru sayılmışdır. Primitiv xalqların həyatında yalnız bir fəaliyyət növü bu hadisənin xarakteri ilə uyğundur, məhz qəbilənin ümumi qanının müqəddəsliyi belə bir fəaliyyətin mənasını açıqlaya bilər. Bu qaydaya görə, heç kimin ayrılıqda, öz təşəbbüsü ilə hansısa canlıny həyatdan məhrum etmək haqqı yoxdur və qurban verilməsi də yalnız bütün qəbilə üzvlərinin iştirakı ilə ola bilər və bu qurbanın da həyatı qəbilə üzvlərinin hər birinin həyatı qədər qiymətli. İstənilən qonağın qurbanvermə ziyafətində qurban verilən heyvanın ətindən dadması qaydası da elə günahkar qəbilə üzvünü qəbilənin bütün üzvlərinin hamılıqla cəzalandırmalı olduğu qayda ilə eyni anlamdadır. Başqa sözlə desək, qəbilə üzvləri qurban verilən heyvanla öz qəbilələrinin bir üzvü kimi davranırlar; verilən qurban ümumdür, burada verilən qurbanın, onun tanrısının və qəbilə üzvlərinin eyni bir qandan olduğu sanılır.

Çoxsaylı sübutlara əsaslanaraq Robertson Smit qurban verilən heyvanı qədim totem-heyvanla eyniləşdirir. Keçmişin daha sonrakı dövrlərində iki növ qurban kəsilirdi – bunlardan birincisi hamılıqla yeyilən ev heyvanı olurdu, ikincisi isə ətinin yeyilməsi qadağan olunan, “təmiz sayılmayan” heyvan idi. Daha ətraflı araşdırmalar göstərir ki, təmiz olmadığı deyilən heyvan müqəddəs sayılırdı, onlar qəbilənin tapındığı konkret tanrılara qurban verilirdi və ilk vaxtlar bu heyvanların özü də tanrılarla eyniləşdirilirdi, habelə bu heyvanın qurban verilməsi ilə inanlı adamlar hansısa şəkildə bu heyvanın və onun həsr olunduğu tanrının özləri ilə qan qohumu olduqlarına inanırdılar. Ancaq daha qədim zamanlarda adi və “mistik” heyvanlar

arasında belə bir fərq qoyulması yoxdur. İlk çağlar bütün heyvanlar müqəddəs sayılır, onların ətini yemək yasaqdır və onların ətini yalnız bütün qəbilə üzvlərinin iştirakı ilə keçirilən təntənəli mərasimdə yemək mümkündür. Heyvanı öldürmək bu vaxt bütün qəbilənin qanını tökmək sayılırdı və bu iş gərək belə bir ehtiyatkarlıq və gözə çarpdırılmaqla keçiriləydi.

Görünür, ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi və maldarlığın yaranması uzaq keçmişlərin sırf və ciddi totemizminə son qoymuşdur.[43](#)

Ev heyvanlarının müqəddəsliyinin izi dinlərdə peyğəmbər və ali ruhanilərin “çoban” (pastor) kimi tanındılmasında özünü göstərmişdir (belə dinlərə tarixən pastoral dinlər deyilmişdir) və bu fakt dinlərin öz başlanğıclarında totemist xarakterli olduğundan xəbər verir. Daha sonrakı çağlarda müxtəlif yerlərdə qurbanvermə mərasimində belə bir qayda olmuşdur ki, qurban kəsiləndən sonra ətrafdakı adamlar qurban kəsilən yerdən bir az aralıya doğru qaçmışlar və sanki bununla cəzadan qurtulmaq “oyunu” oynamaq istəmişlər. Yunanıstanda, demək olar ki, hər yerdə öküzü kəsmək böyük cinayət sayılırdı. Afinalıların qurbanvermə mərasimində öküzü öldürüb yeyəndən sonra bu tədbirin bütün iştirakçılarını məhkəməyə çəkib mühakimə edər, dindirərdilər. Nəhayət, ümumi razılıq əsasında öküzü öldürməyin günahını bıçağın üzərinə qoyub, cəzalandırmaq üçün onu dənizə atardılar.

Qəbilə üzvlərinin həyatının qoruyucusu və qəbilənin bir üzvü sayılan müqəddəs heyvandan qorxsalar da, zaman-zaman bu heyvanları təntənəli mərasimlərdə öldürər və onun əti ilə qanını qəbilə üzvləri arasında bölüşərdilər. Belə bir hərəkəti diktə edən motivin öyrənilməsi qurbanvermə mərasiminin çox dərinədə olan mənasına aydınlıq gətirir. Biz artıq öyrənmişik ki, çox uzaq keçmişdə birlikdə yemək yeyilməsi hamılıqla yeyilən substansiyadan hamıya pay çatması səbəbiylə icma üzvləri arasında müqəddəs əlaqə yaradırdı; görünür, çox qədim zamanlarda ümumilikdə yeyilən heyvanın özünün də müqəddəs olması şərt sayılırdı. Həm də bu vaxt müqəddəs heyvanın öldürülməsi onunla doğruldulurdu ki, yalnız bu yolla qəbilə üzvləri ilə onların tapındıqları tanrı arasında müqəddəsliyə əsaslanan əlaqə yaratmaq mümkündür.

Bu əlaqəni yaradan isə qurban verilən heyvanın ətində və qanında mövcud olan həyatıdır və qurbanvermə ziyafətinə qatılan bütün iştirakçılar bu əti və qanı dadmaqla özləri üçün həmin əlaqəni yaratmış olurlar. Qan qohumluğuna əsaslanan bütün ictimai birliklərdə belə bir təsəvvür hökm sürür və bu vasitə ilə ittifaq yaradan adamlar daha sonrakı dövrlərdə də öz üzərilərinə qarşılıqlı olaraq yerinə yetirilən öhdəliklər götürürdülər. Şübhəsiz, ümumi bir qandan olmağı real şəkildə anlamaq üçün bu eyniləşdirici qana yiyələnmə bilməyi zəruri edən təntənəli ziyafətlərin təşkil olunmasına ehtiyac duyulurdu.

Mən Robertson Smitin düşüncələrini geniş izah etmək istəmədiyimdən onun dediklərinin məğzini qısa şəkildə diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm: “Primitiv xalqlar arasında xüsusi mülkiyyət ideyası meydana çıxanda qurbanvermə tanrının verdiyi paydan bir hissəsini ona qaytarmaq kimi anlaşıldı, burada adamın şəxsi mülkiyyətinə verilmiş tanrı mülkiyyəti yenidən ona qaytarılırdı. Ancaq belə bir yozum qurbanvermə mərasiminin bütün xüsusiyyətlərini izah edə bilmirdi. Çox qədim zamanlarda qurban verilən heyvan özü də müqəddəs sayılırdı, onu adi qaydada öldürmək olmazdı, bu işi yalnız bütün qəbilə üzvlərinin hamılıqla elədiyi bir günah şəklində görmək olardı və bu mərasimdə tanrının özü də iştirakçı sayılırdı, belə ki, qurban ətindən və qanından

qəbilə üzvləri ilə birlikdə tanrı da dadırdı və bununla da qurbanlıq heyvan tanrı və insanların cismani artımını eyni bir mənbəyə bağlamaqla onları qohumlaşdırırdı. Qurbanvermə adamlarla tanrının birləşdiyi sirli bir hadisədir (misteriya), qurban verilən heyvan isə qəbilənin üzvüdür. Əslində isə o daha qədimlərdən qalma heyvan-totemin özüdür, yəni qədim inanca görə tanrı səviyyəsində dayanan mövcudluqdur və qəbilə adamları onun ətinə yeməklə özlərinin tanrı ilə bir kökdən olmalarını yeniləyir və təsdiq eləyirlər”.

Qurbanvermə mərasimlərini təhlil edən Robertson Smit belə bir nəticəyə gəlir ki, adamların insanabənzər tanrılara sitayiş elədikləri çağlarda totemin periodik olaraq öldürülüb birlikdə yeyilməsi totemist dinlərin ən başlıca mərasimlərindən biri olmuşdur. Totemist ziyafətlərə bənzər mərasimlərin çox sonrakı dövrlərdə də olması ilə bağlı təsvirlər bizə gəlib çatmışdır. Xristian müqəddəslərindən sayılan, Sinaylı Müqəddəs Nil Sinay səhrasında yaşayan beduinlərin bizim eramızın IV yüzilliyində gördüyü qurbanvermə adətlərini belə təsvir edir: “Dəvənin ayaqlarını bağlayıb məbədin qarşısındakı iti çınqıl döşənmiş qurbanvermə yerinə qoydular; qəbilə başçısının göstərişi ilə bütün qəbilə üzvləri mahnı oxuyaraq, üç dəfə qurbanın qoyulduğu yerin ətrafına fırlandılar, sonra başçı dəvəni yaralayıb onun axan qanını acgözlüklə içməyə başladı, daha sonra bütün qəbilə üzvləri hələ can çəkişməkdə olan dəvənin üzərinə atılıb onu parçalayaraq yeməyə başladılar, dəvənin ətinə, dərisini, içalatını çiy-çiy, elə tələsik yedilər ki, dan ulduzu çıxanda başlayan mərasim hava işıqlanmamış başa çatdı”. Keçmişin izini saxlayan bu vəhşi adət, görünür, başqa formalarda digər xalqların da arasında olmuşdur və totemizmin qurbanvermə mərasiminin zəifləmiş formada sonrakı dövrlərə çatan qalıqlarından sayıla bilər.

Bu sahə üzrə araşdırıcılardan çoxu totem ziyafətinə konsepsiya mənası verməkdən çəkinmişdir, çünki totemizmlə bağlı aparılan müşahidələrdə bu mərasimin birbaşa totemizmlə bağlılığı görünür. Robertson Smit özü də bir sıra nümunələr əsasında qurbanvermələrin birbaşa totemlə bağlılığının görünmədiyini, onların magiyaya oxşadığını qeyd edir, bunlara nümunə olaraq o, asteklərin insan qurbanvermə ayinlərini, daha sonra totemist ziyafətlərə oxşar olan Amerikadakı Quataoukas və Yaponiyadakı Ainos qəbilələrində ayının qurban verilməsini göstərir. Frezer bu və buna oxşar hadisələri özünün son iki böyük əsərinin sonuncu hissələrində təsvir etmişdir. Kaliforniyada yaşayan hindu qəbiləsinin adamları sitayiş elədikləri böyük yırtıcı quşu (Bussard) ildə bir dəfə keçirilən təntənəli mərasimdə öldürürlər, sonra ona yas saxlayır və dərisini lələkləri üstündə soyub saxlayırlar. Yeni Meksikada yaşayan Zuni qəbiləsindən olan hindular da müqəddəs saydıqları kərtənkələ ilə eynilə bu cür rəftar eləyirlər.

Mərkəzi Avstraliyada yaşayan İntiçuma qəbiləsində Robertson Smitin dediyi cəhətlərlə çox gözəl uyğunluğu olan nümunələr müşahidə olunmuşdu. Hər bir sonrakı nəsil öz toteminin törəyib-artması üçün keçirilən magiya ayinində yeyilməsi qadağan olunan totemin ətinə başqa bir qəbilə ilə mübadilə eləyəndə hökmən onun ətindən bir azca yeməlidir. Adi halda ətinin yeyilməsi yasaq olan totemin ilahilik tilsimi ilə bağlı keçirilən ayin zamanı birlikdə yeyilməsinin ən yaxşı nümunəyini Frezer Qərbi Afrikadakı Bini qəbiləsinin dəfn mərasimi zamanı belə bir ayini keçirməsinin nümunəsində göstərmişdir.

Ancaq biz yenə də Robertson Smitin belə bir mühakiməsini doğru sayırıq ki, adi halda ətinin yeyilməsi qadağan olunan heyvan-totemin xüsusi bir ayində birlikdə yeyilməsi totemist dinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.[44](#)

5

Gözlərimizin önünə totemist ziyafəti gətirək və ona indiyədək yetərincə dəyərləndirilməyən bir sıra güman olunan cəhətlər əlavə edək. Tayfa üzvləri hamılıqla, amansızcasına totemi öldürür, sonra çiy şəkildə onun qanını içir, ətinə və sümüklərini yeyir; bununla yanaşı, qəbilə üzvləri zahiri görkəmcə özlərini totemə oxşadır, onun səsinə və hərəkətlərini yamsılayır, bununla özlərini onunla eyniləşdirmək istəyirlər. Bu vaxt onların hər biri qadağan olunmuş bir işi gördüklərini anlayır və bu işi yalnız birlikdə gördükləri üçün günahlarının doğrulduğunu başa düşürlər; həmçinin onların heç biri totemi öldürməkdən və onu yeməkdən imtina edə bilməz. Bu işi görüb qurtarandan sonra isə onlar totem üçün ağlayır və öldürülmüş heyvan-totemə yas saxlayırlar. Ölənin üçün ağlamaq və yas saxlamaq məcburidir, bunu eləməyənlər cəzalanırlar, bunda başlıca məqsəd isə, Robertson Smitin qeyd elədiyi kimi, öldürdüyü totemə görə məsuliyyəti öz üzərindən atmaqdır.

Ancaq bu ağlaşmanın və yasa batmağın ardınca hay-küylü və sevinc dolu bayram başlayır, bütün ehtirasları söndürməyə icazə verilir və kim necə bacarırsa, öz ehtirasını təmin eləyir. Beləliklə də, biz burada çətinlik çəkmədən bu bayramın mahiyyətini anlamağa bilərik.

Bu bayram icazə verilən gündəlik normalardan qırağa çıxmaq, məcburi özbaşnalıq, qadağaların təntənə ilə pozulmasıdır. Bu ona görə belə deyil ki, adamlar hansısa qaydaya əməl elədikləri üçün artıq-əskik hərəkətlərə yol verirlər, bu yalnız və yalnız bayramın mahiyyəti belə olduğu üçündür. Bayram ovqatı, adətən, qadağan olunanları eləməyə icazə verir.

Bəs öldürülən totemlə bağlı bayram şənliyinə əlavə olunan qəm-qüssənin mənası nədir? Əgər totemin öldürülməsini qadağan edən tabunun pozulmasına yol verildiyinə sevinirlərsə, onda nə üçün həm də totemin ölümünə görə ağı deyir, ona yas saxlayırlar? Biz qeyd eləmişdik ki, totemə sitayiş edən tayfanın adamları totemin ətinə dadmaqla, onun bədənindən mənimsədikləri payla özlərinin totemlə eyniliyini təsdiq edirlər və eləcə də tayfa adamlarının öz aralarında qan qohumluğunu bir daha gözə çarpdırırlar. Ona görə də bu vaxt adamların təntənəli ovqatını bununla izah etmək olar, yəni onlar totemin bədənindən öz bədənəri üçün pay almaqla öz həyatlarını da totemin müqəddəs həyatına qoşurlar.

Psixoloq analitik araşdırmalar heyvan-totemin atanın əvəzədicisi olduğunu artıq açıqlamışdır və buna uyğun olaraq, totemin öldürülməsinin qadağan olunması da aydındır, ancaq xüsusi bir bayram günündə totemin öldürülməsi və ona yas saxlanması burada ziddiyyətli bir məqam yaradır. Bizim uşaqlarımızda bu gün də özünü göstərən və çox vaxt yaşlı adamlarda da özünü bürzə verməkdə davam edən, ataya qarşı bəslənən ambivalent duyğular burada atanı totemlə əvəz eləməyə gətirib çıxarmışdır.

Ancaq əgər totemin psixoloq analitik yozumu ilə totemist ziyafət faktını və Darvinin ilk insan icması ilə bağlı hipotezini tutuşdursaq, onda məsələni daha dərinləndirən anlamağa və olduqca fantastik görünsə də, ümidverici bir hipotezə gəlib çıxmağa

imkan yaranır, dediyimiz hipotez isə indiyədək fərqli görünən bir sıra fenomenlərin arasında vəhdət yarada bilməsi ilə diqqətəlayiqdir.

Darvinin düşündüyü ilkin icmada totemizmin yaranması üçün heç bir zəmin yoxdur. Burada yalnız amansız və qısqanc olan, bütün dişilərə yiyələnib özünün ərgən oğullarını icmadan qovan atadan başqa, böyük sayıla biləcək kimsə yoxdur. Belə bir ilkin icma indiyədək heç bir yerdə müşahidə olunmamışdır. Bizim indi vəhşi qəbilələrin arasında müşahidə edə bildiyimiz ən primitiv icma quruluşu eynihüquqlu və yalnız totemist sistemin məhdudiyyətlərinə tabe olan kişilərin ittifaqıdır və burada irsilik ana xətti ilə müəyyən olunur. Bu icma quruluşu Darvinin dediyi icma quruluşunun nəticəsi kimi yarana bilərdimi?

Totemin birgə yeyilməsi təntənəsinin olması bizə belə bir cavab vermək imkanı yaradır: günlərin gözəl bir günündə⁴⁵ icmadan qovulmuş oğullar birləşdilər, atalarını öldürüb onun ətinə yedilər və bununla da bir atanın mütləq hakimiyyətinə əsaslanan icmaya son qoydular. Onlar birləşərək cürətləndilər və hər birinin ayrılıqda görə bilməyəcəyi işi birlikdə bacara bildilər. Ola bilsin, bu dövrdə baş verən mədəni tərəqqinin ortaya çıxardığı yeni silaha yiyələnmələri onları belə ürəkləndirmişdi. Onların atalarını öldürəndən sonra yemələri isə o dövrün adamyeyən vəhşi adamları üçün çox təbii idi.

Bu amansız ulu ata, sözsüz, qardaşların hamılıqla həsəd apardığı və qorxduğu bir nümunəvi adam idi. Öldürdükdən sonra ətinə yeməklə qardaşlar onun qüdrətindən pay alır, özlərini onunla eyniləşdirməyə çalışırdılar. Ola bilər totemist ziyafət insanlığın ilk bayramı olan bu çox dəhşətli cinayətin təkrarı və xatırlanması idi, o cümlədən insanlığın sonradan yaratdığı ictimai quruluşlar, əxlaqi məhdudiyyətlər və dinlər də öz başlanğıcını bu hadisədən götürmüşdür.⁴⁶

Atkinsonun fəvqəladə dərəcədə dəyərli nəzəriyyəsi belədir və bu nəzəriyyə danışdığımız hadisənin əsas məqamını doğrulda bilsə də, biz bu hadisəni başqa hadisələrlə əlaqələndirmək istədiyimiz məqamda bu nəzəriyyə geri çəkilməyə üstünlük verir.

Dediklərimdə özünü göstərən qeyri-müəyyənliyi, zamanca ixtisarlara və məzmunun yığcamlığını mən mövzunun öz təbiətindən doğan və izahını şərtləndirən vəziyyətə görə göstərməli olduğum təmkinlə doğrultmağa çalışıram. Belə suallara dəqiq cavab axtarmaq və bu cavabların tam inandırıcı olmasını tələb etmək də eyni dərəcədə mənasız olardı.

Müxtəlif mühakimələrlə hesablaşmayıb bu nəticələri ehtimal olunan saymaq üçün belə bir mühakiməni qəbul etmək yetərlidir ki, atalarını öldürmək üçün birləşmiş qardaşlar da bu gün bizim uşaqlarımızda və nevrotiklərdə üzə çıxan atalıq kompleksi deyilən ambivalent duyğuların təsiri altında olmuşlar. Onlar özlərinin hakimiyyətə yiyələnməsi və seksual istəklərini yerinə yetirməsi üçün ən böyük maneəyə çevrilmiş atalarına nifrət eləyirdilər, ancaq eyni zamanda onlar atalarını sevir və ona vurğunluqla baxırdılar. Onu aradan götürüb, öz nifrətlərini soyudandan və onun ətinə yeyib özlərini onunla “eyniləşdirəndən” sonra onlar gərək güclü və incə psixoloji duyğuların təsiri altına düşəyirdilər.⁴⁷ Bu isə onları tövbə etmək, özünü günahkar saymaq ovqatına gətirib çıxarmalı idi, çünki bu məqam onların əvvəllər keçirdikləri peşmançılıq ovqatları ilə uyğun gəlirdi. İndi öldürülən ata sağlığında olduğundan da güclü olmuşdu; bütün bunlar elə bir şəkildə baş vermişdi ki, biz onun izlərini hələ indi də insanların taleyində müşahidə edə bilirik. Atanın öz varlığı ilə onlara mane olduğu

bütün şeyləri indi oğullar öz-özlərinə qadağan elədilər, onları buna vadar edən psixoloji məqamı biz psixozanalizdə “gecikən itaət” adlandırırıq. Onlar atanın gördüyü işləri ləğv elədilər, ancaq atanın əvəzedicisi olan totemi öldürməyi yolverilməz elan etdilər, atanın qoyub getdiyi azad olunmuş qadınlardan da imtina elədilər. Beləliklə də, oğulun özünü ata qarşısında günahkar hiss etməsi duyğusundan onlar totemizmin iki əsas tabusunu yaratdılar və bu tabular Edip kompleksində üzə çıxan iki duyğunun sıxışdırılması məqamına uyğun idi. Bu qaydanı pozanlar isə primitiv cəmiyyətin mövcud olan iki qanununu pozmaqda və mümkün ola bilən iki cinayəti törətməkdə ittiham olunmağa başladılar.⁴⁸

İnsan əxlaqının başlanğıcını qoyan totemizmin bu iki tabusu psixoloji baxımdan qeyri-bərabərdir. Onlardan yalnız biri – heyvan-totemi öldürməmək zərurəti bütünlüklə duyğularla motivləşdirilir; atanı aradan götürmüşlər və reallıqda bu yanlış düzəltmək üçün heç bir imkan yoxdur. Ancaq ikinci tabunun – incestin qadağan olunmasının da möhkəm praktiki əsası vardır. Cinsi tələbat kişiləri birləşdirmir, onları ayırır. Əgər qardaşlar atalarını aradan qaldırmaq üçün müttəfiq olmuşdularsa, ataları öləndən sonra azad olan qadınlara münasibətdə onlar bir-birilərinə qarşı rəqibə çevrilirdilər. Onlardan hər birində öz atası kimi bu qadınların hamısına yiyələnmək arzusu var idi və onlar bu qadınlara yiyələnmək üçün öz aralarında savaşa qalxsalar, onda yeni yaranan bu icma da dağıldı. Onların arasında atanın yerinə keçməyi bacaracaq bir neçə nəfər vardı. Ancaq əgər qardaşlar bir yerdə yaşamaq istəyirdilərsə, yaradılmış yeni birliyin pozulmaması üçün incest qadağası qoymaqdan başqa bir yol qalmırdı, elə buna görə də onlar hamılıqla atalarından qalma qadınlardan imtina eləyirlər, baxmayaraq ki, onlar ən çox elə bu qadınlara görə atalarına qarşı çıxıb onu öldürmüşdülər. Beləliklə də, onlar özlərini güclü eləyən bu yeni icmanı dağılmaqdan xilas elədilər və onların bu güclü birliyinin əsasında icmadan qovulduqları çağlarda inkişaf etməsi mümkün olan homoseksual duyğuların dayandığını da demək olar. Ola bilsin, elə bu hadisə İ.Y.Baxofenin kəşf etdiyi, sonradan patriarxal quruluşun əvəz etdiyi matriarxal hüququn başlanğıcını qoymuşdur.

Bundan başqa, heyvan-totemin həyatını qoruyan tabu totemist sistemin din yaradılması istiqamətində ilk cəhd olduğunu hesab eləməyə imkan verir. Əgər oğulların heyvan-totemə bəslədikləri duyğular təbiidir və atalarının əvəzedicisinə yönəlmişdirsə, onda onları bu heyvana bağlayan duyğularda tövbə ehtiyacından daha artıq bir şey var idi. Atanın bu əvəzedicisi ilə bir növ barışıq yaratmağa və əzablı günah duyğusunu ovundurmağa cəhd eləmək mümkün idi. Totemist sistem necəse ata ilə müqavilə bağlamaq idi və bu razılaşmada ata öz oğullarına uşaq fantaziyasının arzulaya biləcəyi hər şeyi vəd eləyirdi: onları qorumağı, qayğısını çəkib nəvaziş göstərməyi öhdəsinə götürürdü və bunların qarşılığında onun oğlanları atanın yaşaması üçün çalışmağı vəd eləyirdilər, daha doğrusu, öz əsl atalarını öldürəndən sonra onun əvəzedicisi olaraq itaət elədikləri totemi öldürməyəcəklərini öhdələrinə götürürdülər. Totemizdə bu belə bir özünüdoğrultma ilə ifadə olunurdu: “Əgər atamız da bizimlə totem kimi davransaydı, onda biz də heç vaxt onu öldürməyə gətirib çıxaran günaha batmazdıq”. Beləliklə də, totemizm şəraiti olduğundan fərqli göstərmək və aydınlaşdırmaq üsulu idi, həm də bu hadisənin yaranma səbəbini və özünü unutdurmağa çalışmaq vasitəsi idi.

Bu zaman yaranan bir sıra cəhətlər sonradan dinlərin xüsusiyyətlərini müəyyən edən nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Totemist din oğulların günahkarlıq duyğusundan

yanarmışdı və o bu duyğunu ovutmağa, habelə alçaldılmış ataya gecikmiş itaət göstərməklə onda rəhmdillik duyğusu yaratmağa yönəlmişdi. Bütün sonrakı dinlər də bu problemi həll etməyə cəhd göstərməkdən yanarmışdı – yarandıqları mədəni səviyyədən və tutduqları yoldan asılılıqlarının olmasına baxmayaraq, onlar hamısı belə bir məqsədi izləmişdilər – bu, sivilisasiyanın yaranmasına təkan vermiş və öz faciəliyinə görə bu günə kimi də insana rahatlıq verməyən bir hadisəyə göstərilən reaksiya idi.

Ancaq sonrakı dinlərdə eynilə qorunub saxlanılan başqa bir əlamət də artıq o vaxt totemizmdə aşkara çıxmışdı. Yanarmış ambivalent gərginlik, çox güman, hədsiz böyük olduğu üçün burada hansısa bir qaydanın və ya psixoloji şəraitin tarazlıq yaratması mümkün deyildi və ümumilikdə də bu duyğular arasındakı qarşılıqlı ziddiyyətin aradan qaldırılması əslə mümkünsüz idi. Hər halda, ata ilə bağlı kompleksdən yaranan ambivalentlik dini təlimlərə də keçir. Totemizm dini yalnız tövbə etmək və günahların bağışlanmasını ifadə etməyi əhatə etməklə qalmır, həm də ata üzərində qələbənin sevincini xatırlatmağa xidmət edir. Qələbə ilə bitən toqquşmanın xatırlanmasından duyulan bu həzz totemist ziyafət vasitəsilə təmin olunur, bu zaman sonrakı peşmançılıqdan yaranan “gecikmiş itaət” bir qırağa qoyulur, totem-heyvanı öldürmək vasitəsilə atanın öldürülməsi hadisəsi yenilənir və bununla da həyatda baş verən dəyişikliklərin bu hadisəni törətməklə qazandıqları nailiyyətləri aradan qaldıra bilməsi təhlükəsi də xatırlanır və ona qarşı müqavimət ifadə olunur. Biz sonrakı dinlərdə də oğulların bu müqavimətinin izlərinin qaldığını və bunların ruhların çevrilmə və yenidən doğulmalarında özünü büruzə verdiyini görəndə gerek buna təəccüblənməyə.

Əgər biz hələ totemizmdən kəskin şəkildə ayrılı bilməmiş mədəniyyətlərdə dini və əxlaqi tərəqqinin inkişafını izləsək, burada ataya qarşı işlənmiş cinayətdən yaranan tövbənin və elə buna görə də ataya qarşı hüznü duyğuların yaranmasını araşdırsaq, onda bütün bu proseslərdə son nəticədə yenə də atanın öldürülməsinə haqq qazandıran meylin üstünlük qazandığının şahidi olacağıq. Bu məqamdan başlayaraq böyük çevriliş sayıla biləcək ictimai qardaşlıq duyğusu yaranır və getdikcə güclənir, habelə bu duyğu cəmiyyətin inkişafına çox dərin təsir göstərməyə başlayır. Bütün bunlar özünü ümumi qanın müqəddəs olmasında ifadə eləyir və bu da eyni tayfaya mənsub olan adamların bütün həyatı məqamlarda həmrəyliyi təmin eləmiş olur. Özləri üçün belə bir həyat tərzini yaratmaqla qardaşlar demək istəyirlər ki, bundan sonra gerek heç kim onların öz ataları ilə davrandığı kimi bir iş görməsin. Onlar yaratdıqları bu yeni sistemlə atalarının yaşadığı taleyin özləri üçün təkrar olunması imkanının qarşısını alırlar. Beləliklə də, totemin öldürülməsinin qadağan olunmasının dini baxımdan əsaslandırılmasına qardaşın öldürülməsinin qadağan olunmasının ictimai baxımdan əsaslandırılması da əlavə olunur. Daha bir müddət keçəcək, bu dini hökm qəbilə məhdudiyyətini adlayacaq və belə bir ümumbəşəri şəkil alacaq: öldürmə! Bundan sonra indiyədək atanın mütləq hakim olduğu icmanı qardaşların qan birliyinə əsaslanan qəbilə vəhdəti əvəz elədi. Bununla da icma birgə yerinə yetirilmiş cinayətin üzərində dayanır, din – günahın dərk olunması və etirafına əsaslanır, əxlaq – günahın etiraf olunmasından doğan cəmiyyətin və tövbənin tələbləri üzərində qurulur.

Totemist sistemin yaranması ilə bağlı gəldiyimiz bu yeni nəticələr psixanalitik təlimin mühakimələrindən yaranır və bununla da psixanalitika bizim boynumuza

belə bir öhdəlik qoyur ki, totemizmlə ekzoqamiyanın mənşəyinin çox dərin əlaqəsi olduğunu və onların eyni zamanda yaranması nöqteyi-nəzərini dəstəkləyək.

6

Çoxlu sayda motivin təsiri altında mən dinlərin totemizmdən başlayaraq bugünkü səviyyəsinə qədər olan inkişafını təsvir etməkdən çəkinirəm. Mən burada ümumi mənzərəyə xüsusilə aydınlıq gətirdiyini düşündüyüm iki yönü: totemist qurbanın və oğul ilə atanın münasibətinin motivlərini izləmək istəyirəm.

Robertson Smit bizə öyrədirdi ki, qədim dövrün totemist ziyafəti ilkin qurbanvermənin formasına qayıtmaqdır. Buradakı fəaliyyətin mənası eynidir: ümumi ziyafətdə iştirak etməklə müqəddəsliyə qovuşmaq və qurbanvermədə hamılıqla iştirak etməklə etiraf olunan günahın azaldılması. Buraya əlavə olunan yenilik qəbilənin səcdə elədiyi ilahiliyin də qurbanvermə yerində olduğunu təsəvvür olunmasıdır; ilahilik də qəbilənin üzvü kimi bu ziyafətdə iştirak edir və qurban ətindən yeməklə özünü qəbilə üzvləri ilə eyniləşdirir. Görəsən, tanrı nə üçün əvvəllər onun üçün yad olan belə bir vəziyyətə düşür?

Burada cavab belə ola bilər ki, bu keçən vaxt ərzində – haradan olduğu bəlli olmayan – ilahilik anlayışı yaranmış, bütün dini həyatı özünə tabe eləmiş və onun gəlişindən sonra özünü qoruyub saxlamağa çalışan bütün şeylər kimi, totemist ziyafət də özünü bu yeni sistemlə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Amma psixanalitik araşdırmalar bütün aydınlığı ilə göstərir ki, hər bir adam tanrını öz atasının obrazı üzrə yaradır, tanrı ilə münasibəti də özünün cismani atası ilə münasibətindən asılı olur və bu münasibətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, əslində, mahiyyətə yüksək mövqeyə qaldırılmış atanın obrazı olan tanrıya bəslənən münasibət də bunlardan asılı olaraq dəyişir. Psixanaliz totemizmdə olduğu kimi vaxtilə totemi əcdadı sayan inənlilərin indi tanrını ata adlandırmalarına inanmağı məsləhət görür. Əgər psixanaliz hər hansı diqqətə layiqdirsə, onda tanrının psixanalizin göstərə bilmədiyi bütün başqa mənşələrindən və mənalardan başqa, ilahilik ideyasında ata məfhumunun çox gözəçarpacaq bir payı da olmalıdır. Belə bir halda primitiv formalı qurbanvermədə ata iki dəfə əvəz olunur: birində tanrı kimi, ikincidə isə qurban verilən totem-heyvan olaraq; və psixanalitik yozumların təbiətinə xas olan təvazökarlıq və çoxcəhətliliyə baxmayaraq, biz özümüzə soruşmalı oluruq: bu, mümkündürmü və mümkünsə, onda bunun mənası nədir?

Bizə bəllidir ki, tanrı ilə müqəddəs heyvan (qurban kəsilən heyvan) arasında müxtəlif qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur: 1) hər bir tanrıya, adətən, bəlli bir heyvanı qurban kəsirlər, bəzən bir neçə heyvan da ola bilər; 2) bəlli olan xüsusilə müqəddəs qurban mərasimində (mistik məna daşıyan) tanrıya yalnız onun adına olan heyvanı qurban kəsmişlər; 3) tanrıya səcdədə onu çox vaxt heyvan obrazında təsəvvür eləyərdilər, başqa sözlə desək, totemizm dönəmi keçəndən sonra da heyvanlara ilahiliyin təəcəssümü kimi sayğı bəsləmək qalmışdı; 4) miflərdə tanrı tez-tez heyvana çevrilir və çox vaxt bu heyvan onun adına qurban kəsilən heyvan cinsindən olur. Ona görə də istər-istəməz belə bir mühakimə yaranır ki, bu hallarda tanrı heyvan-totemin yerində dayanır; o, dini duyğuların sonrakı pilləsində heyvan-totemin inkişafından yaranmışdır. Elə isə burada totemin atanın əvəzədisindən başqa bir şey olmadığı təsəvvürünü xatırlasaq, burada sonrakı diskussiyalara yer qalmır. Beləliklə də, totem atanın əvəzədisinin birinci forması olur, tanrı isə atanın sonrakı əvəzədisi olur və bununla da ata yenidən özünün insan obrazına qayıdır. Kökündə ata ilə bağlı hüznü

duyguların dayandığı dini inkişafdan yaranan yeni formaların ortaya çıxması, ola bilsin, ataya, yəni totem sayılan heyvana münasibətin dəyişilməsindən sonra mümkün olmuşdu.

Belə dəyişiklikləri anlamaq heç də çətin deyil, hətta ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi ilə bağlı olaraq, psixoloji baxımdan totem ilə yaranan yadlıq duyğusunu və bunun təsiriylə totemizmin dağılmağa başlamasını nəzərə almasaq belə, bu prosesin gedişini başa düşmək mümkündür. Atanın aradan götürülməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan vəziyyətdə gizlənən bir məqamın, çox güman ki, ata ilə bağlı hüznü düşüncələri gücləndirəcəyini də düşünmək olar. Atanı öldürmək üçün birləşmiş qardaşlardan hər biri atanın yerini tutub, onun kimi olmaq arzusu ilə yaşayırdı və bu özünü sonralar totemist ziyafətdə atanın əvəzedicisi sayılan heyvanın ətinə dadmaqla onun keyfiyyətlərinə yiyələnmək istəyində də göstərirdi. Ancaq bu istəyin yerinə yetirilməsinin qarşısını alan qardaşların qan qohumluğu üzrə yaranmış birliyin onların hər birinə göstərdiyi təzyiq idi. Gərək onlardan heç biri atanı öldürəndə arzuladığı kimi icmada mütləq hakimiyyət və qüdrət sahibi olmağa can atmayaydı. Beləliklə də, onları uzun illər boyunca atalarına qarşı qəddarlaşıdıran və onu öldürməyə gətirib çıxaran duyğular zəiflədi, ataya qarşı hüzn, onun üçün darıxmaq duyğusu güclənməyə başladı və yaranmış bu vəziyyətdə birlikdə savaş açdıqları atanın şəxsində mütləq hakimiyyəti və qüdrəti olan bir ideal yaradıldı, habelə ona itaət göstərməyə meyillər yaranmağa başladı. Bütün qəbilə üzvləri arasında yaranmış ilkin demokratik bərabərliklə yaranmaqda olan mədəni dəyişiklik arasında ziddiyyət yarandığından artıq bu bərabərliyi qoruyub saxlamaq mümkün deyildi; bununla da icmada öz xarakterlərinə görə başqalarından fərqlənən bir qrup adamın keçmişdə qalmış ata idealını dirçəldib onun əsasında tanrı yaratmağa çalışması meyilləri güclənməyə başladı. İndi bizə anlamazlıq kimi görünən bu vəziyyət, yəni insanın tanrıya çevrilməsi və tanrının ölməsi kimi düşüncələr hətta çox sonrakı dövrlərdə, artıq sivil sayılan antik zamanlarda belə etiraz doğurmurdu.⁴⁹ Həçənsə öldürülmüş atanın tanrı səviyyəsinə qaldırılması və bunu eləyən qəbilənin öz soyunun başlanğıcını ona bağlaması totemlə razılığa gəlməkdən daha artıq günahdan təmizlənmə cəhdi idi.

Mən danışdığım bu sistemdə ana ilahələrin hansı yeri tutduğunu göstərməkdə çətinlik çəkirəm, ola bilsin, onlar ata tanrılardan daha öncə yaransınlar. Ancaq bu, şübhəsizdir ki, ataya olan münasibətin dəyişilməsi təkcə dini oblastla məhdudlaşmamışdı, bu dəyişiklik insan həyatının başqa sahələrinə də öz təsirini göstərmişdi, beləliklə də, atanın aradan götürülməsi ilə bağlı dəyişən ictimai quruluş yenidən dəyişikliyə uğramağa başlamışdı. Atalığın tanınmadığı cəmiyyətdə ata ilahiliyinin yaranması tədricən patriarxal münasibətlər yaranmasına gətirib çıxardı. Yaranan patriarxal ailədə vaxtilə aradan qaldırılmış atalıq hakimiyyəti bütünlüklə bərpa olundu və atalar öz ulu atalarının keçmiş hüquqlarının böyük hissəsini qazana bildilər. İcmada yenidən atalar peyda oldu, ancaq qardaşlıq ittifaqı kimi yaranan ictimai səviyyə məhv olmadı və ailələrə başçılıq edən mövcud atalarla keçmişin qeyri-məhdud hakimiyyəti olan ulu ata arasında çox böyük faktiki fərq qaldığından, həmin ulu ataya bəslənən hüznü münasibət və qərubsəmək duyğuları yenə də kifayət qədər güclü olduğundan onlar dini ehtiyacların ödənilməsinə sərf olunur və atanın ideallaşdırılmış obrazı olan tanrının şəxsinə yönəlirdi.

Qəbilə tanrısına qurbanvermə səhnəsində ata, həqiqətən, iki dəfə iştirakçı olur, burada o həm tanrı, həm də totem-heyvan obrazlarında görünür, ancaq bu vəziyyəti anlamağa çalışanda biz ona üzdən yanaşırıq, bu deyilənləri alleqorik anlama bağlamaqdan qaçınacağıq və bu hadisənin daxilindəki tarixi qatları unutmamaya çalışacağıq. Atanın buradakı ikiqat iştirakçılığı bir-birini zamana görə əvəz eləyən iki səhnəyə uyğun gəlir. Burada həm ataya bəslənən plastik ambivalentlik duyğusu öz əksini tapır, həm də oğulun öz düşmənçilik duyğularına üstün gələn incə duyğularının inikası vardır. Atanın aradan götürülməsi və çox böyük ölçüdə alçaldılması səhnəsi onun sonradan qalib obrazının yaradılması üçün materiala çevrilmişdir. Qurbanvermə mərasiminin mənası, ümumiyyətlə, atanı məmnun eləməyə çalışmaqla ona qarşı edilən təhqiri unutturmaq səciyyəsi daşıyır.

Sonradan totem-heyvan özünün müqəddəslik mənasını itirir və buna görə də qurbanvermə ayininin totemist bayramla əlaqəsi qırılır; beləliklə də, qurbanvermə tanrıya verilən adi bir paya çevrilir, bununla tanrının rəhmdilliyini artırmaq məqsədi güdülür. Tanrının özü də indi insanlar üzərində o qədər yüksəklərə ucalmışdır ki, yalnız öz qulluqçuları olan kahinlərlə ünsiyyətdə olur.

Bununla yanaşı olaraq, ictimai sistemdə patriarxal sistemi dövlət səviyyəsinə qaldırır özünü tanrı ilə bir tutan krallar da olmuşdur. Biz bunu da deməyə borcluyuq ki, devrilmiş və sonradan öz hakimiyyətini bərpa eləmiş atanın qisası çox amansız oldu və yeni formalarda onun avtoritar ağalığı daha da yüksəldi. İtaətə gətirilmiş oğullar da yaranmış yeni vəziyyətdən öz günahlarını yüngülləşdirmək üçün yararlanmağa çalışdılar. İndi artıq qurbanvermə ayini onların şüurlu məsuliyyətindən xaricdə qalmışdı. Qurbanı artıq tanrı özü tələb eləyir və onun verilməsi qaydasını da özü müəyyənləşdirirdi. Bu dönməyə uyğun olaraq miflər yaranır və bu miflərdə artıq tanrı ona qurban verilən və onun təcəssümü sayılan heyvanları öncə özü öldürür və sonradan bu heyvanların onun adına qurban verilməsi adəti yaranırdı. Törədilmiş böyük cinayətin qətiyyətlə inkarı ictimai birliyin yaranmasında və günahın dərk olunmasında öz əksini tapırdı. Qurbanvermənin bu son təsvirolunma formasında ikinci bir mənanın olduğunu sezməmək mümkün deyil. Burada atanın bundan qabaqki əvəzedicisindən imtina eləyib, onu ilahi varlıq yüksəkliyinə qaldırmaqdan doğan məmnunluq da vardır. Bu səhnənin üzdən olan, alleqorik yozumu onun buradakı psixanalitik yozumu ilə təxminən üst-üstə düşür. Bu isə artıq belə bir mənanı açıqlayır: burada tanrının özünün heyvani hissəsindən necə ayrıldığı əks olunur.[50](#)

Bununla yanaşı olaraq, bu dövrdə atanın yenilənmiş nüfuzunun oğullarda ata kompleksi ilə bağlı düşmənçilik ruhunu söndürdüyünü düşünmək də yanlışlıq olardı. Atalığın tanrılar və krallarla əvəz olunduğu dövrün ilk çağlarında dinlər üçün çox xarakterik olan ambivalentlik övladların həyatında da özünü çox güclü formalarda göstərmişdir.

Frezer özünün irihəcmli araşdırmalarında belə bir mühakimə söyləyir ki, latın qəbilələrinin ilk kralları yadellilər olmuş, onlar ilahilik rolu oynamış və bəlli bir bayram günündə onları təntənəli şəkildə öldürmüşlər. Hər il tanrıya qurban vermək (məhiyyətə özünü qurban vermək deməkdir), görünür, semit xalqların çox mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Semit dinlərinin hökm sürdüyü yerlərin müxtəlif bölgələrində insanların qurban verilməsini araşdıranda bu insanlara ölümlərindən qabaq ilahilik daşıyıcısı statusu verildiyi aydınlaşır və bu adətin çox sonrakı dövrlərdəki gedib çıxdığı, ancaq burada insanın yerinə onun əvəzedicisinin (kuklanın)

qurban verildiyi bəlli olur. İlahilik daşıyıcısı olan xüsusi insanların qurban verilməsindən tanrıya heyvan qurbanları verilməsiylə bağlı mövzudakı kimi çox geniş danışa bilməsəm də, bu hadisənin bəlli olmasının qədim qurban formalarının mənasını anlamaqda mühüm bərpəedici rolu var. Bu fakt bütün aydınlığı ilə göstərir ki, qurbanverilmə adı altında həmişə eyni bir obyekt nəzərdə tutulmuşdur, bu isə məhz indi tanrı kimi səcdə olunan, daha doğrusu, atanın ucaldıldığı yüksəklikdə dayanan obyektin özüdür. Bununla da heyvan və insan qurbanı arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı olan suala asanlıqla cavab tapılır. İlk vaxt qurban verilən – heyvan – artıq insanın əvəzedicisi idi, atanın təntənəli şəkildə öldürülməsi idi və atanın obrazı yenidən insanlaşanda heyvan-qurban da yenidən insan obrazına qayıda bilər.

Beləliklə də, bütün cəhdlərə baxmayaraq, ilkin qurbanvermənin bağlı olduğu böyük hadisənin izləri itməmiş, o unudulmamışdı; məhz nə vaxt bu hadisənin motivindən daha da çox uzaqlaşmağa çalışdırlarsa, onda bu hadisənin təhrif olunmuş forması olan tanrıya qurban vermə ayininə əl atırdılar. Bu yerə çatanda mən dini düşüncənin hansı inkişafının belə rəşional dönüşü mümkün etdiyini göstərməyə ehtiyac duymuram. Bizim ən uzaq keçmişlərdəki adamların qurbanvermə mərasimlərinin izahı ilə bağlı dediklərimizdən bütönlüklə xəbərsiz olan Robertson Smit göstərirdi ki, qədim semitlərin tanrının ölümünü bayram etdikləri bu mərasimlər “hansısa mistik faciəni xatırlamaqla bağlı” olmuşdur və bu zaman yas saxlamaq köntüllü olmamış, tanrı qəzəbinin qorxusu altında, məcburi qaydada həyata keçirilmişdir.⁵¹ Bizim rəyimizə görə, bu yozumun doğruluğu ilə razılaşmaq olar və bu bayramda iştirak edənlərin duyğuları onların bu vəziyyətə düşmələrinin səbəbini aydınlaşdırır.

Bu faktı unutmayaq ki, dinlərin sonrakı inkişafında da bu iki faktor: oğulların öz günahlarını etiraf etməsi və oğulların müqaviməti heç vaxt yox olmamışdır. Problemi həll etmək üçün göstərilən istənilən cəhd, psixikadakı barışmaz və savaşıyan duyğular arasında sülh yaratmaqla bağlı çalışmaları nəticədə uğursuzluqla qurtarmışdır, bunun səbəbi isə, çox güman, tarixi hadisələrin müştərək təsiri və daxili psixi proseslərin çevrilmələri olmuşdur.

Dinlərin sonrakı inkişafında getdikcə daha aydın görünür ki, oğulun tanrı-atanın yerini tutmaq üçün səyləri güclənir. Əkinçiliyin yaranması ilə patriarxal ailədə oğulun əhəmiyyəti artır. O özünün inestlə bağlı ehtiraslarına yeni məna verir, bu isə onun ana-torpağı şumlayıb becərməsində təzahür edir. Tanrı obrazları olan Attis, Adonis, Fammuz və başqa artım yaradan ruhlar törənir və bunlarla yanaşı olaraq, gənc tanrılar da yaranır və onların öz anaları olan ilahələrlə inestə meyilli olduqları və hətta atalarının acığına bu inesti gerçəkləşdirdiyi faktların varlığı da bəlli olur. Ancaq bu yeni yaradılışların söndürə bilmədiyini günahın dərk olunması duyğusu özünü miflərdə ifadə etməyə başlayır və burada qəhrəmanlar ana-ilahələrə aşiq olaraq çox qısa bir ömür sürür, yaxud heyvan cildinə girmiş tanrı-ata tərəfindən axtalanmaqla cəzalandırılırlar. Adonisi Afroditanın müqəddəs heyvanı olan qaban öldürür; Kibellaya vurulmuş Attis axtalanmaqdan ölür.⁵²

Tanrının dirilməsi ilə bağlı olan yas saxlamaq və sonrakı sevinc indiyədək də uğurla yaşamaqda olan oğul-tanrının anılması ilə bağlı mərasimə çevrilir və davam etməkdədir.

Xristianlıq antik dünyanın üzərinə hücumə keçəndə o, Mitra dini ilə güclü savaşa girmişdi və uzun müddət üçün bu dinlərdən hansının qalib olacağını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı.

İranın gənc-tanrısının işıq saçan parlaq obrazı, hər halda, bizim üçün anlaşılmaz olaraq qalmışdır. Ancaq Mitranın öküzü öldürməsi səhnəsinə əsaslanıb demək olar ki, çox güman, o, atası üçün təkbaşına qurbanvermə mərasimi keçirməklə qardaşlarını öz atalarını öldürməklə bağlı çəkdikləri günahın əzablarından azad etmişdir. Ancaq günah duyğusunu ovutmaq üçün başqa bir yol da var idi və İsa Məsih bu yolu seçmişdi. O öz şəxsi həyatını qurban verməklə qardaşlarını bu ilkin günahdan azad etmişdi.

İlkin günah təlimi öz mənşəyinə görə Orfeylə bağlıdır. Onunla bağlı mif tilsimli mərasimlərdə (misteriyalarda) qorunub saxlanaraq, sonradan qədim yunanların fəlsəfə məktəblərinə nüfuz eləyə bilmişdi. Bu mifə görə, adamlar Dionisi günahına görə öldürmüş və parça-parça etmiş titanların törəmələridir; bu günahın ağırlığı sonradan onları basıb əzərək belə kiçiltmişdir. Anaksimandrin əsərlərindən gəlib çatmış fraqmentdə yazılır ki, dünyanın vəhdəti ən qədim zamanlarda baş vermiş dəhşətli cinayətə görə dağılmışdır və bundan sonra yaşayan bütün adamlar gərək bu günahın cəzasını çəksinlər. Əgər titanların bu cinayəti, yəni öldürüb sonra parça-parça etmək yuxarıda gətirdiyimiz misalda Sinaylı Müqəddəs Nilin beduinlərlə bağlı danışdığı totemin qurban verilməsi mərasimini xatırladırsa – lap keçmiş zamanlara aid miflərdə buna çox rast gəlinir, o sıradan Orfeyin öz ölümü də bu cür təsvir olunur – ancaq bizi burada təəddüdə salan öldürülən şəxsin gənc tanrı olmasıdır.

Xristianlığın mifində adamın ilkin günahı ata-tanrıya qarşı törədilən günahdan ibarətdir. Əgər İsa Məsih özünü qurban verməklə adamları ilkin günahın cəzasından xilas elədiyini deyirsə, onda bu bizi belə düşünməyə məcbur edir ki, bu ilkin günah qətl hadisəsi ilə bağlıdır. İnsanların duyğularında çox dərindən kök salmış Talion qanununa görə, öldürməyin günahını yalnız onun qisasını almaq üçün bir başqasının öldürülməsi yuya bilər; özünü qurbanvermə isə qanla bağlı günahın olduğunu göstərən hadisədir.⁵³ Əgər öz şəxsi həyatını qurban verməklə ata-tanrı ilə barışıq yaradılsa, onda buradakı günahın yuyulması ilə bağlı olan cinayət yalnız atanın öldürülməsi ola bilər.

Beləliklə də, xristianlıq təlimində insanlıq ən açıq şəkildə çox uzaq keçmişlərdə baş vermiş ağır cinayətini etiraf eləyir, elə buna görə də bu cinayətlə bağlı günahın bütünlüklə yuyulmasını o, oğulun qurban verilməsində görürdü. Ata ilə bu tərzdə barışıqdan sonra həmin təlimin sadıq ardıcılıları bu barışığı bütövləşdirmək üçün ataya qarşı törədilən cinayətin səbəbkarı olan qadınlardan da imtina eləyirlər. Ancaq burada ambivalentliyin psixoloji qaçılmazlığı yenə də öz haqlarını tələb etməkdən əl çəkmir. Atası qarşısında çox sonradan olsa da, bütün günahını yuyan oğul həm də atasına qarşı olan keçmiş arzusuna çatmış olur. O, atasının olduğu ucalığa qalxaraq onunla yanaşı dayanır, başqa sözlə desək, özü də tanrı olur. Ata dinini oğul dini əvəz eləyir. Bu dəyişikliyin əlaməti kimi qədim çağların totemist ziyafəti yenidən dirçəlir və burada özünü tanrının ətini və qanını dadma ayini kimi göstərir və bununla qardaşlar burada artıq atanın deyil, özünü qurban vermiş oğulun ətini və qanını dadaraq müqəddəsliyə qovuşur, özlərini onunla eyniləşdirirlər. Bizim nöqteyi-nəzərimizin zamanın axınında necə doğrulduğunu totemist ziyafətlərdəki heyvan qurbanlarının sonradan tanrı-insan qurbanına çevrilməsində və xristianların tanrının ətini və qanını

dadma mərasimlərində izləyə bilərsiniz; bütün bu təntənəli mərasimlərdəki qurbanvermələrdə keçmişin həmin böyük cinayətinin əks-sədası var və burada da adamları əzən günah duyğusu ilə onların daxili aləmində qalmaqla olan, gördükləri işdən qürurlanmaqla bağlı duyğuları qarışaraq, həmişəki ambivalentliyi nəzərə çarpdırır. Xristianlarda tanrının ətini və qanını dadma mərasimi isə öz mahiyyəti etibarilə atanın yenidən aradan qaldırılması deməkdir, burada vaxtilə işlənmiş və tövbə olunmalı günah yenidən təkrarlanır. Bu məqamda Frezerin aşağıdakı sözlərinin doğruluğu bir daha aydın olur: “Xristianlıq özünə yaşı xristianlıqdan çox olan qədim mənşəli sirli ayinlər gətirmişdir”.[54](#)

7

Ulu atanın qardaşlar tərəfindən aradan götürülməsi insanlığın tarixində hökmən silinməz iz buraxmalı idi və onun haqqında xatirələri unutmaya nə qədər çox cəhd olmuşsa, bu hadisə bir o qədər də özünün əvəzedicilərinə çevrilərək qalmışdır. Necə şirnikləndirici olsa da, mən bu hadisənin izlərini çox asanlıqla tapmağın mümkün olduğu mifologiyaya baş vurmaqdan boyun qaçııb, başqa bir oblasta keçirəm, bu, S.Reynaxın Orfeyin ölümü ilə bağlı yazdığı çox məzmunlu məqalənin göstərdiyi oblastdır...

Antik yunan incəsənəti tarixində bir janr mövcuddur və onun başqa hissələri çox fərqli olsa da, ancaq bir hissəsi Robertson Smitin təsvir elədiyi totemist ziyafət mənzərəsi ilə təəccüblü dərəcədə uyğun gəlir: bu, antik yunan faciəsidir. Adları və geyimləri eyni olan bir qrup adam bir nəfəri dövrəyə alaraq dayanıb, onların nə edəcəyi bu bir nəfərin sözündən və hərəkətindən asılıdır: bu, xor və faciənin yeganə qəhrəmanıdır. Hadisələrin sonrakı gedişində başqa bir aktyor səhnəyə çıxır və qəhrəmana qarşı çıxan, ondan ayrılan adamları təsvir eləyir, ancaq qəhrəmanın xarakteri və onun xora münasibəti dəyişilməz qalır. Faciənin qəhrəmanı gərək əzab çəksin; bu elə indiki faciələrin də başlıca mövzudur. O gərək “faciəvi bir günah”ı öz üzərinə götürsün, ancaq onun bu günahını əsaslandırmaq heç də həmişə asan deyildir; burjua əxlaqı ilə yanaşsaq, bu, ümumiyyətlə, heç günah da deyildir. Hərəkətlərinin çoxu ilahi avtoritetə qarşı yönəlmişdir və xor da onun dedikləri ilə elədiklərini təkrarlamaqda ona rəğbətini bildirməkdədir; xor onu saxlamaq, xəbərdarlıq etmək istəyir və sonda qəhrəman öz cürətli hərəkətinə uyğun olan faciə ilə üzləşəndə xor ona ağı deyib yas saxlayır.

Görəsən, nə üçün faciə qəhrəmanı əzab çəkməlidir və onun “faciəvi günah”ı nədən ibarətdir? Biz diskussiyanı çox uzatmadan tez cavab verməyə çalışacağıq. Onun əzab çəkməsinin səbəbi ulu ata obrazını canlandırmasına görədir, o, burada məqsədyönlü şəkildə canlandırılan həmin o uzaq keçmişdəki faciənin qəhrəmanıdır, faciəvi günah isə onun öz üzərinə götürüb, xoru bu günahdan azad eləməli olduğu cinayətlə bağlıdır. Faciənin bu mərhələləri ilə, demək olar ki, məqsədyönlü təhrif və incə bir riyakarlıqla həmin tarixi səhnə canlandırılmışdı. Həmin tarixi hadisənin gerçək şəklində məhz xor iştirakçıları qəhrəmana əzab verən hərəkət etmişdilər; burada təəssüflənərək özlərini hüznü aparırlar və qəhrəmanın əzablarında onun özünün günahkar olduğunu anadırlar. Onun üzərinə yığılan cinayət, ilahi avtoritetə qarşı təkəbbürü və qiyamı məhz xor iştirakçıları üçün özünə xas olan bir yüküdür. Demək, faciəvi qəhrəman özü də istəmədən xorun xilaskarı olur.

Əgər antik yunan faciəsində bu hadisələr ilahiliyin keçisi kimi simvollaşdırılan Dionisin ətrafında cərəyan edirsə və xor iştirakçıları özlərini onunla eyniləşdirən keçə

sürüsü kimi hadisənin məzmununu açıqlayırlarsa, artıq orta əsrlərdə sönmüş bu faciənin odu yenidən “tanrının əzabları” adı altında alovlanmağa başlamışdı.

Beləliklə də, olduqca yığcamlaşdırılmış bu araşdırmanın sonunda mən belə bir nəticəni dilə gətirmək istəyirəm ki, Edip kompleksində bütün dinlərin, əxlaqın, ictimailiyn və incəsənətin başlanğıc şərtləri üst-üstə düşür və nevrozlarla bağlı əldə edə bildiyimiz bütün biliklərin də göstərdiyi kimi, bu kompleks bütün nevrozların nüvəsini təşkil eləyir. Mənim özümə də fəvqəladə dərəcədə təəccüblü görünür ki, xalqların psixoloji həyatında özünü göstərən bu problemi ataya münasibətdə ifadə olunan konkret hala əsaslanmaqla həll etmək mümkündür. Ola bilsin, bu əlaqəni başqa psixoloji problemlərə də tətbiq etmək mümkün olsun. Biz psixolojinin köməyi ilə ambivalent duyğuları sözün gerçək anlamında açıb göstərə bilmişik, yəni çoxsaylı mədəni quruluşlarda eyni bir obyektə olan sevginin və nifrətin üst-üstə düşdüyü hallar bizə artıq bəllidir. Biz bu ambivalentliyin mənşəyi ilə bağlı heç nə bilmirik. Ola bilsin, o bizim həyatı duyğumuzun başlıca fenomenidir. Ancaq mənə elə gəlir ki, burada başqa bir hala da diqqət yetirməyə dəyər, məhz ilkin ambivalentlik həyatilik duyğusuna ziddir və insanların atalıq kompleksini [55](#) yaşaması vasitəsilə qazanılır, həm də psixanalitik araşdırmalar onu ayrıca götürülmüş adamlarda çox aydın ifadə olunmuş şəkildə aşkara çıxara bilir. [56](#)

Sözümü bitirməzdən öncə bunu da qeyd etmək istəyirəm ki, bu başlıqda çox geniş və tutumlu ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmağımız bizi heç də ilkin istinad etdiyimiz dəlillərə olan bəlli inamsızlığımızdan və aldığımız nəticələrə görə bəzi narazılıqlarımızdan sonadək qurtara bilmir. Bu oblastdan olan, çox güman, oxucunun da diqqət yetirdiyi iki məqama toxunmaq istəyirəm.

Birincisi, göründüyü kimi, biz burada ayrıca götürülmüş şəxsin həyatında baş verən psixi proseslərin kütləvi psixologiya üçün də doğru ola biləcəyinə əsaslanırıq. Biz burada uzaq keçmişdə törədilmiş ölüm hadisəsinə görə yaranan günahkarlıq duyğusundan söz salmışdıq və sonradan min illər boyunca bu hadisəni bilməyən nəsillərin də bu günah duyğusundan iztirab çəkdiqlərini demişdik. Bizim mühakimələrimizdə tiranlıq edən atanı aradan qaldıran oğulların və onlara yaxın nəsillərin yaşadığı əzablı duyğu prosesləri atanın aradan qaldırılması ilə əlaqədar olaraq, bu duyğulardan azad olması gözlənilən çox sonrakı nəsillərin də üzərinə qoyulur. Elə görünə bilər ki, bunlar çox ciddi etirazlardır və belə bir başlanğıc mühakimələrdən azad olan bütün başqa izahlar daha doğru sayılmalıdır.

Ancaq sonrakı dəyərləndirmələrin göstərdiyi kimi, belə bir cürətli addım atmağın məsuliyyəti təkcə bizim boynumuza düşmür. Kütləvi psixologiyanın olduğunu qəbul etmədən, fərdlərin ölümünə baxmayaraq, insanların həyatı duyğularının arasıkəsilmədən mövcud olduğuna yol vermədən xalqların psixologiyası deyilən anlayış ümumiyyətlə mövcud ola bilməzdi. Əgər hansısa bir nəslin yaşadığı psixi proseslər sonrakı nəslin psixi proseslərində öz davamını tapmasaydı, onda hər yeni gələn nəsil gərək həyatda tutmalı olduğu istiqaməti özü üçün yenidən yaradaydı və bununla da bu oblastda heç bir tərəqqidən və ən zəif inkişafdan da söz gedə bilməzdi. İndi daha iki sual yaranır: psixi proseslərin nəsillərarası ardıcılığın gedişində arasıkəsilməz olduğuna nə qədər inanmaq olar və hər bir nəsil özünün psixi irsini sonrakı nəsle vermək üçün hansı vasitələrdən və yollardan yararlanır? Bu kimi sualların yetərinə aydınlaşdırıldığını demək olmaz, habelə belə bir mirasın şifahi danışiq və adətlər şəklində verildiyinin yaxşı bir izah olduğunu yəqinliklə demək də

mümkün deyil. Ümumiyyətlə götürsək, xalqların psixologiyasının bir-birini dəyişən nəsillərin psixoloji irsinin arasıkəsilməzliyi ilə asılılığı probleminə çox az diqqət yetirilmişdir. Burada, görünür, bu problemin həllinin bir hissəsi psixi meyilliyyətin irsi olaraq verilməsi ilə bağlıdır və bu meyilliyyətin oyanması və öz varisliyini gerçəkləşdirməsi üçün fərdi həyatda hansısa qıcıqlanmaların olması mühüm rol oynayır. Görünür, şairin dediyi bu söz də elə bu mənanı çatdırmaq üçündür: “Atalarından irs aldığın nə varsa, hamısını öz daxilində tapıb üzə çıxart ki, onlara yiyələnə də biləsən”. Əgər biz belə bir halı mümkün saysaydıq ki, bir sıra psixoloji fəaliyyətlər sıxışdırıldıqdan sonra izsiz-soraqsız yox olur və onların heç bir qalığı qalmır, onda biz problemi qat-qat mürəkkəbləşdirmiş olardıq. Əslində isə belə bir hal heç vaxt olmur. Ən güclü sıxışdırılmaya uğrayan psixi element də psixi fəaliyyətdə özünün təhrif olunmuş əvəzədisini taparaq mövcud olmaqda davam edir və əlverişli şəraitə uyğun qıcıqlar yarananda özünü bürüzə verir. Belə olan halda biz qəbul etməliyik ki, heç bir nəsil özünün çox və ya az dərəcədə əhəmiyyətli olan psixi proseslərini gizlədə bilməz.

Psixozanaliz bizə göstərdi ki, hər bir insan özünün şüuraltı psixi fəaliyyətində başqa adamların reaksiyalarını yoza bilməyi bacaran bir aparata sahibdir, daha doğrusu, başqa birisi əsl duyğusunu gizlədib onu təhrif olunmuş formada üzə çıxaranda qarşısındakı adamın onun bu təhrif olunmuş duyğusunun arxasında dayanan gerçəkliyi aydınlaşdırmaq qabiliyyəti vardır. Bu yolla adətlərin, mərasimlərin və yasaqların şüuraltı psixi proseslərin köməyi ilə anlaşılması, çox uzaq keçmişlərdə oğulların ulu ataya qarşı münasibətləri çox sonrakı nəsillər tərəfindən də bu duyğuların mənimsənilməsi imkanlarını yaradır.

Dediklərimizə qarşı başqa bir şübhə məhz analitik düşüncə tərzinə bağlı olan adamlarda yarana bilər.

Primitiv cəmiyyətdə əxlaqi qaydalar və mənəvi məhdudiyyətlərin qoyulmasına biz qiyamçıların sonradan öz törədikləri hadisənin cinayət əməli olduğunu anladıqlarına reaksiyası kimi baxdıq. Onlar öz əməllərindən peşman oldular və qərara gəldilər ki, bu əməlləri görə bir də heç vaxt təkrarlanmasın və onun törədilməsinin də heç bir faydası yoxdur. Günahın dərk edilməsinə belə bir yaradıcı münasibət bu günə kimi də bizim psixologiyamızda sönüb getməmişdir. Biz onu nevrotiklərin psixologiyasında tapırıq, bu günahkarlıq duyğusu onlarda assosial duyğular yaradır, onlar özləri üçün yeni əxlaq qaydaları və məhdudiyyətlər yaradırlar, bütün bunlarda isə törədilmiş hansısa cinayətə görə tövbə etmək və belə bir cinayətin yenidən törədilməsinə və onun yönəli biləcəyi şəxsə qarşı ehtiyatlı davranmaq özünü göstərir. Əgər biz nevrotiklərdəki bu halların öncə gördükləri hansı işlərə görə yarandığını araşdırsaq, son məqamda sarsıdıcı faktlarla qarşılaşırıq. Biz onların heç bir hərəkətini tapa bilmirik, onlarda yalnız baş qaldıran impulslar və duyğuların çaxnaşması var, həm də bunlar özünü var gücü ilə çəkəndirir amansız bir əmələ can atır. Günahını dərk etmək nevrotiklərin psixi həyatında təsdiq olunur, reallıqda isə bunun heç bir əsası yoxdur. Nevrozun başlıca xüsusiyyəti psixi reallığı faktiki reallıqdan yüksəyə qaldırmasında və bu vaxt yaranan düşüncələri normal insanların gerçəkliyi qarşıladığı ciddiyyət kimi qəbul etməsindədir.

Görəsən, primitiv xalqlarda da belə bir proses baş vermişdimi? Biz onların həyatına daxil olan narsisizm halına uyğun olaraq, bu adamlara aid olunan qeyri-adi dərəcədə yüksək qiymətləndirilə bilən psixi hadisələri aid eləyə bilərik. (Buna əmin

olmaq üçün bu kitabın “Animizm, magiya və düşüncənin qüdrəti” başlığına baxa bilərsiniz). Buna görə də yalnız elə ataya yönəlmiş düşmənçiliklə bağlı impulsların olması, bununla əlaqədar olaraq fantaziyada onu öldürüb yemək istəyinin yaranması kifayətdir ki, bunun qarşısını almaq üçün yaradılan totem və tabunun törənməsinə gətirib çıxarsın. Beləliklə də, öyünməkdə haqlı olduğumuz mədəniyyətimizin başlanğıcını duyğularımızı alçaldan bu iyrənc cinayətlə bağlanmaq zərurətindən qurtarmaq olardı. Bu vaxt uzaq keçmişlərdən bu günə kimi uzanıb gələn səbəb-nəticə əlaqələri də ziyan çəkməzdi, çünki psixi reallıq yetərincə güclü olduğundan bu nəticələri izah eləyə bilərdi. Buna etiraz eləyib deyə bilərlər ki, cəmiyyətin atanın mütləq hakim olduğu icmadan qardaşların tayfa icmasına qədər təkamül yolu keçdiyi həqiqətən olmuşdur. Bu, güclü argument olsa da, həlledici deyildir. Bu dəyişiklik zorakılığın daha az olduğu bir üsulla da baş verə bilərdi və bu üsul da elə əxlaqi reaksiyaların yaranması üçün şərait yarada bilərdi. Nə qədər ki ulu ataya qarşı kin-küdurət duyulurdu, ona qarşı olan düşmənçilik duyğusu da özünü doğrulda bilirdi, buna görə yaranan peşmançılıq isə sonrakı zamanlara saxlanıla bilərdi. Tənqiddə dözümsüz olan başqa bir etiraza görə, ataya ambivalent münasibətdən yaranan nə varsa, hamısı, o sıradan tabu və qurbanvermə qaydası da fəvqəladə dərəcədə ciddi və tam real xarakter daşıyır. Sarmaşan hallar nevrozundan əziyyət çəkən nevrotikin yerinə yetirdiyi “mərasim” də eynilə belə bir xarakter daşıyır və bütün bunlar da psixi reallıqdan, yalnız niyyətin olmasından doğulur, ancaq burada hansısa gerçək bir fəaliyyətin də rol oynadığını demək olmaz. Primitiv adamın və nevrotikin zəngin daxili aləminə bütünlüklə maddi dəyərlərlə dolu olan və ayıqlığa əsaslanan dünyamıza aid baxışlarımızı gətirmək və buradakı yalnız düşüncə və istəklərdən ibarət olan obyektlərə həqarətlə yanaşmağımız düzgün deyildir.

Biz burada qəbul olunması heç də asan olmayan həlledici qərar vermək məqamı ilə qarşılaşmışıq. Ancaq bunu etiraf etməkdən başlayaq ki, başqası üçün köklü görünən fərq bizim rəyimizcə heç də problemin mahiyyətini təşkil eləmir. Əgər primitiv insan üçün istək və impulslar bütünlüklə dəyəri olan fakt kimi qəbul olunursa, onda biz də onun bu nöqtəyi-nəzərini tam anlaşıqla qarşılamalıyıq, bunun əvəzinə onun bu baxışlarını öz meyarlarımıza əsaslanıb islah etməyə çalışmamalıyıq. Belə olan halda bizi bu cür şübhələrə salan nevroza bir az da yaxından baxmağa çalışaq. Sarmaşan hallardan əziyyət çəkən nevrotiklərin yüksək əxlaqi dəyərlərin əzici təsiri altında olması, yalnız psixi reallığın cazibəsinə düşməkdən qorunması və bu hallardan yaranan impulslara görə özünü ölümə məhkum etməsini doğru saymaq olmaz. Bütün bunlarda tarixi reallıqların da bəlli payı vardır. Uşaqlıq çağlarında bu adamların yalnız pisniyyətli impulsları var idi və onlar uşaqlığın köməksizlik durumunda bu impulsları bacardıqca gerçəkləşdirirdilər. Bütün bu qatı xeyirxahlığa yoluxmuş adamların uşaqlıqda pis və pozğun impulslara qapıldığı bir dönmə olmuşdur, bu necəse onların sonradan yüksək əxlaqlı olmaları üçün çağırış və şərt rolunu oynamışdır. Primitiv adamlarla nevrotiklərin arasındakı uyğunluğu əsaslandırma bilmək üçün biz gərək primitiv adamın ilk yaşadığı dövrlərdə uzun bir müddət üçün heç bir şübhə doğurmayan psixi reallıqlarının faktiki reallıqlarla üst-üstə düşdüyünü qəbul edək, deməli, primitiv adamlar bu dövrdə ağıllarına gələn bütün niyyətlərini və istəklərini heç bir məhdudiyyət duymadan gerçəkləşdirməyə çalışmışlar.

Ancaq bizim mühakimələrimiz də gərək primitiv adamlarla nevrotiklərin arasında olan analogiyaların güclü təsiri altına düşməsin. Buradakı fərqlərə də diqqət yetirmək

zəruridir. Çox şübhəsiz, istər primitiv adamlarda, istərsə də nevrotiklərdə bizdə olduğu kimi düşüncələrlə fəaliyyət arasında kəskin fərqlər yoxdur. Ancaq nevrotik ən çox öz düşüncələrini gerçəkləşdirməkdə ləngiyir, onun psixologiyasında düşünmək bütünlüklə fəaliyyəti əvəzləmişdir. Primitiv adam isə coşqun və sərbəstdir, o bütün düşüncələrini o andaca fəaliyyətə çevirir, necə deyərlər, onun üçün fəaliyyət düşüncəni əvəzləyir və buna görə də, düşünürəm ki, öz mühakimələrimin şübhəsizliyinə bütünlüklə arxayın olmadığım bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq, belə bir söz demək yerinə düşərdi: əvvəlcə fəaliyyət olmuşdur.

28 Ola bilsin, bu oblastdakı faktları müəyyən eləyəndə hansı çətinliklərlə üzləşdiyimizi oxucular üçün də aydınlaşdırmaq daha yaxşı olardı: “Hər şeydən əvvəl, bunu bilmək vacibdir ki, müşahidələri toplamaq, onların üzərində işləmək və müzakirə etməklə bir adam deyil, çoxlu araşdırıcı məşğul olur; bu müşahidələrlə bağlı məlumatları səyyahlar və missionerlər toplayır, onların üzərindəki araşdırmaları isə bu deyilən obyektləri, demək olar ki, heç vaxt görməyən alimlər aparırlar. Vəhşi adamları anlamaq asan deyil. Müşahidəçilərin çoxu primitiv adamların dilini bilmir, çox vaxt kömək üçün dilmanclardan yararlanır, bəzən də pozuq ingilis dilini bilən yerlilərin xidmətindən istifadə edir. Vəhşi adamlar öz mədəniyyətlərini intim hissələri bağlı danışmağı sevmirlər və öz sirlərini yalnız uzun müddət onların arasında yaşayan yadellilərə danışirlər. Müxtəlif səbəblərdən onlar çox vaxt yanlış və ya anlaşılmaz məlumatlar da verirlər. Unutmaq olmaz ki, primitiv xalqlar yaşca gənc sayıla bilməz, onlar ibtidai yaşayış qaydalarından ayrılmasalar da, sivil xalqlarla yaşadırlar və buna görə də onların ilkin ibtidai insanların yaratdıqları qaydaları və onların əsaslandığı ideyaları bu günədək dəyişmədən qoruyub saxladıklarını düşünmək üçün heç bir əsas yoxdur. Əslində isə bu primitiv xalqlarda bütün istiqamətlərdə çox dərin dəyişikliklər baş vermişdir və onların bugünkü həyatında keçmişin ilkin qaydalarının olduğu kimi saxlandığını təəddüdsüz demək doğru deyil, onlar keçmişin qaydalarına bənzər yaşasalar da, bu keçmiş bu günə dəyişilərək gəlib çıxmışdır. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif müəlliflər arasında belə bir sualla bağlı fikir ayrılığı var ki, indiki vəhşi xalqların primitiv mədəniyyətinə ilkin vəziyyət kimi baxılmalıdır, yoxsa bu artıq ikinci mərhələyə keçmiş bir formadır? Ona görə də ilkin adamların yaşadığı çox uzaq keçmişlərdə vəziyyətin necə olduğunu öyrənmək çox vaxt hipotezlərə əsaslanan konstruktorluq işi tələb edir. Bundan başqa, primitiv xalqların düşüncə tərzinin dərinliklərinə varmaq da asan deyildir. Biz onları da öz körpələrimiz kimi anlamaq bilmirik və çox vaxt onların düşüncə və davranışlarını öz psixoloji dəyərlərimizin köməyi ilə yozmağa çalışırıq”.

29 Hələ indi də Kapitolinin pilləkənlərində canavarların, Berndə ayının qəfəsdə saxlandığı kimi

30 Bu mətnlə əlaqədar olaraq totemizmlə bağlı nəticəyə gəlmək olar və Frezer özünün bu istiqamətdəki “The origin of totemism” adlı ikinci əsərini də həmin mövzuya həsr etmişdir. Beləliklə də, totemizm, adətən, iki oblast üzrə primitiv bir sistem kimi şərh olunur: dinlərdə və ictimai həyatda. Dini sistem kimi totemizm vəhşi insanla onun totemi arasında ittifaq yaradır; ictimai sistem kimi totemizm eyni bir totemə mənsub olan kişi və qadınları birləşdirir və belə qruplar arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirir. Totemist sistemin bu iki tərəfi ilə bağlı olan qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan çox ciddi iki əhkam var: birinci əhkama görə, adamlar öz totemlərini öldürə və onun ətinə yeyə bilməzlər (totem bitki olan halda onu qopara və

yeyə bilməzlər), ikinci ehkama görə, onlar özləriylə bir totemə mənsub olan qadınlarla evlənə və ya hər hansı cinsi münasibətdə ola bilməzlər. Frezer burada əlavə olaraq deyir ki, bu iki ehkamla bağlı totemizmin ən mübahisəli problemi yaranır: bu iki ehkam bir-birindən asılıdır mı, yoxsa onlar hər biri müstəqil şəkildə yaranmışdır? Bu sual totemizm mövzusunda gedən mübahisələrin və deməli, baxış fərqlərinin əsasında dayanır.

31 Öz nöqteyi-nəzərini dəyişməklə bağlı o çox gözəl bir söz demişdi: “Mən o qədər sadələvh deyiləm ki, belə bir çətin həll olunan problemi birdəfəlik həll etmək iddiasında olum. Mən bu məsələdə bir neçə dəfə öz nöqteyi-nəzərimi dəyişmişəm və əgər gerçəkliklə bağlı yeni, fərqli biliklər ortaya çıxarsa, öz nöqteyi-nəzərimi dəyişməyə yenə də hazıram, emosiyaya qapılmayan soyuqqanlı araşdırıcı gərək araşdırma oblastındakı zəmin dəyişdikcə düşdüyü mühitə görə öz rəngini dəyişə bilən buqələmun kimi öz nöqteyi-nəzərini dəyişməyi bacarsın”.

32 “Totemizmin mənşəyi bir sual kimi öz mahiyyətinə görə bizim araşdırma bildiyimiz tarixi dövrlərdən çox uzaq olan zamanlara gedib çıxır və buna görə də biz bu problemlə bağlı sualların cavabını çox vaxt ehtimallara əsaslanaraq verməli oluruq”. E.Lanq: “Biz indi heç bir yerdə mütləq vəhşi insanla qarşılaşmırıq və totemistik sistemin yaranması da bu gün heç yerdə baş vermir”.

33 Çox güman ki, başlanğıcda yalnız heyvanlar

34 Burada heç bir aydın olmayan mistik və metafizik bir şey yoxdur, ancaq bir sıra müəlliflər belə bir metafizik düşüncəni o çağın primitiv adamlarının sadə, emosional və konkretliyə əsaslanan düşüncəsinə bağlamağa çalışırlar.

35 “Vəhşi adamların icmasının təbiətin hökmü altında olan oblastı müdrikcəsinə bölgələrə ayırır onların hər birinə ayrıca bir qrup cadugər təyin etməsi və bütün bu qruplara təbiət üzərində sehrbazlıq edib Tanrının gücünü işə salmasını tapşırmağı ağlabatan deyildir.

36 Örnək üçün, Frazerin fikrincə, totemist tayfa birliyi – ekzoqamik siniflərdən fərqlənən bütünlüklə ayrı bir sosial qurumdur və totemist sistem ekzoqamiyadan çox-çox keçmişlərdə yaranmışdır.

37 Çarlz Darvin vəhşi adamlar haqqında yazır: “Onlar öz qəbilələrini gələcəkdə gözləyə biləcək bəlalər barədə düşünməyə meyilli deyillər”.

38 “Ekzoqamiyanın və onunla bağlı olan incest qanununun ümumi mənşəyi belədir; incestin qarşısını almaq üçün düşünülmüş ekzoqamiya yaranan gündən problemimiz onun yaranmasından öncə olduğu kimi aydınlaşdırılmamış qalır”.

39 “Əgər, Darvinin nəzəriyyəsinə görə, ekzoqamiya totemizmdən öncə də mövcud olmuşsa, onda bizim problemin həlli xeyli asanlaşır. Elə isə burada aşağıdakına oxşar olan hadisələr baş verməli idi. İlk olaraq hakimiyyətə yiyələnmiş güc yiyəsi öz paxıllığına görə hökm eləyir: “Heç bir erkək mənim hakimiyyətim altında olan dişiyə toxunmasın” və buna əsaslanıb gənc erkəkləri icmadan qovur. Sonradan bu qayda adətə çevrilir və belə bir forma alır: “Öz yaşadığın qrupdan olan heç bir qadınla evlənməzsən”. Daha sonra bu icmalar hər biri Emu, Qarğa, Porsuq, Quzğun və başqa bu kimi ləqəblərlə çağırılmağa başlayır və onda bu qayda belə bir formaya düşür: “Yerli icmadan olan və filan heyvanın adını daşıyan qrupdan evlənmək olmaz”. Ancaq əgər ilkin qrup ekzoqamik olmamışsa, onda onlar yalnız totemist mifin və tabunun bu qrupları heyvan və bitki adları ilə adlandıraraq ayırmasından sonra ekzoqamiyaya gəlib çıxa bilərdi.

40 Edip mifində axtalanmanın gözün çıxarılması ilə əvəz olunması

41 Frezerə görə, totemizmin mahiyyəti belədir: “Totemizm – insanın öz totemi ilə eyniləşdirilməsidir”.

42 Mən O.Ranka onun verdiyi bir məlumata görə minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm, onun bu araşdırmasında savadlı bir gəncin itlərdən olan qorxusundan danışılır və onun xəstəliyinin mənşəyinin araşdırılması yuxarıda xatırlanan Arunta qəbiləsiylə bağlı totemizm nəzəriyyəsi ilə təəccüblü dərəcədə uyğundur.

43 Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, totemizmin təhriki ilə heyvanların əhliləşib ev heyvanlarına çevrilməsi (bunun mümkün olduğu hallarda) totemizmin aradan qalxması üçün həlledici rol oynamışdır.

44 Danışdığım qurbanvermə nəzəriyyəsinə etiraz edən müəlliflərin fikirləri mənə tanışdır, ancaq onların dedikləri mahiyyət etibarilə Robertson Smitin nəzəriyyəsini sarsıdacaq gücdə deyildir.

45 Bu təsviri yanlış anlamamaq üçün, lütfən, sonrakı qeydin son hissəsinə baxın.

46 İlk baxışda inanılmaz görünən, icmadan qovulan oğulların birləşib tiranlıq edən atanı öldürməsi ideyasını Atkinson Darvinin təsvir etdiyi ilk icmanın quruluşundan çıxan bir nəticə olaraq ortaya qoymuşdu. Gənc qardaşların icmadaxili birliyi subay qalır, ya da təsadüfən ələ keçən əsir qadınlarla ehtiyaclarını ödəyirdilər. Çox vaxt onların icmadakı həyatı cinsi yetkinlik yaşına çatanaqədər olurdu; ancaq onlar da fiziki baxımdan gücləndikcə qaçılmaz olaraq tez-tez tiran-atanın qadınlarını əlindən almaq üçün təşəbbüs göstərirdilər. Öz ömrünü Yeni Kaledoniyada keçirən Atkinson yerli vəhşi qəbilələrin adamlarının həyatını öyrənmək üçün olduqca əlverişli bir mühitdə yaşayırdı və öz müşahidələrində əlavə olaraq Darvinin ilk insan icması ilə bağlı hipotezinə də əsaslanırdı. Atkinsonun dediyinə görə, Darvinin bu nəzəriyyəsini praktiki olaraq vəhşi atların ilxısında və çöl inəklərinin naxırında asanlıqla müşahidə etmək olar və bu şərait, demək olar ki, həmişə sürüyə başçılıq edən erkəyin savaş yolu ilə öldürülməsinə gətirib çıxarır. O güman eləyir ki, atanın aradan qaldırılmasından sonra oğullar arasında başçılığa yiyələnmək uğrunda baş verən amansız savaş nəticəsində icma dağılır. Ancaq Atkinsonun dediyi bu yolla heç vaxt yeni icma quruluşu yarana bilməzdi, yenidən oğulların tiran-ataya qarşı qalxması və onu öldürməsi sonradan qardaşların bir-birilərini öldürməsi hadisəsinə təkan verərdi və bu qanlı çəkişmələr aramsız olaraq davam edərdi. Psixozanalizin gəldiyi nəticələr və Robertson Smitin araşdırmaları Atkinsona bəlli olmadığından o, tiran-atanın başçılığına əsaslanan icmadan sonrakı, çoxsaylı kişilərin barışıq içində yaşadığı yeni icma quruluşuna keçidi daha az zorakılığa əsaslanan bir üsula bağlayırdı. Onun gümanına görə, anaların övlad sevgisi nəticəsində öncə icmada ən kiçik qardaşlar qalıb yaşayırlar, bu doğmalığa alışan qardaşlar yaşa dolandan sonra da birgə dinc yanaşı yaşamaqda davam edirlər və onlar öz atalarının anaları və bacıları üzərində müstəsna seksual hüquqlarını qəbul eləyirlər.

47 Duyğuların bu yeni istiqaməti ona gətirib çıxardı ki, bu əməl onu törədənəldən heç birində məmnunluq hissi yarada bilmədi. Bəlli oldu ki, bu cinayəti nahaqdan törətmişlər. Oğullardan heç biri özünün bu işi törədənəldən sonra gözlədiyi arzusuna çatma bilmədi, yəni onlardan heç kim atanın yerini tutmaq bacarmadı. Həm də, bildiyimiz kimi, uğursuzluq məmnunluqdan daha böyük əxlaqi reaksiya doğurur.

48 Primitiv adamların cəmiyyətində qan qohumunun öldürülməsi və ya incest kimi cinayətlər yeganə bağışlanmaz günah sayılır və bu işləri görənlər amansız mühakimə olunurdular.

49 “İnsanları tanrıdan ayıran məsafənin əlçatmaz sonsuzlara kimi uzaqlaşdığı bizim kimi çağdaş insanlar üçün belə bir pantomima, ola bilsin, iyrənc görünsün, ancaq qədim xalqlar üçün bu belə deyildi. Təsəvvür olunan tanrı və insan eyni bir qandan idi, bir sıra ailələr öz mənşələrini tanrılarla bağlayırdı və insanın ilahiləşdirilməsi indi onlara katolisizmdə hansısa insanların müqəddəs elan olunması qədər adi gəlirdi”.

50 Mifologiyada bir kulta bağlı olan tanrının başqa kultla bağlı olan tanrı üzərində qələbəsi, məlum olduğu kimi, bir dini sistemin başqası ilə əvəz olunması anlamındadır, bunun səbəbi isə ya yadelli xalqların işğalı altına düşmək, ya da psixoloji inkişafın nəticəsi ola bilər. Sonuncu halda, H.Silberin dediyi kimi, mif “funksional fenomen”ə yaxınlaşır. K.Q.Yunqun öldürülən heyvan-tanrının libidonun simvolu olması ilə bağlı dedikləri libidonun indiyədək qəbul olunmuş anlamından qırağa çıxır və ümumiyyətlə, mənə mübahisəli görünür.

51 “Yas saxlamaq – faciədə ilahiliyə bəslənən sərbəst hiss deyil, o, məcburidir və tanrının fəvqəladə qəzəbinin qorxusu altında məcburi şəkildə yerinə yetirilir. Yas saxlayanlar, hər şeydən öncə, tanrının ölümünə görə məsuliyyətlərini danırlar, bu hal insanabənzər tanrıların qurban verilməsiylə bağlı “Afinada öküzləri kəsənlər” adı ilə bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

52 Bizim xəstələrimiz olmuş nevrotiklərin çoxunda ataları ilə münasibətlərinin korlanması onlarda axtalanmaq qorxusunun yaranmasında əgərlənməz dərəcədə böyük rol oynayır. Ferentsin apardığı çox gözəl müşahidələrdən gördüyümüz kimi, azyaşlı uşaq onun cinsi orqanını dişləmək istəyən heyvanı totem kimi tanımağa başlayır. Bizim uşaqlar sünnət olunma mərasimi ilə bağlı eşidəndə onu axtalanmaqla eyniləşdirirlər. Uşaqların bu davranışları ilə bağlı paralel hərəkətlər üçün xalqların psixologiyasından nümunələr, bildiyimə görə, bu günə kimi hələ göstərilməmişdir. Çox uzaq keçmişlərdə primitiv xalqların arasında olan sünnət olunma ayini oğlan uşaqlarının kişilik yaşına çatması ilə əlaqədar keçirilmişdir və konkret bir anlam daşımışdır, ancaq sonradan bu mərasim daha kiçik yaşlarda keçirilmişdir. Olduqca maraqlıdır ki, primitiv xalqlarda sünnət olunma saçın qırılması və ya bir dişin çıxarılması ilə yanaşı aparılmış, yaxud da sünnət olunmanın əvəzinə yalnız bunlar yerinə yetirilmişdir və ən qəribəsi, bütün bunlar haqqında heç nə bilməyən uşaqlarımız saçlarının qırılmasına və dişlərinin çəkilməsinə axtalanmaqla ekvivalent olan bir qorxu ilə yanaşırlar.

53 Nevrotiklərdə özünü göstərən intihara meyillilik həmişə başqasının ölümünü arzu etməyin qisasını özündən almaq istəməklə bağlı olur.

54 Tanrının yeyilməsi. Kim ki mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla tanışdır, onlar xristianlıqdakı tanrının əti ilə qanının dadılması ayininin totemist ziyafətlə əlaqəsinin təkcə mənim şəxsi fikrim olmadığını yaxşı bilir.

55 Və ya valideynlər kompleksi

56 Məni düzgün anlamadıqlarına alışdığımından bunu xüsusilə qeyd etməyi lazım bilirəm ki, buradakı izah heç də araşdırılan fenomenin mürəkkəb təbiətini unutmağım anlamına gəlməməlidir, ancaq mən istəyirəm dinin, əxlaqın və cəmiyyətin mənşəyi haqqındakı biliklərə yeni bir məqamı əlavə eləyim, bu məqam psixoanalitik nöqteyi-

nəzərin gəldiyi nəticələrin tələbiylə ortaya çıxmışdır. Bütün biliklərin sintez olunmasını isə mən başqaları üçün saxlayıram. Ancaq bu yeni məlumatların təbiətindən belə bir nəticə çıxır ki, ortaya çıxardığımız məlumatlar istənilən bir sintezdə yalnız mərkəzdə dayanan çox vacib bir rol oynayacaq, baxmayaraq ki, onların bu mühüm dəyəri qəbul olunanadək çox güclü müqavimətlərlə də qarşılaşmalı olacaqdır.